YAPIT

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

SAYI 47'2·ARALIK·OCAK 1983/84·250 LİRA

Y.KEPENEK – O.TÜREL
Ekonominin Bugünü ve Geleceği

ZAFER TOPRAK
Ölçüler Kanunu (1931)

GÜRHAN FİŞEK
Kadın İşçiler ve Sağlık

ÜMİT HASSAN
Anahanlık Sorunu

MEHMET GÜNDÜZ
Gramsci, İdeoloji, İktidar

NURİ KARACAN
Boratav'a Bir Not

SEMİH LİM
Bir "Eleştiri"nin Düşündürdükleri

METE TUNÇAY
Avcıoğlu'nun Arkasından

İLBER ORTAYLI
İki Kongreden İzlenimler

HİKMET ÖZDEMİR
"Türkiye'nin Düzeni" ve Yankıları

I.C.SCHICK – E.A.TONAK
Batı Gözlüğüyle Türkiye

DOST

YAPIT
Toplumsal Araştırmalar Dergisi

Sahibi ve Yayımcısı
Erdal AKALIN

Sorumlu Yazıişleri Müdürü
Türker ALKAN

Yazı Kurulu
Türker ALKAN, Halil BERKTAY, Korkut BORATAV, Nuri KARACAN,
Yakup KEPENEK, Çağlar KEYDER, Şevket PAMUK,
Bülent TANÖR, Mete TUNÇAY

Yazı Kurulu ile Haberleşme Adresi
P.K. 658, Kızılay - Ankara

Yönetim Yeri ve Abone İsteme Adresi
Erdal Akalın Posta Çeki 10687 - 9
Dost Kitabevi, Konur Sokak No. 4, Kızılay – Ankara

Abone Koşulları
1 yıllık 1.200.– TL
Yurtdışı $ 15

İlanlar
Arka kapak: 20.000.–, İç sayfalar, tam sayfa: 15.000.–, yarım sayfa: 7.500.–
çeyrek sayfa: 3.500.– TL.

Dizgi - Baskı ve Cilt: ERK Matb., Ankara

Kapak Düzeni
Ümit ÖĞMEL

Kapak Baskısı
ÜNAL OFFSET 29 82 47/30 61 86

YAPIT

SAYI 47'2 ARALIK/OCAK 1983-84

3	Yazı Kurulu	SUNUŞ
7	Yakup Kepenek, Oktar Türel	TÜRKİYE EKONOMİSİNİN 1980'Lİ YILLARI VE GELECEĞİ
28		Ek: Tablolar
37	Zafer Toprak	ÖNEMLİ BİR YASA : ÖLÇÜLER KANUNU (1931)
45	A. Gürhan Fişek	TÜRKİYE'DE KADIN İŞÇİLER VE SAĞLIK SORUNLARINA GENEL BAKIŞ
55	Ümit Hassan	ANAHANLIK VE "MODERN" ANTROPOLOJİNİN ÇIKMAZI : GODELİER ÖRNEĞİ
63	Mehmet Gündüz	GRAMSCİ, İDEOLOJİ, İKTİDAR

İLETİŞİ

83	Nuri Karacan	"TÜRKİYE'DE POPÜLİZM : 1962-76" ÜZERİNE BİR NOT
89	Semih Lim	BİR "ELEŞTİRİ"NİN DÜŞÜNDÜRDÜKLERİ
93	Mete Tunçay	DOĞAN AVCIOĞLU'NUN ARKASINDAN

BİLİMSEL TOPLANTILAR

97	İlber Ortaylı	TÜRK-OSMANLI TARİHİYLE İLGİLİ İKİ ULUSLARARASI KONGREDEN İZLENİMLER

KİTAPLAR

101	Hikmet Özdemir	BİR İLK YAPIT : TÜRKİYE'NİN DÜZENİ
109	İrvin C. Schick, Ertuğrul A. Tonak	BATI GÖZLÜĞÜYLE TÜRKİYE : ÜÇ YENİ KİTAP

YAZARLAR HAKKINDA

A. Gürhan FİŞEK : Halen işyeri hekimi; Tıp doktoru (Hacettepe, 1976), İş Sağlığı doktoru (Hacettepe, 1980) ve Sosyal Politika doktora öğrencisi (S.B.F.). Çeşitli dergilerde Türkçe ve İngilizce olarak yayımlanmış yirmiyi aşkın makalesi var.

Mehmet GÜNDÜZ : Eski bir felsefe öğrencisi; serbest gazeteci ve yazar. Eleştiri tanıtma yazıları, **Somut, Yaba,** vb. dergilerde yayımlandı.

Ümit HASSAN : Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesinde "Siyasal Teoriler" bilim dalı öğretim üyesi; 1975'te doktor. Eserleri : **İbni Haldun'un Metodu ve Siyaset Teorisi** (doktora tezi; 1977, 1982). "Eski Türklerde Siyasetin Kökenleri" yakında yayımlanacak. **Ayrıca, S.B.F. Dergisi**'nde çıkmış makaleleri var.

Nuri KARACAN : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi; 1965'te doçent, 1971'de profesör. Türkçe ve İngilizce olarak 35'i aşkın makale, tebliğ ve monografisi yayımlandı.

Yakup KEPENEK : ODTÜ İktisat Bölümü eski öğretim üyesi; 1981'de profesör. Eserleri : **Türkiye İmalat Sanayiinin Üretim Yapısı, 1963-1973** (1977); (A. Aksoy, I. Tekeli ve S. **İlkin ile birlikte) Türkiye'de Sanayi Kesiminde Yoğunlaşma** (1982); **Gelişimi, Üretim Yapısı** ve **Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi** (1983). Y. Kepenek'in makaleleri çeşitli dergilerde yayımlanmıştır.

Semih LİM : A.Ü.S.B.F. IV-İktisat öğrencisi.

İlber ORTAYLI : S.B.F. eski öğretim üyesi. 1979'da doçent. 1981'de Viyana Üniversitesinde misafir öğretim üyesi. Kitapları : **Tanzimattan Sonra Mahalli İdareler, Osmanlı İmparatorluğunda Alman Nüfuzu, Türkiye İdare Tarihi, İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı, Gelenekten Geleceğe** (makaleler derlemesi),

Hikmet ÖZDEMİR : S.B.F. Siyaset Bilimi doktora öğrencisi.

İrvin Cemil SCHICK : Halen A.B.D.'de, Massachussetts Institute of Technology'de Tatbiki Matematik ve İstatistik alanında doktora öğrencisi; aynı üniversitede öğretim asistanı ve Cambridge merkezli bir şirkette araştırma mühendisi. Çeşitli dergilerde makaleleri; Cumhuriyet Türkiyesi üzerine E. A. Tonak ile birlikte sürdürdüğü bir kitap çalışması var.

Ertuğrul Ahmet TONAK : A.B.D.'de, New School for Social Research'de doktora öğrencisi; Simon's Rock of Bard College'da öğretim üyesi (İktisat ve İstatistik). **Birikim, Toplum ve Bilim** gibi dergilerde yayımlanmış makalelerinin yanısıra, Cumhuriyet Türkiyesi hakkında bir kitap üzerinde, İ. C. Schick ile; Marksist kategoriler ve ampirik olarak kanıtlanmaları hakkında bir kitap üzerinde, K. Kazanas ile birlikte çalışmaktadır.

Zafer Toprak : Doç. Dr.: Boğaziçi Üniversitesi öğretim üyesi. **Türkiye'de "Millî İktisat" (1908-1918)** adlı kitabının (1982) yanısıra, İkinci Meşrutiyet dönemi, Halkçılık ve Solidarizm konularıyla ilgili makaleleri yayımlanmıştır.

Metc TUNÇAY : S.B.F. eski öğretim üyesi, Doç. Dr. Eserlerinden bazıları : **Türkiye'de Sol Akımlar, Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923 - 1931).** Mete Tunçay'ın ayrıca tarih, felsefe ve siyaset bilimi ile ilgili çok sayıda çevirisi ve çeşitli dergiler ile gazetelerde yayımlanmış makaleleri var.

Oktar TÜREL : ODTÜ İktisat Bölümü öğretim üyesi. 1977'de doktor; 1978-1979 yıllarında DPT İktisadî Planlama Dairesi başkanı. Basılmamış doktora tezi: "Kamu Sanayi Girişimciliği Üzerine Bir Model Denemesi (1976). Ayrıca, **Türkiye'de Planlı Gelişmenin Yirmi Yılı** (1982) adlı bir makaleler derlemesi var.

Sunuş

Şu satırları kaleme aldığımız sıralarda, Yapıt'*ın bu Yazı Kurulu tarafından, yeni bir içerik ve format ile hazırlanan ilk (Ekim-Kasım 1983) sayısı, hemen tamamen tükenmiş bulunuyor. Bu sonuç, herhalde yalnız -satış gelirinden başka hiçbir maddî dayanağı olmayan bir dergi çıkarmak macerasına atılmış olan- bizler ve Yayımcımız için değil, tüm aydın kamuoyumuz için bir sevinç kaynağı olmalıdır. Demek ki Türkiye'de azımsanmıyacak sayıda insanın, dünyanın ve ülkemizin sorunlarından esinlenen ve fakat bu sorunları dolaysız güncellik kertesinde değil de biraz daha teorik bir düzlemde irdeleyen, veya doğrudan doğruya dünya ve ülke sorunlarına girmese bile o güncelliğin yorumlanması için teorik malzeme ve çerçeveler sunan, bunu yaparken de kendi içinde görüş, konu ve imza çeşitliliğini koruyan bir süreli yayına ihtiyacı varmış! Galiba bu durum, geçen seferki "Sunuş"umuzda sözünü ettiğimiz "toplumsal bilimler bunalımı"nın diğer yüzünü oluşturmakta: Duyulan susuzluk, okuyarak, düşünerek, yazarak değinilen sıkıntıyı aşma çabasını besliyor. Evet,* yazarak da, *çünkü hemen belirtelim ki* Yapıt'*ın gözleyebildiğimiz etki ve yankıları arasında, bizi mutlak sürüm rakamlarından da fazla heyecanlandıran biri, postadan bol miktarda yazı akmaya başlaması, üstelik bunlar arasında akademik kökenli olmayan aydınlarımızın ve gençlerin kaliteli ürünlerinin önemli bir yer tutmasıdır. Dergimizin bu sayısındaki katkılardan ikisi, işte bu nitelikte. Ulaştığımız bu konum, bize, çalışmalarımızı yukarıda özetlediğimiz doğrultuda sürdürmek için güç veriyor.*

Bu çerçeve içinde, Yapıt'*ın elinizdeki sayısında birinci sırayı, ekonominin bugünü ve geleceği ile ilgili kapsamlı bir değerlendirmenin almasının, belli bir mantığı var. Üç hafta önce, belki başlıbaşına yanılmasının, fakat çok daha önemlisi fiilî sonucunun, demokrasiye geçiş yönünde* bir *adımı ifade ettiği bir seçimi yaşadık. Sandıktan çıkan yeni örgüt, halkın (kimile-*

rince "tepkisel" diye nitelenen) desteğini, büyük ölçüde, diğer iki partiden daha sivil bir görüntü verebilmiş olmasına borçlu. Öte yandan, sözkonusu sivillik imgesinin deyim yerindeyse satır aralarında yer aldığı propagandanın ağırlık noktasını, aslında, toplumu disiplin altında tutmaya yönelik kurum, yasa ve yaptırımların geleceği hakkında rakiplerinden farklı bir söylem değil, 24-25 Ocak kararlarının simgelediği "istikrar" programının açıklanması, savunulması ve buhranın bütün yükünün kitlelerin sırtına yıkılmasından başka çıkış yolu olmadığına o k tlelerin ikna edilmesi meydana getiriyordu. Özal'ın gerek dünya sistemindeki işbölümünün tepesinde oturanlar, gerekse yerli büyük burjuvazi gözündeki başarısı da budur. Fakat acaba önümüzdeki beş yıl içinde, reel iktidar ortaklığının sivil kanadı olarak ANAP, halkın desteğini almasına yolaçan yönü ile burjuvazinin ve Batı'nın desteğini almasına yolaçan yönünü, nasıl bağdaştıracak? Ünlü "orta direk"i, bir aşamada enflasyonun çok hırpaladığı, doğru. Ama, 24-25 Ocak türü bir daraltıcı "istikrar" uygulamasının da aynı "orta direk"i çok hırpaladığı ve hırpalayacağı, Özal'ın şiddetle karşı olduğunu söylediği tekelleşmeyi hızlandırdığı ve hızlandracağı, keza doğru. ANAP, Türkiye sanayisinin en modern, en büyük kesimlerine olan borcu ile, -Anadolu burjuvazisini bir yana bırakalım- kırın ve kentin milyonlarca küçük üreticisine olan borcunu, 1962-1976'nın hâkim sınıf "popülizm"ini mümkün kılan dünya konjonktüründen çok farklı bir daralma sürecinde, gene birlikte ödeyebilecek mi? Bunun için büyüme gerek - nerede o büyüme? Yakup Kepenek ile Oktar Türel'in, dört yıllık "istikrar" uygulamasına, bugüne dek yapılan eleştiri denemeleriyle kıyaslanamayacak derecede ayrıntılı biçimde eğilen makalesi, monetarizmin Türkiye'deki savunucularının söyledikleri ile olgular arasındaki açıklığın gerçek boyutlarını sergilediği ölçüde, gelecekteki muhtemel çatlak ve çatışmaların da ipuçlarını veriyor. Bu yazının akıcılığını bozmamak için, henüz başka herhangi bir yerde bulunması imkânsız bazı veri ve göstergeleri de içeren tabloları, en sonda ayrı bir Ek halinde; Nuri Karacan'ın, Boratav'ın "popülizm"le ilgili vargılarını sorgulayan notunu ise, yeni başlattığımız "İletişi" köşemizde sunuyoruz.

Yapıt'ın ilk "sunuş" yazısında, Türkiye'nin -bir "göreli iç pazar genişliği" sonucunu veren- azgelişmişleşme patikasının özgüllüğünü irdelemeyi sürdürmek istediğimizi ifade etmiştik. Bu umut, bizim açımızdan şimdiden fazlasıyla gerçekleşti: son iki ay içinde elimize ulaşan yazıların büyük kısmını, Osmanlı-Türk toplumsal gelişmesinin "iktisadî tarih" ağırlıklı yorumları oluşturuyor. İçerikte tekdüzeliği önlemek bakımından, bu yazıları önümüzdeki aylara yayacağız. Bu ikinci sayımız için, Zafer Toprak'ın 1931 tarihli Ölçüler Kanunu hakkındaki incelemesine öncelik verdik. XIX. yüzyıl sonu- XX. yüzyıl başı üzerinde yoğunlaşan seçkin bilim adamlarımızdan biri olan Toprak, Osmanlı düzeninin Ortaçağ karakterini, birbirinden oldukça kapuk yerel, doğal, kapalı ekonomilerin türettiği ölçü birimleri çeşitliliği, hatta kesmekeşi aracılığıyla sergilemekle, iç pazarın birleştirilmesinde Cumhuriyet'in ifade ettiği dönüm noktası üzerinde düşünmemizi sağlıyor. Gürhan Fişek'in kadın işçilerin yasal hakları ve uygulamadaki durum ile ilgili çalışması da, bir bakıma, Cumhuriyet'in getirdikleri ve eksik bıraktıkları sorunsalıyla bağlantılı. "Kitaplar" bölümündeki iki yazı, aynı sorunsala ne kadar ters yaklaşımlar olabileceğini hatırlatmakta. Schick ve Tonak, çağdaş azgelişmiş ülkelerin geleceğini "Batılılaşma = çağdaşlaş-

ma" yönünde düz bir evrimden ibaret sayan tutucu-iyimser görüşün üç yeni ürününün eksik ve gediklerine parmak basıyorlar. Diğer uçta ise, Kasım başında yitirdiğimiz Doğan Avcıoğlu'nun, 1960'ların ikinci yarısında "Türkiye'nin Batı tarafından geri bıraktırılmışlığı" tezinin yaygınlık kazanmasında belirleyici bir rol oynamış olan Türkiye'nin Düzeni *adlı eserinin önemli temaları hakkında hafızaları tazelemeyi Hikmet Özdemir üstlendi. (Bu noktada, Doğan Avcıoğlu'nun Osmanlı toplumunun kapitalizme geçmesinin önünde hiçbir* içsel *engel bulunmadığı yolundaki fikrinin -bu önerme ile Osmanlı düzeninin feodalliği önermesi arasına bir özdeşlik işareti koyan- bir eleştirisinin,* Yapıt'*ın birinci sayısında yer aldığına dikkat çekelim; bkz: Seyfettin Gürsel, "Osmanlı Toplumsal Yapısı ve Kapitalizm".) Avcıoğlu'nun teorisinin Cumhuriyet tarihiyle ilgili bölümüne ve buradan çıkarsadığı siyasî stratejiye karşı bir tutumu ise, "İletişi" bölümümüzün bir diğer unsurunda, Mete Tunçay ortaya koyuyor. Eylül-Ekim aylarında Viyana, Münih ve İndiana'da yapılan üç tarih kongresine çağrılı olarak katılıp tebliğler sunan İlber Ortaylı, bunlardan ikisi hakkındaki izlenimlerini,* Yapıt *için kaleme aldı. Bu yazının yer aldığı, "Bilimsel Toplantılar" köşemizi, gelecek sayımızda, gene Ekim ayında İtalya'da toplanan "Akdeniz Konferansı"na ilişkin bir raporla sürdürmeyi tasarlıyoruz.*

Büylece, belki Osmanlı-Türk tarihi bitiyor, ama Tarih gene de bitmiyor dergimizde : İnsanlığın uzak geçmişinde anaerkil bir dönemin olup olmadığı sorununa Ümit Hassan; son zamanlarda yeniden gündeme gelen "tarihin yasaları" ve "üretim tarzı" tartışmalarına da Semih Lim eğiliyorlar. Bir diğer güncel tartışma konusu, şüphesiz "konum, rol ve söylemleriyle *aydınlar", ya da "ideoloji-siyaset-örgütlenme-iktidar ilişkileri". Mehmet Gündüz'ün, Gramsci'nin* XIX. *yüzyıl klasikleriyle özünde devamlılık içinde olduğunu savunan çalışması, bu alandaki bazı kanılarla çatıştığı için, bizce yankılar uyandırmaya aday. Fakat ilginçtir ki Gündüz'ün "Gramsci, İdeoloji, İktidar"da giriştiği çözümlemede de, burjuvazinin egemenlik aşamalarının ve bunların herbirinin getirdiği özel problemlerin* tarihi, *çok* önemli *bir yer tutuyor.*

YAKUP KEPENEK,
OKTAR TÜREL

Türkiye Ekonomisinin 1980'li Yılları ve geleceği

I. GİRİŞ

Türkiye ekonomisinin genel çizgileriyle durumunun saptanması ve geleceğiyle ilgili olasılıkların belirlenmesi, bugünkü belirsizlik ortamında ayrı bir önem taşıyor. Ekonomi, ağır bir bunalım ve bunu izleyen istikrar dönemlerini geride bırakmaya çalışırken, geçmişin sorunlarına yenilerinin eklendiği bir görünüm kazanıyor. Çelişik bir biçimde, istikrar sonrası ekonomisinin nasıl olacağı boşlukta kalıyor. Son dört yılda, 24 Ocak 1980 sonrası uygulanan istikrar programı, geçmişin yapısal sorunlarına çözüm getiremezken yeni sorunları, çözümsüzlükleri de öncekilere eklemiş bulunuyor. Kısaca, istikrar görünüşte bir istikrar. Önce, bunun saptanması, sergilenmesi gerekir.

Çok daha önemlisi, bu karamsar gidişin yerini alacak çözüm önerileri, su yüzüne çıkamıyor. Seçeneksizlik değil, seçeneksiz bırakılma, düzenin temel ögesi oluyor.

Bu çerçevede ekonominin incelenmesi, tekdüzelik nedeniyle çok kolaylaşıyor; ekonomi politikası yapılmaması, bunun yerine bir kısım teknik ayrıntılarla uğraşılması isteniyor. Ancak ekonomik süreçler ve buna bağlı olarak toplumsal gelişmeler bu zorlamayı asmanın gerektirdiği ögeleri taşıyor. Yazı, varolan uygulamanın betimlemesinin yanında, asıl bu noktaya,

artık yeni ekonomi politikası önerilerinin yapılabileceği, bunun nesnel ve öznel koşullarının varolduğu gerçeğine dayanıyor, ya da bu noktadan yola çıkıyor.

Türkiye'nin, 1960'lı yılların başındaki ekonomi politikası, üç ana eksene dayanıyordu: dışalım ikameci *sanayileşme*, ekonomik *gelişmenin planlanması* ve belirli aşamalardan sonra *AET'ye tam üyelik*. O yılların nesnel koşullarında biribirini tamamlayan bu üçlü, dönemin göreli olarak daha demokratik ortamında hızlı bir ekonomik büyüme sağlıyordu. Bu süreçte, özellikle işçi ve köylü kesimleri siyasal oluşumu etkileyebiliyor ve çıkarlarını koruyarak genişletiyordu.[1]

Ülke, 1971 sonrasında, sözü edilen üç ayaklı ekonomi politikasının daha ileri boyutlara götürülmesi çabalarına tanik oldu. Önemli bir farkla ki, demokratikleşme süreci, bir yandan yasal yollarla, öte yandan giderek yoğunlaşan yasa dışı baskı ve terörle sınırlanıyordu. Sanayileşmede, yatırım malları-ağır sanayi aşamasına geçilmesinin ve AET'ye 1995'de tam üyeliğin amaçlanmasıyla 1971 rejimi'nin 1960'ların ekonomi politikasını mantıksal sonuçlarına götürmeye yöneldiği söylenebilir. Bu temel yaklaşım, burada özetlenmesi gerekmeyen iç ve dış gelişmeler sonucu çöktü. 1980 yılı başında yürürlüğe konulan ve dört yılını tamamlamakta olan istikrar önlemleriyle, sanayileşme, planlama ve AET'ye üyelik gündem dışı kaldı. 1980 rejimi bir bakıma 1971 rejiminin bir uzantısı, onun bir anlamda tamamlanması sayılabilirse de, ikisinin ekonomi politikaları tümüyle farklıdır.

Yazıda, önce istikrar politikası incelenecek; sonra da bu gidişin geleceğine yönelik yorum ve değerlendirmelere yer verilecektir.

II. DÖRT YILDIR İSTİKRAR

24 Ocak istikrar programının sonuçlarını irdelemeden önce, temel nitelikleri kısaca hatırlatılmalıdır.[2]

Yaklaşımın birinci derecede önemsediği nokta, gerek mal ve hizmet, gerekse emek ve sermaye fiyatlarının arz ve talebe göre serbestçe oluşmasıdır. Aynı görüş, TL'nın dış değeri (döviz kuru) için de geçerlidir. Fiyat serbestliği ile göreli olarak bol olan emek gücünün fiyatı (yani ücretler), düşük; daha kıt olan sermayenin fiyatı (yani faiz oranı), yüksek olacaktır. Bu süreç, etkin kaynak kullanımını sağlayacaktır.

İstikrar programının ikinci temel özelliği, ekonomik büyüme ve gelişme süreçlerinin tümüyle dışsatımla ilişkili, onunla bağımlı görülmesidir. Dış ticaret yalnız bunalımdan çıkışın değil, uzun dönemli gelişmenin de belirleyicisi sayılmaktadır.

(1) Boratav (1983).

(2) İstikrar önlemlerinin tümü, Devlet Planlama Teşkilâtı tarafından **Ekonomik İstikrar Tedbirleri** adıyla Nisan 1983'e kadar dört cilt halinde yayınlanmıştır.

Fiyat serbestliği - dış ticaret bağıntısı programın mantıksal kurgusunu veriyor. Şöyle ki, bir malın "yerli" fiyatı dünya fiyatının üstündeyse, o malın dışalımına gidilmelidir. Yerli üretimin dış rekabete karşı korunması etkin kaynak kullanımından uzaklaşılması anlamına gelir. Kaldı ki, ucuz dışalımla yerli üretim "eğitilmiş" olacak, ya kendine çekidüzen verecek ya da yapılmayacaktır.

Dış ticaretin, onu istikrar programının temeli yapan bir başka yönü, döviz elde edilmesine ilişkindir. Döviz darboğazı bunalıma yol açtığına göre, kaynaklar bu alanda kullanılmalı, üretim dış isteme göre olmalıdır. Bu anlayış, üretimde ve buna bağlı olarak dışsatımda nitelik farkı görmez. Bu anlayışa göre, bir dolar kazandıran malın kilim ya da çelik olması arasında fark yoktur. Üretim yapısının uzun dönemde gelişmeye, üretim artışına katkısı, kısaca niteliği, önemli sayılmaz.

İstikrar programının uygulama biçimi ve sonuçlarına geçmeden iki mantıksal uzantısına değinilmesi, anlaşılmasını kolaylaştıracaktır. Bunlardan birincisi, ekonomide kamu kesiminin yerinin ve etkinliğinin azaltılmak istenmesidir. İkincisi de, ekonomi-dışı zorlamalarla emeğin alım gücünün düşük tutulacağı ve bununla bir taraftan iç istemin kısılması sonucu dışa satılabilecek mal bulunabileceği, diğer taraftan da ülkenin özel yabancı sermaye yatırımları için daha çekici bir konuma geleceğidir. Özetle istikrar programı, emek fiyatının belirlenmesini piyasa dışı zorlamalara bırakmakta, dış satımı ve yabancı sermayeyi de özendirmektedir. Her iki durumda da, çok sözü edilen "serbest piyasa" koşulları terk edilmiş olmaktadır.

A. SERMAYE BİRİKİMİNDE YENİ EĞİLİMLER

Bu başlık altında, tasarruf ve yatırım eğilimleri ile kamu maliyesinde ve finansal aracı kesimde izlenen gelişmeleri kısaca değerlendirmek istiyoruz.

1980-1982 döneminde gayrisafi milli hasıla (GSMH) yılda ortalama % 2.5 gibi çok düşük bir oranda artmış; nüfus artış oranına kabaca denk düşen bu büyüme hızı, kişi başına gerçek GSMH'da çok sınırlı bir artışa olanak tanımıştır (Tablo 1) [3]. Kaynak kullanımında ise tüketimin GSMH'dan çok daha hızlı arttığı, sabit sermaye yatırımlarının gerilediği gözlenmektedir. 1983 yılı için yapılan iyimser tahminler bile 1983 yılı sabit yatırımlar düzeyinin en çok 1979'daki düzeye yükselebileceğini ortaya koyuyor (Tablo 2 - 3).

İşin ilginç yanı, sabit sermaye oluşumunda daha vahim ölçülere varabilecek bir gerilemenin kamu yatırımları az da

(3) 1983 yılı GSMH tahminleri, 1983'deki enerji darboğazı önünde gerçekleştirilmesi olanaksız bir sanayi katma değeri gelişmesine dayalı olduğu için, artış hızlarının hesabında çoğu kez gözönüne alınmamıştır.

olsa artırılarak önlenmesidir. Böylece toplam talebin daha da gerilemesi ve resesyonun dayanılmaz boyutlara varması, uygulanan iktisat politikalarının günah keçisi olan kamu kesiminin yatırım çabası ile kısmen durdurulmuştur.

Tablo 2'den izlenen bir başka gerçek de, gerek toplam tasarrufların, gerekse (banka mevduatındaki artışa bakılarak ve en basit iktisat kavramları çarpıtılarak) arttığı iddia edilen özel tasarruflaın 1979'dan bu yana gerilemekte olduğudur. Artan şey, 1980-82 döneminde yılda ortalama % 16.9 azalan özel tasarruflar değil, yılda ortalama % 4.8 artan özel tüketimdir.

1980-83 istikrar programının mimarları ve uygulayıcıları Türkiye ekonomisinin 1970'li yıllarında kamu kesiminin fazlasıyla genişlemiş olduğu kanısındaydılar. Onlara göre kamu kesiminin ekonomideki payı daraltılmalı ve özel kesim ekonomide yürütücü güç olma rolünü üstlenmeli idi. Böyle bir tercih, ekonomik etkinlik için zorunlu sayılıyordu.

Tablo 4'de sıraladığımız veriler, bu önyargının uygulanan bir politikaya dönüştüğünü doğrulamaktadır. Toplam kamu harcamaları payının GSMH'ya oranı 1977'de % 28.3, 1979'da % 26.5 dolayında iken sürekli olarak azaltılmış, 1982'de % 22.7'ye indirilmiştir. 1983 programında öngörülen pay ise %21.9'dur. Yukarıda değindiğimiz gibi kamu yatırım programlarının geriletilemeyişi, kamu harcamalarının daraltılmasındaki tüm yükü kamu tüketim harcamalarına aktarmış; bu da kamu personelinin gerçek gelir kayıplarına uğratılması ve kamu hizmetlerinin nitelik ve nicelikçe düşük tutulması yolu ile sağlanmıştır.

Gelirler cephesinde ise izlenen şey, vergi yasalarında gerekli düzenlemeler yapılamadığı için 1977'de GSMH'nın % 18.4'üne kadar gerilemiş bulunan vergi yükünün artırılması için ciddi bir çaba harcanmamasıdır. 1980-1983 yılları maliye politikasında amaçlanan, cebri tasarrufları artırmak değil, sermaye üzerindeki vergi yükünü azaltmak ve bu yükü siyasal konjonktürün gereklerine göre sermayenin çeşitli kesimleri arasında kaydırmak olmuştur. Bu tür manipülasyonlardan amaçlanan bir başka şey de, kuşkusuz, sermayenin çeşitli kesimlerinden sağlanan desteği en çoğa çıkarma isteğidir. Tutarlı bir maliye politikası olarak nitelenemeyecek böyle bir yaklaşımın somut kanıtları, vergi yasalarının kısa sürede, bazısı sistem değişikliğine varan, çoğu kez hasılat azaltıcı değişikliklere uğratılmasıdır.

İncelediğimiz Ocak 1980 - Nisan 1983 dönemi içinde (diğer yasalarla değiştirilen hükümler hariç tutulursa) vergi yasalarında değişiklik yapan 46 yasa çıkarılmıştır. Bunlardan bir kısmı ile, daha önceleri değiştirilen yasa maddeleri yeniden değiştirilmiştir. Sayılarla belirtmek gerekirse, Gelir Vergisi Yasası'nda 4, Kurumlar Vergisi Yasası'nda 3, Finansman Yasası'nda 5, Damga Vergisi Yasası'nda 4, Harçlar Yasası'nda 4 değişiklik yapılmış; kara servetlerin aklanması ve geçmiş vergi uyuşmazlıklarının çözümü amacı ile çıkarılan ve "tah-

silatın hızlandırılması" ya da "özel uzlaşma" adıyla bilinen 4 yasa yürürlüğe konulmuştur.

Enflasyonun aşındırdığı maktu vergilerin daha gerçekçi düzeylere yükseltilmesini, ya da enflasyonun artan oranlı kıldığı tarifelerin yumuşatılmasını amaçlayan damga vergisi, değerli kağıtlar ve harçlar, motorlu taşıtlar, belediye gelirleri, veraset ve intikal vergisi değişiklikleri, ele aldığımız konu açısından çok önem taşımamaktadır. Gerek vergi yükü, gerekse ele aldığımız konu açısından, gelir ve kurumlar vergisi ile "tahsilatı hızlandırıcı" yasa değişiklikleri daha fazla ilgiye değer.

Gelir Vergisi'nde yapılan tarife değişiklikleri ile indirimlerden sonra birden çok yüksek oranlara erişen bir tarife oluşturulmuş ve hayat standardı esası getirilmiştir. Ancak, görünüşte yüksek oranlı bu tarifenin etkisini azaltacak bir seri değişiklikle birlikte: serbest meslek kazançları ve gayrimenkul sermaye kazançları istisnalarının yükseltilmesi, menkul kıymet satışından doğan kazançların fiilen vergiden bağışık kılınması, gelir toplaması yapılmayan durumlar, gider karşılığı yapılan ödemeler, dağıtılmayan faizlerden vergi kesilmemesi, v.b... de söz konusudur. Tarımsal üreticilerin üretim ve gelir katsayılarının artışına gösterdikleri tepki, bağışıklıkları artıran ikincil düzenlemelerle yumuşatılmıştır. Bankalar da 1983'de tahakkuk ettirdikleri, ancak ödemedikleri faizlerin vergi kesintisini takvim yılı sonunda ödememe hakkına kavuşmuşlardır.[4]

Kurumlar Vergisi'nde gerçekleştirilen önemli değişiklikler arasında şunlar vardır: İhracat, turizm ve yurt dışında kazanılan döviz kazançlarının bir bölümünün, kimi durumlarda tümünün vergi matrahından düşülmesi; menkul kıymet yatırım ortaklıkları veya fonlarının portföy işletmeciliği kazançlarının vergiden bağışlanması; itibarî değer altında menkul kıymet satışından doğan zararların matrahtan düşülmesi ve hasılattan yatırımlar için ayrılan finansman fonlarına vergi ertelemesi...

Vergi Usul Kanunu değişiklikleri ise kusur, ağır kusur ve kaçakçılık tanımlarını yumuşatarak, şirketler üzerindeki "enflasyon vergisi"ni mal varlıklarının yeniden değerlenmesi ile gidererek ve müsamahalı amortisman oranlarına cevaz vererek, şirketler kesimine önemli destekler sağlamıştır.

(4) Gelir Vergisi Yasası'nın eski ve yeni tarifeleri yardımı ile yapılan hesaplama, görece düşük gelir dilimlerinde vergi yükünün azaldığını göstermektedir. Ancak bu azalma, tarifedeki gelir basamaklarının son yirmi yıllık enflasyon ölçüsünde genişletilmesiyle elde edilecek ve böylece ücretli ve maaşlıları ferahlatacak bir uygulamadan çok uzaktır. Bunca değişiklikle uğraşıp yorulan mali idarenin geçim indirimi ve özel indirimlerle ilgili büyüklüklerin saptanmasına esneklik getirmemesi ise, bağışlanabilir bir unutkanlık olsa gerektir.

Tahsilâtın hızlandırılması yasaları ile aklanması öngörülen kara servetler, 1981'de % 20 oranında vergilenmek istenmiş; söz konusu oran 1983'de -yenilenmiş servet beyanlarına uygulanmak üzere- % 1'e indirilmişse de elde edilen vergi hasılatı beklenenin hayli altında olmuştur.[5] Mali yönetim, vergi borçlarının ödenmesi durumunda ceza ve gecikme zamlarından vazgeçtiğini; ihtilaflı dosyaların vergi yükümlüsünce kapatılması durumunda vergi cezalarının tümünü, vergi asıllarının da 1/4'ünü sileceğini; 1978-81 gelir ve kurumlar vergisi matrahı belirli oranlarda artırılıp fark vergiler ödendiğinde vergi incelemesi yapmıyacağını yasalaştırarak, vergi kaçıranı kayıran, vergisini dürüst ödeyen yükümlüyü cezalandıran bir tutum takınmıştır.

Emlâk ve Gayrimenkul Kıymet Artışı Vergilerindeki değişiklikler sırasında özellikle şehirsel alanlardaki rantların kısmen de olsa kamuya kazandırılması ve sabit matrahlı vergilerin enflasyonla aşınmaması için önemli fırsatlar değerlendirilmemiştir. Dolaylı vergi bileşimi ise radikal bir biçimde hizmetler üzerinden alınan vergiler yönünde değişmiş, sözü geçen vergilerin ağırlığını faizlerden kesilen vergiler oluşturmaya başlamıştır. Kaynak tahsisinde etkinliğe ters düştüğü gerekçesiyle oranı düşürülen faiz stopajları, gelecekte kamu gelirlerinde kaygı verici gerilemelerin habercisi olmuştur.

Kamu gelirlerini 1982'den sonra cılızlaştırmaya başlayan ve uzun dönemde etkileri daha da yıkıcı olacağa benzeyen bu girişimler, sonradan hasılat yetersizliği argümanı ile kamu kesiminin ekonomideki payını azaltma gerekçesi olarak kullanılagelmektedir. Esasen, 1980-83 istikrar politikalarının mantığına göre, özel kesimin yürütücü güç olacağı bir ekonomide ağırlık noktaları cebri tasarruflar ve kamu yatırımlarında değil, gönüllü özel tasarruflar ve özel yatırımlarda oluşmalı idi. Gönüllü özel tasarrufları özel yatırım taleplerine yönelten ve onlarla denkleştiren mekanizma ise faizlerdi. Faiz oranlarının Temmuz 1980'de serbest bırakılması, finansal aracı kurumlara verilen bu işlevin göstergesi oldu ve faizlerin denge düzeyine yükseltilmesi için başlatılan sınama-yanılma süreci, faiz oranlarının görünürde bankalar, gerçekte ise hükümetin ikna gücü ile yönlendirilmeye çalışılan büyük bankalar karteli tarafından belirlendiği Aralık 1982 ve sonrası uygulamasına kadar sürdü.

Yükselen faizlerin işletme giderlerini artırarak zor durumda bırakacağı işletmelerin kapanması, ya da el değiştirmesi, istikrar programının mimarlarınca sorun olarak görülmedi. Aksine her çeşit servetin el değiştirmesinin onu daha

(5) Maliye Bakanlığı, aklanacak kara servet miktarını 1000-1500 milyar TL. dolayında tahmin etmiş, başvurunun 400 milyar TL olacağı beklenmiştir. Uygulama sonucu ise 273 milyar TL'lık bildirimdir (**Cumhuriyet**, 14-24, 4. 1983).

verimli kullananlar eline geçmesini sağlayacağına, böylece ekonomik etkinliğin artacağına inanıldı. Artan faiz oranlarının özel yatırımları caydırıcı, konut gibi sermayenin devir hızı düşük sektörlerde üretimi geriletici etkileri de kaygı ile karşılanmadı, ithalât taleplerini, dolaylı ya da dolaysız, kısacağı için.

Böylece bankalar ve bankerler, kaynakları verimli üretim alanlarına yöneltme yerine, geniş kapsamlı bir "servetin yeniden bölüşümü" operasyonuna aracılık ettiler. Mali aracı kuruluşların likiditelerindeki genişleme, işletmelere borçlanarak ve borç tazeleyerek sorunlarını çözmeden erteleme fırsatı verirken, rantiyelere de mutlu anlar yaşattı.

Aralık 1981 sonrasında küçük-büyük bankerlerin ardarda çöküşü ile başlayan, işçi ve hemşehri şirketlerinin yoğunlaşan mali bunalımı ile genişleyen[6] ve ironik bir gelişme olarak, 1980-83 yıllarının en atak, yayılmacı ve ortodoks iktisat politikalarını savunmakta öncülüğü yapan finans grupları ile holding şirketlerinin de bunalıma girişi ile noktalanan 1982-1983 ara dönemi sonunda ulaşılan durum, şöyle görünmektedir (Tablo 5):

(i) Mevduat, reel olarak 1975-77'lerdeki oransal konumuna varmış, daha üst düzeylere çekilememiştir. Başka bir deyişle, "yüksek faiz" yılları, 1978-80'de bankalar sistemi dışında kalma eğilimi gösteren fonları bu sisteme geri döndürmekten öte bir etki yaratmamıştır.

(ii) 1980'deki dörtnala enflasyonda zirvesine ulaşmış olan paradan kaçış eğilimi 1981-82'de frenlenmiştir. Ancak paranın 1983 yılındaki gelir dolaşım hızının 1979'daki düzeyinden pek de farklı olmayacağı anlaşılmaktadır.

(iii) Mevduatın bileşimi, çok belirgin bir biçimde vadeli mevduat lehine değişmiş. Temmuz 1983'deki faiz hadleri değişmeleri bu eğilimi çok az etkileyebilmiştir. Böylece bankaların faiz yükümlülükleri artmış, kredi faizlerinin görünebilir gelecekte düşürülemiyeceği ortaya çıkmıştır.[7]

(iv) Maliye Bakanlığı'nın bankalar üzerindeki vesayeti artmış, 1980'deki "serbest faiz" felsefesi zıddına dönüserek faiz hadlerinin idarî kararlarla belirlendiği bir modele dönülmüştür.

(v) Finansal aktif piyasalarında çeşitlenme eğilimi banker çöküşlerinin oluşturduğu ortam dolayısıyla kesintiye uğramıştır.

(6) Sanayi Bakanı Turgut'un beyanına göre DESİYAB'a çok ortaklı şirket kurtarma operasyonları için 1983'te 6, 1984'te 15 milyar TL sağlanacak, 1983'de 5, 1984'te ise 34 şirket kurtarılacaktır (**Cumhuriyet**, 16.4.1981).

(7) Burada, kredi faizlerini düşürmek için faizlerden vergi kesintisinin ve banka işlemlerinden alınan muamele vergilerinin azaltılmayacağı varsayımını yapıyoruz. Ayrıca 1983 sonuna doğru sıkılaşan para politikası, kredi faizlerinin düşürülmesini güçleştiren en önemli faktördür.

(vi) Ad hoc *firma ve banka kurtarma operasyonları kamu kesiminin neye, ne zaman ve hangi normlarla müdahale edeceği konusunda büyük belirsizlikler yaratmış,*[8] *DESİYAB'ın öncülük ettiği geçici ortaklıklar 1983'de şekillendirilinceye kadar bu konuda belirli bir model oluşturulamamıştır.*

(vii) Hepsinden önemlisi, kendisi başlı başına bir sorun olan finansal aracı kesimin, üzerine yüklenmek istenen "tasarrufları artırmak ve verimli uğraşlara yöneltmek" işlevini taşıyacak güçte olmadığı apaçık ortaya çıkmıştır.

Öte yandan, 1980-83 iktikrar programı savunucularının enflasyon ve para arzı arasında kurageldikleri doğrudan ilgiye ve para musluklarının kısıldığı konusundaki iddialara karşın, para politikası 1980'li yıllarda aşırı "sıkı" olmamıştır. Parasal büyüklüklerin artış hızlarını şok tedavisi yöntemleriyle değil, adım adım yavaşlatma görüşü para idaresine egemen olmuş; parasal genişleme sınırları aşıldığında IMF'nin anlayışlı davrandığı görülmüştür. Resmî ve gayriresmî beyanlar bir yana, istikrar politikasının uygulayıcıları, Hume'dan beri bilinen bir gerçeği, para arzı artışının hemen ve her zaman enflasyon demek olmadığını, paranın hangi kanallarla hangi uğraşlara akıtıldığının da enflasyon süreci için anlam taşıdığını kavramış görünmektedirler. Bu uygulayıcıların kamu kesimi finansmanını ve destekleme politikalarını enflasyonun tek nedeni olarak görme yanılgıları ise Tablo 6'ya çıkardığımız Merkez Bankası kredilerindeki dağılımda belirginleşmekte; üretken kamu girişimleri ve tarım kooperatifleri söz konusu kredilerdeki reel daralmanın yükünü taşımaktadırlar.

Mevduat bankalarına fon akışının iyice yavaşladığı ve banka kredilerinin genişleme hızının gerilemeye başladığı 1983 yılında parasal yetki kurumlarının giriştiği "daha sıkı para" deneyinin ne denli kalıcı olduğunu şimdiden kestirmek olası görünmüyor (Bkz Tablo 6-7). Denilebilir ki, bankaların ve üretici birimlerin bunalıma karşı dayanıklılığının artan likidite ve gerileyen reel ücretler yardımıyla üç yıldır ertelenen sınavı, yeni başlamaktadır.

Eğer yurtiçi tasarruflar ve başlıca özel tasarruflar artırılamıyor ve üretken alanlara yönlendirilemiyorsa, istikrar politikasının careyi yabancı sermayede araması şaşırtıcı sayılmaz. 1980-82 yıllarında yabancı sermaye izinleri özellikle garantisiz ticari borçlarla ödeme kolaylığından etkilenerek artış göstermiş ise de, izinlerin fiili girişlere dönüşmesi sınırlı ölçülerde kalmıştır. Tablo 8'de aktardığımız sayılar, arzulanan verimlilik artışı ve teknolojik ilerleme için umutların doğrudan yabancı sermayeye bağlanmasındaki hayalciliği ortaya koyuyor: 1980-82'de fiili yabancı sermaye girişleri konut dışı özel

(8) Ekim 1983'de tamamlanan bir kurtarma operasyonunun kamu bankalarından birini meyva suyu üretiminde tekel benzeri bir konuma getirişi kayda değer.

yatırımların % 2'si dolayında kalmıştır. Karşılaştırma için fiili girişler değil, izinler esas alınsa bile görünüm fazla değişmemektedir.

Üretici yabancı sermayenin 1983 yılında yurtiçi girişimciler ve kamu görevlileriyle temasları sıklaştırma biçiminde izlenen ilgisi, imalât sanayiinden çok tarım ve madencilikte yoğunlaşmıştır. İmalat sanayii kesiminde ciddiyet kazanan girişimler ise mevcut tekel alanlarını paylaşmak (tütün mamulleri), ya da ileri teknoloji ile üretim yapan bazı dallarda (örneğin elektronik, haberleşme, havacılık) tekelci konumlar kazanmak amacını gütmektedir. Yabancı sermayenin 1983'de iyice belirginleşen stratejisi, öyle anlaşılıyor ki, gelişmeleri izlemek, karar vermekte acele davranmamak, bu arada yabancı yatırımları özlemle bekleyen yetkilileri bu yatırımların cazibesi ile etkileyerek Türkiye'nin kambiyo ve dış ticaret rejimini liberalleştirmeye ikna etmektir.

B. KAYNAK KULLANIMI

İstikrar programının temel yatırım ve kaynak kullanımı anlayışı fiyat serbestliği sayesinde en etkin, uzun dönemde gelişmeyi sağlayacak kullanım alanlarının bulunacağı varsayımına dayanır. İç ve özellikle dış istemin "uyarısıyla" sermaye sahipleri kendileri için en kârlı alanlara yatırım yapacaklardır. Üretimin artırılması, iş bulma gibi sorunlar buna bağlı olarak çözülmüş olacaktır.

Bu mantıksal kurgunun iki eksiği vardır: birincisi genelde, salt fiyat serbestliğinin sermayenin üretimde kullanılmasını nasıl sağlayacağı ile ilgilidir. Daha doğrusu, sermayenin üretime yöneleceğini garanti eden ya da bunu sağlayacak bir iç mekanizma bu yaklaşımda yoktur. Nerede kullanılacağını belirleme, yine sermayenin kendisine bırakılmaktadır. İkinci nokta, özelde, istikrar programı, emek gelirlerini düşük tuttuğuna göre üretim olgusu daha çok dış isteme bağlı olacaktır ki, bunun, hangi mallar için geçerli olduğu, ulusal ekonominin dışında belirlenecektir.

1. Yatırımlar

İstikrar programının uygulanması sırasında görülen kaynak kullanımı eğilimleri, ekonominin gelişmesi değil durağanlığı, daha doğrusu gerilemesi biçimindedir. Toplam sabit sermaye yatırımları, gerçek (reel) olarak, 1980'de yüzde 6.6 azalmış, diğer yıllarda ancak bir önceki yılın düzeyinde kalmıştır.[9]

Yatırımların sektörel dağılımında da, istikrar programı sırasında ilginç gelişmelere tanık olunmaktadır. Dört yıllık uygulama, sanayi yatırımlarının payının hızla azaldığını, buna

(9) OECD (1983)'e göre bu azalma % 10.0 çevresindedir. Krş. Tablo 1. ve Tablo 9.

karşılık bir ölçüde tarım ve özellikle hizmet alanlarının yatırım paylarının arttığını göstermektedir. Bu durum özellikle kamu yatırımları için geçerlidir. Uygulanan fiyat politikası sonucu KİT kaynaklarının artmasına karşın, toplam kamu yatırımları içinde önceleri yüzde 25-30 dolayında olan imalât sanayiinin payı, 1982'de yüzde 18.8'e düşmüş; 1983'de de yüzde 16.3 olarak programlanmıştır. 1984 programı verileri ise henüz ortada yoktur. Kısaca, ülke sanayileşmesinde önemli bir yeri olan kamu kesiminin bu konumuna bağlı olarak sanayileşme üzerindeki vurgu, terkedilmiştir.

Yatırımlarla ilgili asıl ilginç nokta, bunların kamu-özel ayırımda görülmektedir. Son dört yılın tüm özel girişimci yaklaşımına karşılık, toplam sabit sermaye yatırımları içinde kamu kesiminin payı, 1979'da yüzde 54 iken bu oran 1980'de yüzde 57, 1981'de yüzde 62, 1982'de yüzde 61 olmuş, 1983 ve 1984'de yüzde 60 dolayında programlanmıştır.. Bir başka deyişle ekonominin yeniden üretim sürecine girmesine, büyümeye geçmesine değil yerinde saymasına bile, serbest piyasa koşulları ve özel girişim öncülüğü yeterli olmamıştır. Bu ortamda bile, kamu yatırımlarının belirleyici olmasından, özel kesimin kendisi için de alınması gereken dersler vardır.

Yatırımların sektörel dağılımının bir başka yönü, konut, eğitim, enerji, sağlık gibi, uzun dönemli gelişme yönünden kilit sayılabilecek kesimlerin payının azalmasıdır. Buna karşılık, güvenlik hizmetlerine dönük yatırımların ağırlıklı yer tuttuğu "diğer hizmetler" yatırımlarının payı büyük ölçüde arttırılmıştır (Bkz. Tablo 10). Bu noktada belirtilmesi gereken, bu sürecin kendi kendini besleyen niteliğidir: Özellikle konut, sağlık ve eğitim yatırımlarının kısılmasıyla daha çok kişinin, işsiz, konutsuz, sağlıksız, eğitimsiz kalması sonucu, güvenlik yatırımlarını ilerde daha çok artırmak gerekebilecektir.

2. Teşvikler, Kurtarmalar

İstikrar programının temel niteliği piyasa koşullarının egemen kılınması olduğuna göre, özendirme (teşvik) önlemlerinin geçici süreler ve kapsamlar dışında uygulanmaması gerekirdi. Oysa, 1960 sonrasında sürekli uygulanan "yatırımların ve ihracatın teşviki" önlemleri, 24 Ocak 1980 sonrasında özellikle dışsatım alanında çok yaygınlaştırılmıştır. Öyle ki, dışsatımın özendirilmesi tek ve en önemli ekonomi politikası aracı durumuna gelmiş bulunmaktadır.

Dışsatımı özendirilmesinde, kazandırılan dövizin (a) yüzde 30'una ulaşan prim ödemeleri, (b) yüzde 90'ına ulaşan düşük faizli (% 28.5) kredi sağlanması ve (c) getirilen dövizin yüzde 60'ına ulaşan döviz kullanımı hakkı, başlıca araçlardır. Bunlara ek olarak, kurumlar vergisi matrahından dışsatım gelirinin kısmen düşülmesi ve elde edilen dövizin yüzde 5'inin ülke dışında tutulabilmesi sayılabilir.

Dışsatımı özendirmenin iki doğrudan sonucu üzerinde durulmalıdır. Bunlardan birincisi bir malın iç piyasa fiyatı ile dışsatım fiyatı arasındaki farktır. Özendirme önlemleriyle bir sanayi malı iç piyasa fiyatının yarı fiyatına ve kârla yurt dışında satılabilmektedir. Dışsatımda fiyat tescillerinin de kaldırılmasıyla firmaların rekabeti çoğu kez döviz kazançlarının azalmasına neden olmaktadır. Öte yandan iç piyasada tekelci yapı korunmaktadır. Kısacası ülke, bir yandan kaynak kaybederken, diğer yandan içte tekelci, dışta rekabetçi bir ticaret yapısı doğmuştur.

Özendirme önlemlerinin ikinci doğrudan sonucu, bir doların TL karşılığı olarak yapılan ödemelerin giderek artması, dolar maliyetinin yükseltilmesidir. Bunun en somut göstergesi, dışsatım taahhüdü (gerçekleşmesi değil) karşılığı artan kredilerin TL tutarının taahhüt edilen bir dolara oranının, 1980'de 39, 1981'de 48 ve 1982'de 80 TL olmasıdır (DPT (1983), s, 28). Bir dolar dışsatım geliri sağlanması için giderek daha çok TL ödenmektedir.

Gerçekte, dışsatımdan sağlanan bir doların maliyeti, özendirme önlemleri tümüyle dikkate alınırsa resmi kurdan yüzde 50 dolayında fazladır. Merkez Bankası, günümüzde 250 TL'ına sattığı bir doları 375 TL'ına mal etmektedir. Bu, dışsatımcılara açıktan kaynak aktarılması anlamına gelir. Dışsatımdaki başarının arkasında yatan çıplak gerçek budur.

Teşvikler ve kurtarmalar uygulaması, önemle vurgulanmalıdır ki, istikrar programının temel önermesine, serbest piyasa anlayışına ters düşer; gelişmelerin piyasa koşullarına bırakılmadığını gösterir. Yaklaşım, dış pazarda rekabet edebilenin dışsatım yapması, içerde ise etkinliğini artırarak varlığını sürdürebilenin yaşaması ilkesine dayandığına göre, özendirmeye ve kurtarma gibi piyasa dışı etkenlere yer verilmemeliydi. İstikrar programı bu noktada, kendi mantıksal kurgusuna ters bir konumdadır.

Teşvik ve kurtarma uygulamasının anlamlı bir değerlendirmesi kaynakların üretim gücünü artırıcı yönde kullanılıp kullanılmadığı çerçevesinde yapılabilir. Açıktır ki dışsatımın özendirilmesi, niteliği yönünden ticaridir; üretim artışına katkısı, dolaylı olabilir. Kurtarmalarsa, adı üstünde, varolan üretim olanağının sürdürülmesini sağlar. Denilebilir ki kamu kesiminin milyarlarca liralık kaynağı, üretim artışı için yatırımlarda kullanılmamakta; özel firmalara varlıklarını sürdürmeleri için aktarılmaktadır. Bu transferlerin üretimi artıracağı, salt bir beklentiden öteye geçmeyebilir.

Özel olarak kurtarma işlemleriyle ilgili iki ek noktayı belirtmeliyiz: Kurtarma işlemleri geleneksel bir dogmanın, ülkemizde özel kesimin kamu kesiminden daha etkin ve verimli olduğu dogmasının yıkılmasını sağlamıştır. İkinci nokta, sermayenin kendi güvence anlayışıyla ilgilidir: Özgürlüklerin kısılmış olduğu bir ortamda, mülkiyet hakkı güvence altında

sayılabilir mi? Ekonomik ve toplumsal gelişmede etkinliklerine dokunulmayan sermaye örgütlerinin asıl yanıt bulmaları gereken soru bu olmalıdır.

3. Dışsatım ve Ödemeler Dengesi

Dışsatımın miktar ve değerce gösterdiği artış, istikrar programının başarı hanesine yazılacak şeylerin hiç kuşkusuz başında yer almaktadır. Gerçekten, dışsatımın ulusal gelir içindeki payı 1979'da % 4.9 iken[10], 1982'de % 10.6 dolayına yükseltilmiştir. Ayrıca, sınai ürünlerin dışsatımdaki payı kayda değer ölçüde artmış (1979'da % 34.7, 1982'de % 59.7, 1983'ün ilk sekiz ayında % 66.8); Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinde yeni pazarlar kazanılmıştır.

Ancak, bütün bu başarılar kaygı verici birkaç noktayı unutturmamalıdır:

(i) Türkiye'nin dışsatım malları sepeti, henüz yeterince çeşitlendirilememiştir ve pek çok üründe ihracatın gerçekleştirilebilmesi bir yandan yukarıda değindiğimiz cömert teşviklerle, öte yandan TL'sının ısrarla düşük değerli tutulması ile sağlanabilmektedir. Bilindiği ve 24 Ocak kararlarında sorumluluk taşıyanların bizzat söyledikleri gibi Ocak 1980 devalüasyonu, TL'sını o günlerde düşük değerli bir para durumuna getirmişti. İster ABD dolarına, ister mark'a göre hesaplansın, bu durum hâlâ sürmektedir (Bkz. Tablo 11). Hattâ, 1981'in ikinci yarısından bu yana ihracatı geliştirme gerekçesiyle devalüasyon temposu hızlandırılmıştır da. Bu politikanın kaynak tahsisi üzerindeki olumsuz etkileri bir yana, enflasyonist baskıyı şiddetlendirdiği açıktır.

(ii) Türkiye son yıllarda dış ticaret yolu ile önemli gelir kayıplarına uğramaktadır. Türkiye'nin dış ticaret hadleri, Tablo 12'den izlendiği gibi sürekli bir kötüleşme içindedir ve bu kötüleşmenin azımsanmayacak bir bölümü de petrol fiyatlarının gerilediği 1980 yılında ve sonrasında gerçekleşmiştir. Daha somut bir anlatımla, Türkiye'de 1973 yılında 100 birim dışsatım malı 109 birim dışalım malı ile değişilirken, 1982'de aynı miktarda dışsatım malı 50 birim dışalım malı ile, 1983'de ise ancak 44 birim dışalım malı ile değişilmektedir.

Böylece, Türkiye'nin dışsatım gelirini ne pahasına olursa olsun artırma çabası, sadece abartılmış teşvik araçları yoluyla kaynak dağılımında yanlışlıklara yol açmamakta, bunun yanında ülke daha fazla miktarda malı daha ucuz satmaya zorlanmakta ve uluslararası ticaret ülkeyi yoksullaştırıcı yönlerde gelişmektedir.

(iii) Dışsatım artarken, dışalım da artmaktadır. Dışalımın GSMH'daki payı 1979'da % 10.9 iken 1982'de % 16.3'e yüksel-

(10) GSMH içindeki pay hesaplanırken 1979 döviz kurunu 47.20 TL/$ olarak hesaba kattık.

miştir.[11] *Dış ticaret açığının GSMH'ya oranı 1979'da % 6.0 iken, 1982'de söz konusu oran ancak % 5.7'ye düşürülebilmiştir. Dolayısıyla dışsatımın artması, tek başına ödemeler dengesi sorununa çözüm getirmemektedir.*

1982'deki dışsatım artışı ve ödemeler dengesindeki ferahlamanın TL'nın dış değeri üzerindeki baskıyı hafifletmesi beklenirdi. Oysa birikimli olarak büyük boyutlara varan devalüasyonlara ve görece serbestleştirilmiş dışalıma karşın, dövizin yurt dışı piyasalar ve karaborsa değerindeki hareketlenme yurt dışına sermaye çıkışı kuşkularını uyandırmaktadır.[12] *Kambiyo rejiminin giderek serbestleşmesi ile bu sızıntılar ileride daha da ciddi ölçülere varabilecektir.*

İstikrar uygulamasının sermaye kaynaklarının kullanımı ile ilgili yaklaşımı ve ulaştığı sonuçlar, kısaca böyle. Programın insan kaynağı ile ilgili uygulamalarına geçebiliriz.

4. Emek Alanında Gelişmeler

İstikrar programının, diğer ögeler gibi insan gücü kullanımını da piyasa koşullarına bıraktığı, yukarıda belirtilmişti. Ücret konusuna daha sonra değinilecektir. Burada işbulma konusu ele alınmaktadır.

İstikrar programı özünde işsizliği bir sorun olarak görmez, ona çözüm getirmeye yönelik önlemleri içermez. Bu soru ne zaman geleceği belli olmayan istikrar sonrası büyüme döneminde piyasa koşullarıyla çözülecektir. Ancak bu anlayış, işsizliği gerçekte sorun olmaktan çıkarmaz.

Son dört yılın iş bulma konusundaki sayısal gelişmeleri işsizliğin giderek arttığını göstermektedir. Resmi verilere göre 1980'de 2.7 milyon olan işsiz sayısı, 1983 programına göre yüzde 34'lük artışla 3.6 milyona yükselmiştir. Bu miktar 2 milyon dolayında olan sigortalı işçi sayısından yüzde 80 oranında fazladır. İş ve İşçi Bulma Kurumu'na başvuranların azalmasına karşılık, 1983'ün Ocak-Temmuz dönemi kayıtlı işsiz oranı, 1982'nin aynı dönemine oranla yüzde 26'ya yakın bir artış göstermektedir. İstikrar programının başarılı olduğu savlarına karşın, ülke, çalışmak isteyen her beş kişiden birinin işsiz olduğu bir durumdadır.

Hangi ölçüye vurulursa vurulsun hoşgörülemez olan bu durum, yalnız ekonomik değil, toplumsal ve siyasal sorunların da kaynağıdır.

(11) Dipnot 10'a bakınız.

(12) İstikrar politikalarına sempati ile bakan ve kambiyo rejiminin liberalleşmesini ısrarla savunan tanınmış bir iş adamı şunları söylüyor: "... Ben olsam, Türk Parasının Kıymetini Koruma Kanunu'nu bugün kaldırırım. Yani ne olacak kalkarsa? Para mı kaçacak? Ne kadar para kaçar, ne kadar para gelir? Hesap edelim: **Şu anda yurt dışında 20-30 milyar $ var.** Türkiye'de faiz daha yüksek. Türkiye'de herkes memleketini seviyor. Niye korkuyoruz?" **(Milliyet,** 2.11.1983, Ekonomide 60 yıl eki; vurgu bizimdir.)

İstikrar programı uygulamasının insangücü alanındaki yıkıcı etkisi, nitelikli işgücünün kullanımında görülmektedir. Gerek ücretler konusunda getirilen sınırlamaların gerekse ekonomi-dışı etkenlerin oluşturduğu çalışma ortamı, özellikle kamu kesiminde nitelikli işgücünün işini ve giderek ülkeyi terk etmesine yol açmaktadır. Örneğin istikrar programının uygulaması için baskı yapan Dünya Bankası'nın 1983'deki *Türkiye'nin Enerji Raporu*'nda, bu sektörde teknik eleman açığının çok tehlikeli boyutlara ulaştığı belirtilmektedir. Öğrenimleri için milyarlar harcanan teknik elemanı üretim sürecinin dışına iten, kendi uzman kadrolarını eriten bir istikrar programının istikrarı üzerinde söylenecek çok şey vardır. Çünkü bu toplumsal süreç yeni toplumsal bunalımların tohumlarını taşımaktadır.

C. PARASAL İSTİKRAR

1. Fiyatlar

İstikrar programının başarı hanesine yazılanlar arasında, fiyat artış oranının azaltılması da vardır. Kullanılan fiyat göstergelerinin genellikle "eskimiş" mal gruplarını içermesi ve derlenmelerinde güvenilir yöntemler kullanılmaması bu gerçeği değiştirmez; istikrar programı uygulaması sırasında fiyat artışı oranı yoğun bunalım yıllarına göre daha az olmuştur.

Fiyat artışlarını daha ayrıntıda incelemeden önce, çoğu kez gözden kaçırılan bir noktayı saptamalıyız: istikrar programı bir fiyat artışı şoku ile başlatıldı ve birinci yılında fiyat artışı, Cumhuriyet tarihinin rekor düzeyine ulaştı (yüzde 107.2). Daha sonraki yıllarda sırasıyla yüzde 36.8 ve yüzde 25.2 (1982) dolayında olan fiyat artışlarının dördüncü yılın sonunda yeniden tırmanışa geçtiği görülmekte ve 1983'de yüzde 30'un üzerine çıkması kesinlik kazanmış bulunmaktadır (Tablo 13).

Fiyat artış oranının 1983'de yeniden tırmanışa geçişi, sıkı para politikasının artan sıkılıkla uygulanmasına karşın gerçekleşmektedir. Nitekim para arzı artış oranı 1982'de yüzde 40.5 iken 1983'de yüzde 23 dolayına düşmüş; fiyat artış oranı ise, 1983'de bir önceki yıldan fazla olmuştur. Kısaca fiyatların artış eğilimi, istikrar programının ana politika aracını, yani para politikasını etkisiz kılacak doğrultudadır. Enflasyonun salt parasal bir olgu olmadığı gerçeği, yeni ekonomi politikası seçenekleri oluşturulmasını zorunlu kılmaktadır.

Fiyat artışlarında görülen bir başka özellik, tarım-sanayi fiyat makasının, tarım kesiminin zararına gelişmesidir.[13] 1979'da başlayan bu süreç, şimdilik, gelir dağılımının tarım

(13) DIE (1983a), s. 14 ve DIE (1983b).

kesimi gibi toplam nüfusun yarısından fazlasını içeren bir sektör zararına bozulması sonucunu vermiştir. Korkulur ki bu eğilimin sürmesi, tarımsal üretim temelinin zayıflamasına; üretim düşüşlerine yol açabilir. Gerçekte bu tür bir gelişme, fiyat artışlarını daha da hızlandırıcı sonuçlar doğurabilir. Bu nokta istikrar programının zayıf halkalarından biridir.

2. Ücretler:

Programın işçi ücretleriyle ilgili belirleyici özeliği, ücretlerin olabildiğince düşük tutulmasını sağlamaktır. Serbest piyasa koşullarında "emek fiyatının" belirlenmesi yetersiz kaldığında, toplu iş sözleşmesi ve grev gibi hakların askıya alınması bu sonucu sağlayacaktır. İstikrar programının, ekonomi-dışı yaptırıma konu olan noktası, ücretlerdir.

İstikrar uygulaması sırasında ücretlerin gelişimi Tablo 14'de verilmektedir. Gerçek ücretler, uygulamanın ilk yıllarında hızla azalmış, daha sonra gerçek ücretlerin azalma hızı yavaşlamış görünmektedir. Bu gelişmeler sonunda ücretin alım gücü, yirmi yıl öncesinin (1963'ün) altına düşmüştür.

Ücretler alanında görülen bir başka eğilim, kamu-özel kesimler arasındaki ortalama ücret farklılığının giderek azalmasıdır. Gerçekten 1970'li yıllarda kamu kesiminde ortalama ücret özel kesimdekinden yüzde 40-50 oranında daha fazla idi. Bu oran 1980'li yıllar boyunca azalma eğilimi göstermektedir. İstikrar programı, kamu-özel ücret farkını azaltmış; her ikisinin de gerçek düzeyini gerileterek bunları biribirine yakınlaştırmıştır.

III. EKONOMİNİN GELECEĞİ ÜZERİNE ÇEŞİTLEMELER

Gelişme Doğrultuları

İstikrar programının yukarıda anahatlarını belirttiğimiz iktisat anlayışına bağlı kalındığı, ancak iktisat politikası araçlarının daha değişik uygulamalarına başvurulduğu takdirde, ülke ekonomisini ne gibi bir gelecek beklemektedir? Bu konuda öngörülerde bulunabilmek için, aşağıdaki başlangıç varsayımlarını yapıyoruz.

(1) Gerçek ücretleri düşük, faiz hadlerini yüksek, TL'nı düşük değerli tutmak biçiminde özetlenebilecek faktör fiyatları politikası sürdürülecektir.

(2) İkinci varsayım, ilkinin uzantısıdır: Ekonominin yukarıdaki faktör fiyatları politikası önünde, kârlı üretim yapamayan birimlerinin tasfiyesi ya da el değiştirmesi kaçınılmazlaşacaktır. İstikrar programının uygulayıcıları, bu koşullarda esasen sadece biçimsel olarak bağlı göründükleri merkezi bir planın disiplinine girmek yerine, zor durumdaki firmalara dönük kurtarma işlemlerine ve çıkar grupları arasındaki dengeyi kollayan teşvik politikalarına sık sık başvuracaklardır.

(3) Ödemeler dengesi sorununu saptıran ve bu sorunu salt döviz gelirlerinin en çoğa çıkarılması olarak algılayan yaklaşım etkili olacaktır.[14] *Istikrar programını sürdürenler, aynı düzeyde etkin olsalar bile döviz kazandıran uğraşları döviz tasarruf eden uğraşlara yeğ tutacaktır; dışsatım, primli kurdan işlem görecektir. Dışalım ikamesinin ara ve yatırım mallarını kapsayacak biçimde "derinleşmesi" tercihi, söz konusu olmayacaktır.*

(4) İstikrar programı, kuramsal olarak çeşitli para ve maliye politikaları eşlemelerine (kombinasyonlarına) açık olabilir. Ancak 1983 sonrası Türkiye'sinde seçilme olasılığı en yüksek olan eşleme, maliye politikasının sıkı ve daraltıcı, para politikasının görece gevşek olmasıdır. Böyle bir yaklaşım, kaynakları özel kesime yönlendirir ve kamu kesimine karşı önyargılı çevreleri tatmin ederken, faiz oranlarının görece düşük tutulmasını da sağlar. Her iki politikanın genişletici yönde uygulanması, enflasyon ve ödemeler dengesi umacılarını akla getireceği, her iki politikanın daraltıcı yönde uygulanması ise rejimin hoş göremiyeceği bir ekonomik durgunluğa yol açacağı için benimsenmeyecektir. Brezilya'nın 1960'lı ve 1970'li bazı yıllardaki politikalarını hatırlatan "genişletici maliye politikası sıkı para" eşlemesi ise benimseneceğini sandığımız politikanın karşıtıdır ve büyük bir olasılıkla gündeme getirilmeyecektir.

(5) Özel sermaye, yüksek faizlerin, hâlâ oldukça yüksek düzeylerde seyreden ve değişme yönü kestirilemeyen enflasyon hızının ve döviz kuru risklerinin oluşturduğu belirsizlik ortamında, kısa dönemli kârlarınıençoklaştırmaya çalışacak, sabit yatırım kararlarını ihtiyatla ve gecikme ile alacaktır. Bu yaklaşımın sermaye adına (firma düzeyinde) akılcı olduğu söz götürmez.

Bu başlangıç varsayımlarının oluşturduğu kısıtlar altında, istikrar programının belli başlı iki politika aracından oluşan bir manevra alanı vardır. Söz konusu politika araçları döviz kuru ve bölüşümün kilit parametresi olarak gerçek ücretlerdir.[15] Türk Lirası'nın düşük değerli durumunu şimdiki düzeyinde koruyan küçük oranlı devalüasyonlar, ya da TL'nı daha da düşük değerli kılmaya yönelik hızlandırılmış devalüasyonlar, kur üzerindeki iki temel tercihi yansıtır. Öte yandan, gerçek ücretlerin, bugünkü düzeyinde tutulmaya çalışılması ya da daha da geriletilmesi, istikrar politikasının özüne uygun düşer.

Anılan politika tercihlerinin oluşturacağı dört seçenek ile bunların olası sonuçları şöyle özetlenebilir:

Hızlı devalüasyonlar, gerileyen gerçek ücretler: İhracata dayalı gelişme modelinin en ilkel ve çarpıcı uygulamasını oluş-

(14) Bu yaklaşımın yanlışlığı döviz kazançları oldukça yüksek düzeylere eriştiği halde 1970'li yıllar sonunda bunalıma düşmekten kurtulamayan yarı-sanayileşmiş ülkelerin deneylerinde somutlaşmıştır.

(15) Sorunu daha da karmaşıklaştırmamak için, ekonomik yönetimin iç ticaret hadlerini sabit tutacağını kabul ediyoruz.

turan bu seçenek, toplam iç talebi en ileri boyutlarda daraltan, bölüşümü köklü bir biçimde çalışanlar aleyhine dönüştüren ve bu nedenle ekonomi dışı zor'a en fazla gerek duyan bir seçenek olacaktır. Modelin başarısı, enflasyon hızını ve faiz hadlerini daha düşük düzeylere çekerek ve böylece girişimcilerin gelecekle ilgili belirsizliklerini azaltarak özel yatırımları artırmaya, ve daha da önemlisi, dünya ekonomisinin azgelişmiş ülkelerin sınai ürün ihracatına pazarlar yaratan bir genişleme sürecine girmesine bağlıdır. Bu koşullar gerçekleşmediği ve/veya gerçek ücretlerin aşındırılması enflasyonla sağlanmak istendiği takdirde sonuç, ülkenin ekonomik yıkımı ve varolan sanayiin de çöküşüdür. Beklenen devalüasyonlara karşı bir önlem olarak hızlanacak özel sermaye kaçışı ve spekülatif döviz talepleri, bu yıkımı çabuklaştıran etmenler olacaktır.

"Ilımlı" devalüasyonlar, gerileyen gerçek ücretler: Maliyet enflasyonu baskısını azaltan bu seçenek, enflasyonu daha düşük düzeylere çekmek ve yurt içindeki yapı değişikliğini daha yumuşak ve zamana yaygın olarak gerçekleştirmek gibi avantajlara sahip görünebilir. Ancak girişimciler döviz kuru ve faiz oranı politikasının sürekliliğine güvenmezlei ve gelecekle ilgili karamsar bekleyişler içine girerlerse, sonuç üretim yapısında hiçbir anlamlı değişikliğin gerçekleştirilememesi ve ekonomik durgunluğun "kurumsallaşması" olur.

Hızlı devalüasyonlar, az-çok sabit gerçek ücretler: Bu seçenek, ücretlei üzerindeki denetimi ekonomi dışı zor yerine "korporatist" yöntemlerle sağlamayı deneyebilir. Genişletici etkisinin görece fazla olması beklenebilen bu seçeneğin başarısı, dünya ekonomisindeki genişlemeye ve döviz kazançları döviz kuruna duyarsızlaşmaya başladığında sağlanacak dış kredi desteğine yakından bağlıdır.

Ilımlı devalüasyonlar, az çok sabit reel ücretler: İşgücü sorunlarını daha yumuşak bir yaklaşımla ele alma fırsatı veren bu seçenek, 1983 sonu itibariyle oluşmuş bulunan göreli faktör fiyatlarının çok az değiştirilmesi anlamını taşır; dolayısıyla girişimcileri en az uyaran seçenek budur. 1985 sonrası Türkiye ekonomisinin yeniden yaşayacağı borçlanma-borç erteleme sürecindeki dış kaynak girişi, ekonomiyi yönetenlere zaman kazandıracağı için, bu seçeneğin başarı şansını etkileyen en önemli etmenlerden biri olacaktır.

Bu tartışmaların ışığında, ekonominin orta dönemde yine üretim değil iç ve özellikle dış ticaretten elde edilecek kazançlar doğrultusunda yönleneceğini; insangücü ve sermaye kaynaklarının tümüyle harekete geçirilemiyeceğini; ticaret yoluyla ülke dışına kaynak aktarımının süregeleceğini; mal ve hizmet üretememe sıkıntısı çeken ekonomide para miktarına bağlı olmayan fiyat artışlarının önlenemiyeceğini; ve nihayet, sermayesi kıt Türkiye'nin başka ülkelere net sermaye aktaran

bir Türkiye olma garipliğini yaşayacağını söylemek, yanıltıcı olmaz.

Özetle, istikrar programında ve bunun mantıksal uzantılarında daha uzun yıllar ısrar edilirse, ekonomi birikimli bir gerilemeye gireceği gibi, toplumsal gelişme de daha çok sınırlanabilir. Üretimi özel girişimciliğe ve özellikle dışsatıma dayalı özel girişimciliğe bırakan bir anlayışın, sanayileşme ve demokratikleşme gibi "sorunları" yok. Özünde istikrar programının iş bulma sorununun çözümüyle de bir ilgisi bulunmadığı da ortada. Böyle olunca da, toplumsal sorunları ekonomi-dışı yöntemler ile denetlemek başlıca çıkar yol olarak kalıyor.

Uygulama, sermaye ve insangücü kaynaklarının etkin kullanımını kendi haline bırakmakla kalmıyor; bunların ülkeyi terk etmesine de neden oluyor. Dolayısıyla, birikimli bir olumsuzluk programı niteliği kazanıyor.

Şu "Seçenek" Sorunu

İstikrar programının savunucuları, her fırsatta bu programın zorunlu bir *tek yol* olduğunu vurgularlar. Onlara göre, ekonominin başka seçeneği yoktur. Bu yaklaşım "seçenek" kavramına toplum gözünde mistik bir içerik kazandırmakta; istikrar politikasını eleştirenlerden enflasyonu durduran, üretimi artıran, gerçek ücretleri yükselten sihirli reçete aranmaktadır.

1960'lı yıllarda planlama, toplumun her derdine deva bir ilâç gibi tanıtılmak istenmiş; ekonomik gelişme sorununun toplumsal ve siyasal ögelerinin çoğu görmezlikten gelinerek salt plan yapılmakla kalkınılacağı izlenimi yaratılmıştı. Şimdilerde de aynı bilim dışı tutum, piyasa mekanizmasının yüceltilmesi yönünde takınılmaktadır. Oysa sorun, uygulanan politikaların bir [başka] seçeneği olup olmadığı değil, seçeneklerin etkinlik kazanmasına olanak *verilmemesidir*. Seçenekler ancak toplumsal-siyasal örgütlenmeler sonucu siyasal düzeye indiklerinde anlamlı olur ve seçenek niteliği kazanırlar. Bireysel görüşler, siyasal gücü etkilemedikçe seçenek sayılmaz.

Ülkenin içinde bulunduğu koşullar, seçenek oluşturulmasına olanak vermemiştir. Önce bu nokta önemle belirtilmelidir.

İkinci nokta, seçeneklerin bütünlüğü sorunudur. İstikrar programının uygulanması sırasında gelişmelerin zoruyla bir kısım önlemler alınması, örneğin "bankerlik faciasından" sonra faiz oranlarını sınırlı tutma kararı ya da bir kısım özel girişimlerin kamu kesimince satın alınması, seçenek sayılmamalıdır. Bunların uygulanmasında A'nın gitmesi ve B'nin gelmesi veya bunun tersi genellikle yanlış bir kanıya, ekonomi politikasının farklı olduğu izlenimine yol açmaktadır. Bunun gibi, örneğin yarın bankaların tümüyle kamulaştırılması da

tek başına farklı bir seçenek / politika sayılmaz. Bu durumda seçenek nedir?

Kanımızca seçenek konusu iki düzlemde ele alınabilir. Bunlardan biri, varolan üretim ilişkilerinin toplumsal mülkiyet yönünde tümden değiştirilmesidir. Diğeri varolan mülkiyet ilişkilerini *veri* alarak *üretim yapısı ve gelir*'e yönelik düzenlemelere gitmektir.

Belirtilen bu iki genel seçenek düzleminin değişik bileşimleri bulunabilir. Kuramsal olarak çok sayıda seçenek bileşimleri bulunması bir yana biz burada ayrıntıya girmeden, ya da ayrıntıya girmeyi bir başka yazıya bırakarak ülkenin için de bulunduğu nesnel koşullardan kaynaklanan bir kısım seçenek olanaklarına kısaca değineceğiz.

Üretim yapısı, bölüşüm ve yeniden üretim sorunları doğal olarak bir gelişme stratejisi etrafında odaklaşırsa anlamlı olur. İstikrar programı savunucularının döviz kazanımını ençok'a çıkarmayı amaçlaması ve fiyat serbestisiyle yeniden üretim sorununun çözüleceğini öngörmesi, gerçekte üretim yapısı ve bölüşüm sorunlarını gözardı etme anlamına gelir. Oysa doğa ve insan kaynakları, sermaye birikimi düzeyi ve farklılaşmış üretim yapısıyla Türkiye'nin uygulanan istikrar programı dışında seçenekler bulması, nesnel zorunluluktur. Özellikle sınai üretimin ana ve yatırım malları doğrultusunda *derinleştirilmesi* ve geniş kitlelerin yaşam düzeyini etkileyecek temel tüketim mallarının üretimine hız verilmesi bu tür stratejik tercihlerin başında gelmelidir. Böyle bir gelişme programının siyasal boyutu ise sanayileşmenin *demokratikleşme* ile birlikte, özgürlüklerin genişletildiği bir ortamda gerçekleştirilmesidir.

Türkiyedeki birikimin sanayileşme ve sanayide yapı değişikliği yönünde harekete geçirilmesi, yaşanan iç ve dış deneyler ve gelişmenin tarihsel ögeleri göstermektedir ki, salt piyasa koşullarına bırakılamaz; daha doğrusu yalnız piyasa koşullarının egemen kılınmasıyla çözülemez. Bu amaçla uygulanacak politikalar topluluğunda kamu kesiminin bilinçli öncülüğüne bugünkünden çok daha fazla gereksinim duyulacaktır. Ek olarak kamu kesimi "karışmalarının" sermaye kullanımını denetleme ve yönlendirme biçiminde olması gereklidir. Kuşkusuz bu yaklaşımlarda ekonomi politikalarının işlevleri de yeniden tanımlanabilecektir. Politika araçlarının, kuram ve uygulama düzleminde varolan değişik bileşimleri'nin somutlaştırılması ve tutarlı bir gelişme programına dönüştürülmesi ise, bu yazı çerçevesinde ele alınmayacak genişlikte ve ayrı bir inceleme konusudur.

IV. SONUÇ

Ekonominin dört yıl boyunca uygulanan istikrar programı sonunda geldiği nokta, temel sorunlarının daha da ağırlaştığını gösteriyor. Özellikle sermaye kaynaklarının yeniden

üretim için kullanılamaması, istikrar uygulamasına karşın bunalımdan çıkılamadığının bir kanıtı sayılmalıdır. Nitelikli olsun olmasın iş bulmanın güçleştiği, işsizliğin her düzeyde yaygınlaştığı bir ekonomik yapı, bunalımdan çıkmış sayılamaz. Toplumsal gelişme açısından daha da sakıncalı olan, düzenlemenin kendi mantığı içinde çözüm bulunamamsı; ya da tam bir çözümsüzlüğün egemen olmasıdır.

İstikrar uygulaması sırasında sermaye dışsatım konusun da pek çok isteğine kavuşmuş: bürokratik engeller aza indirilmiş: kredi kolaylıkları ve diğer özendirmeler artırılmıştır. İşin ilginç yönü, 1980 öncesi çok şikayet edilen "yasaların çıkarılamadığı" konusu tümüyle çözümlenmiş, yasa çıkarmada olağanüstü bir hız kazanılmıştır. O kadar ki, özellikle mali hayatı ilgilendiren konularda yasal düzenleme eksiği yerini yasal kargaşaya bırakmıştır, denilebilir. Bu durumun da özel sermaye birikimini hızlandırmaya yetmediği bir gerçektir. Aynı sürecin yasal ortamı daha da *belirsiz* bir konuma getirerek sermaye birikimini olumsuz etkilediği bile söylenebilir.

Emek alanında işbulma sınırlamaları ücretlerin düşük tutulmasıyla tamamlanmıştır. Ancak ücret düşürmenin (artık) sınırına gelindiği anlaşılmaktadır. Birim sınaî maliyet içinde ücretin payının azalması ve sermayeye getirilen yeni özendirmeler sınaî ürünlerin ülke *dışında* göreli ucuzlamasını sağlamışsa da, ülke içinde sanayi ve tarım ürünleri fiyat makası birincisinin vararına daha çok açılmıştır.

İstikrar programının dayandığı ekonomi-dışı iç ve dış etmenler, toplumsal gelişmenin dinamikleri alanında ipuçları vermektedir. Gerçekten 1960 sonrasında görülen demokratikleşme-sanayileşme bütünlüğü, emekçi kesimin siyasal yönetim üzerindeki etkisinin sınırlandırılmasına ve buna koşut olarak 1971'de (askeri ve sivil bürokrasi ile bilim çevrelerinin oluşturduğu) geleneksel "üçlü ittifakın" yıkılmasına yol açmıştı. 1971 sonrasında "aydın" kesimin kendi içinde daha da bölünmesine ve demokratikleşmenin *fiilen* askıya alınmasına karşılık-sanayileşme politikası sürdürülmek istenmişti. 1980'lerde ise "üçlü ittifak" artık söz konusu değildi. Kaynağını giderek yetersiz kalan kamu kaynaklarının bölüşümünden alan bu "uyuşmazlık", bazı kesimlerin yeni ittifaklarla bölüşüm payını artırma çabası ile sonuçlandı. Kısaca süreç, yalnız emekçi kesimin haklarının sınırlandırılması sonucunu vermedi; tarımsal. kentsel küçük üreticilikle birlikte bürokrasinin büyük bir bölümünün de zararına gelişti, Sanayileşme ise, esasen istikrar programıyla birlikte terk edilmişti.

Ülkenin ekonomik sorunlarının çözümünde *bugün* için oluşturulması gereken toplumsal süreç, demokrasinin tüm kurallarıyla işlerliğinin sağlanmasıdır. 12 Mart az gelişmiş bir kapitalist yapı üzerinde "toplumcu" dikta kurulamayacağını kanıtlamıştı. İstikrar programı ve buna bağlı gelişmeler ise, hak ve özgürlüklerin kısılmasının ve geniş kitlelerin gelirlerinin azal-

tılmasının sermaye birikimini hızlandırmadığını kanıtlamış olmalıdır. Bu durumda üretken yerli özel sermayenin, özellikle sanayi sermayesinin, istikrar sürecinde göreli gelir kaybına uğrayan kesimlerle belirli uzlaşımlar araması ve demokratikleşme sürecinin hızlandırılması gerekmektedir. Yüzyılı aşkın bir çağdaşlaşma - demokratikleşme deneyiminden geçmiş olan Türkiye'de sermaye, gerek kendi gelişimi, gerekse güvenliği için, demokrasiye sahip çıkmak zorundadır.

Bu sonuç ekonominin yalnız dışsatımla birikim sağlayan bir ticaret burjuvazisi yaratma çabasıyla gelişimini sağlayamayacağı varsayımına dayanmaktadır. Yeni ticaret burjuvazisine yabancı sermaye desteği olsa bile, sonuç değişmez. Üretici güçlerin gelişmesini tarihsel bir zorunluluk sayarsak, gelişmenin sanayileşme yönünde olması ve bunun kamu kesimi öncülüğünde yatırım ve ana mallarına yönelecek biçimde planlanması, çıkış yolu olarak görünmektedir.

İzlediğimiz oluşum, bunalımın sınai mülkiyet-üretim yapısı sorunlarından kaynaklandığı görüşünü güçlendirmekte, ekonominin yalnız dışsatımla birikim sağlayan bir ticaret burjuvazisi yaratma çabasıyla gelişemiyeceği giderek açıklık kazanmaktadır. Gelişme ve sanayileşmeye dönük politika tercihlerinin dışlanması ve istikrar programlarında ısrar edilmesi, hiçbir temel sorunun çözümünü sağlamaz; yalnızca yeni bunalımlara yol açar. Görünen, daha yüksek oranda enflasyon, işsizlik ve dış borçlanmadır.

KAYNAKLAR

ANKA Günlük Ekonomik Bülten, 4.10.1983.

BORATAV, Korkut (1983) : "Türkiye'de Popülizm : 1962-1976 Dönemi üzerine Notlar", **Yapıt,** Sayı 46/1.

Cumhuriyet, 14-24.4.1983.

DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ (DİE) (1982-1983) : **Aylık İstatistik Bülten**'ler, Ankara.

DEVLET İSTATİSTİK ENSTİTÜSÜ (DİE) (1983a) : **Türkiye Ekonomisinde İç Ticaret Hadleri, 1973-1982,** Ankara.

DEVLET PLANLAMA TEŞKİLATI (DPT) (1979, 1980, 1981, 1982, 1983,); **Yıllık Program**'lar, Ankara.

INTERNATIONAL MONETARY FUND (IMF) (1983): **International Financial Statistics,** Haziran 1983 sayısı.

KEPENEK, Y. (1983) : **Gelişimi, Üretim Yapısı ve Sorunlarıyla Türkiye Ekonomisi,** Ankara, O.D.T.Ü.

MALİYE BAKANLIĞI (1977, 1978, 1979, 1980, 1981, 1982, 1983) : **Yıllık Ekonomik Rapor**'lar, Ankara.

Milliyet, 2.11.1983.

ORGANISATION FOR ECONOMIC COOPERATION AND DEVELOPMENT (OECD) (1983) : **OECD Economic Surveys : Turkey.** Paris.

TÜRKİYE CUMHURİYETİ MERKEZ BANKASI (TCMB) (1983) : **Üç Aylık Bülten**'ler (1982 - III, IV), Ankara.

Tablo 1 : Büyüme Hızları, 1977-1983

	1977	1978	1979	1980	1981 (G)	1982 (G)	1983 (T)	1980-82 Ortalaması	1980-83 Ortalaması
GSMH (Piyasa fiyatlarıyla)	4.0	2.9	—0.4	—1.1	4.1	4.6	3.2	2.5	2.7
GSYİH (Faktör fiyatlarıyla)	5.7	4.3	—0.6	—1.0	4.2	4.8	3.1	2.6	2.7
— Tarım	—1.2	2.7	2.8	1.7	0.1	6.5	—1.9	2.7	1.8
— Sanayi	12.9	6.6	—5.6	—5.9	7.2	4.6	7.4	1.8	3.2
— Hizmetler	5.8	4.1	0.2	—0.2	4.8	4.1	3.4	2.9	3.0

G : Geçici

T : Tahmin

Kaynak : DPT (1981, 1982), Maliye Bakanlığı (1983).

Tablo 2 : Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH) ve Bileşenleri, 1977-1983

(1981 fiyatlariyle, milyar TL.)(1)

	1977	1979	1980	1981	1982	1983 (G)	1982 yılı için indeks değeri 1977 : 100	1982 yılı için indeks değeri 1979 : 100	Yıllık ortalama artış hızları, % 1977-82 dönemi	Yıllık ortalama artış hızları, % 1979-82 dönemi
GSMH	6202	6354	6286	6554	6852	7069	110.5	107.8	2.0	2.5
Dış açık	438	127	382	231	147	162	33.6	115.7	—19.6	5.0
Toplam kaynaklar	6640	6481	6668	6785	6999	7231	105.4	108.0	1.1	2.6
Sabit sermaye yat.	1433	1357	1221	1241	1294	1366	90.3	95.4	—2.0	—1.6
—Kamu	773	728	701	767	790	825	102.2	108.5	0.4	2.8
—Özel	660	629	520	474	504	541	76.4	80.1	—5.2	—7.1
Stok değişimi	143	38	386	330	100	47	—	—	—	—
Toplam tüketim	5064	5086	5061	5214	5605	5818	110.7	110.2	2.1	3.3
—Kamu	861	852	695	700	738	733	85.7	86.6	—3.0	—4.7
—Özel	4203	4234	4366	4514	4867	5085	115.8	115.0	3,0	4.8
Toplam tasarruflar	1138	1268	1225	1341	1247	1251	109.6	98.3	1.8	—0.6
—Kamu	462	166	399	564	614	582	—	—	—	—
—Özel	676	1102	826	777	633	669	93.6	57.4	—1.3	—16.9

(1) 1971-1981 yılları sabit sermaye verileri OECD (1983), sh. 9 ve 11'den derlenmiş, bu istisna dışında tüketim ve sabit yatırım büyüklükleri ile dış açık, zımni GSMH, deflatörü kullanılarak sabit fiyatlara indirgenmiştir. Yıllık programlardan tutarlı ve güvenilir deflatörlerin türetilemeyişi dolayısiyle başvurduğumuz bu yöntem, GSMH bileşenlerinin yıllık değerlerini az da olsa çarpıtmaktadır. Bu nedenle, yalancı bir kesinlik izlenimi vermemek üzere sayılar yuvarlatılmıştır.

KAYNAK : 1980-1981 yılları için OECD (1983)'den de yararlanılarak DPT (1979, 1981) ve Maliye Bakanlığı (1983) verileri yardımı ile hesaplanmıştır.

Tablo 3 : Gayrisafi Milli Hasıla (GSMH)'ya Oranla Tasarruf ve Yatırımlar, 1977-1983.

GSMH'ya Oranla %	1977	1979	1980	1981	1982	1983(T)
Dış açık	7.1	2.0	6.0	3.5	2.1	2.3
Toplam kaynaklar	107.1	102.0	106.0	103.5	102.1	102.3
Toplam yatırımlar	25.4	22.0	25.5	23.9	20.3	20.0
—Sabit sermaye yat.	23.1	21.4	19.4	18.9	18.9	19.3
—Stok değişimi	2.3	0.6	6.1	5.0	1.4	0.7
Tüketim	81.7	80.0	80.5	79.6	81.8	82.3
Yurtiçi tasarruflar	18.3	20.0	19.5	20.4	18.2	17.7

(T) : Tahmin

KAYNAK : 1982 ve 1983 yılları için Maliye Bakanlığı (1983), sh. 6;
1980 ve 1981 yılları için OECD (1983), sh. 9;
1977 ve 1979 yılları için DPT (1977, 1979)'daki veriler kullanılmıştır.

Tablo 4 : GSMH'ya Oranla Vergiler, Kamu Gelirleri ve Kamu Harcamaları, 1977-1983.

GSMH'ya Oranla, %	1977	1979	1980[1]	1981	1982	1983(T)
Kamu harcanabilir geliri	21.3	16.0	17.4	19.3	19.7	18.6
(Vergi geliri)	(19.3)	(18.4)	(16.9)	(18.2)	(17.4)[2]	(17.6)
Kamu tüketimi	13.9	13.4	11.1	10.7	10.8	10.4
Kamu yatırımı	14.4	13.1	15.8	14.9	12.0	11.5
Kamu harcaması	28.3	26.5	26.9	25.6	22.7	21.9
Kamu kesimi tasarruf açığı	7.0	10.5	9.5	6.3	3.0	3.3

(T) : Tahmin

(1) Kamu yatırım payı yüksekliği özellikle stok artışlarından kaynaklanmaktadır. Kullanılan kaynakların farklılığı dolayısiyle kamu kesimi tasarruf açığının (çok az da olsa) yüksek tahmin edilmesi olasıdır.

(2) "Vergi geliri" oranı, 1982'nin on aylık bütçe sonuçları yıla tamamlanarak düzeltilmiştir.

KAYNAK : Vergi gelir oranları Maliye Bakanlığı (1983) sh. 91 ve 94'den, 1983 verileri ANKA (1983)'dan, diğer oranlar DPT (1979, 1981, 1983)'den hesaplanmıştır.

Tablo 5 : Mevduat/GSMH, Para Arzı/GSMH Oranları ve Mevduatın Bileşimi, 1975-1983

Oranlar, %	1975	1977	1979	1980	1981	1982	1983(T)
Mevduat/GSMH	24.3	23.6	19.7	16.8	23.0	27.7	24.0
Para arzı/GSMH[1]	27.4	27.9	24.0	19.4	22.6	26.2	26.0
Mevduat içinde paylar:							
—Vadesiz ticari mevduat	24.6	30.6	35.8	38.4	30.4	27.5	22.0
—Vadesiz tasarruf mevduatı	40.0	40.0	33.2	26.5	15.1	11.9	17.0
—Vadeli tasarruf mevduatı	22.1	16.6	19.1	23.7	43.9	48.6	50.0
—Diğer[2]	13.3	12.8	11.9	11.4	10.6	12.0	11.0

(T) : Eylül 1983 sonu geçici sonuçlarına dayanılarak yapılan tahmin.

(1) Geniş anlamda para arzı.

(2) Başlıca resmi mevduat.

KAYNAK : TCMB (1983).

Tablo 6 : Merkez Bankası Kredilerinin Dağılımı, 1977-1983

	1977	1979	1980	1981	1982	1983[1]
Merkez Bankası Kredileri (Milyar TL.)	189.7	382.1	655.2	925.5	910.5	965.3
Yüzde payları:						
—Hazine	23.8	24.0	28.8	28.3	29.2	30.0
—Diğer kamu[2]	43.3	44.0	34.5	30.9	34.2	32.0
—Özel kesim	19.9	19.8	22.6	27.8	31.9	37.6
—Tarım kooperatifleri[3]	13.0	12.2	14.1	13.0	4.7	0.4

(1) Eylül sonu itibariyle

(2) Kamu yatırım bankaları dahil, kamu mevduat bankaları hariçtir.

(3) Ziraat Bankası aracılığı ile finanse edilen tarım satış ve tarım kredi kooperatifleri.

KAYNAK : TCMB (1983).

Tablo 7 : Parasal Büyüklükler Yıllık Artış Hızları, 1975-1983

Yıllık ortaloma artış, %	1975	1977	1979	1980	1981	1982	1983 (T)
Emisyon	24.5	49.2	60.4	52.1	38.7	40.3	29.0
Para arzı, dar anlamda	32.6	39.1	56.7	58.4	38.1	40.5	23.0
Para arzı, geniş anlamda[1]	29.5	34.4	60.9	62.9	72.8	54.1	28.0
Bankalar mevduatı	32.5	29.9	60.7	72.4	102.5	60.1	13.0
Mevduat bankaları kredileri	43.1	24.0	50.6	76.9	67.0	28.2	27.0
Merkez Bankası kredileri	25.9	71.5	58.0	71.5	41.3	—1.6	19.0

(T) Eylül 1983 sonu itibariyle geçici sonuçlara dayanan tahmin

(1) Vadeli mevduatı da içeren geniş tanım (M2A)

KAYNAK : TCMB (1983)

Tablo 8 : Yabancı Sermaye Yatırımları, İzinler ve Fiili Girişler, 1977-1982

Yıllar	İzinler (mil. $)	Fiili girişler (mil $)	Konut dışı özel yatırımlara oranla[1] İzinler, %	Fiili Girişler, %
1977	9.2	67	0.3	1.9
1979	—6.4	86	—	3.0
1980	97.0	53	3.8	2.1
1981	337.5	60	10.8	1.9
1982	167.0	55	5.7	1.9

(1.) Oranların hesabında yıllık ortalama döviz kuru kullanılmıştır.

KAYNAK : DPT (1979-1983). Maliye Bakanlığı (1983), s. 43 yardımı ile hesaplanmıştır.

Tablo 9 : Yatırımların Artış Oranı

	Cari Fiyatlarla			TEF	
	Kamu	Özel	Toplam	TEF	Sınai Maddeler
1980	103.0	59.2	81.1	107.2	115.1
1981	57.8	29.2	45.2	36.8	31.3
1982	21.2	44.0	30.1	25.2	26.5
1983	36.4	17.7	28.3	30.T	33.7*
1984*	32.5	34.0	33.3*	—	—

TEF : Toptan eşya fiyatları indeksi.
T : Tahmin.

* Program

KAYNAK : Maliye Bakanlığı (1982), s. 6-7, 111 ve (1983), s. 7, 111.

Tablo 10 : Yatırımların Sektörel Dağılımı
(Cari Yatırımlar, % Olarak)

Sektörler	1977	1978	1979	1980	1981	1982	1983*
Tarım	12.7	11.1	6.8	7.5	10.5	10.7	11.9
Madencilik	3.8	4.3	4.1	4.4	6.1	5.6	6.0
Sanayi	24.8	23.7	22.9	27.1	26.2	21.6	20.8
Enerji	8.0	9.7	12.3	13.9	14.7	13.7	14.6
Ulaştırma	23.3	23.8	16.1	15.5	19.5	17.1	21.3
Turizm	0.8	0.9	0.7	0.5	0.6	0.8	0.9
Konut	16.0	17.3	29.7	22.8	13.0	19.7	12.5
Eğitim	2.8	2.6	1.8	2.1	2.5	2.5	2.9
Sağlık	1.0	1.2	1.0	1.0	1.2	1.3	1.2
D. Hizmetler	6.7	5.3	4.6	5.2	5.7	7.0	7.9

* Program.

KAYNAK : Maliye Bakanlığı, Yıllık Ekonomik Rapor, 1979, s. 6; 1982, s. 6

Tablo 12 : Dış Ticaret Miktar ve Fiyat Endeksleri, 1977-1983 (1973 : 100)

Endeksler	1977	1979	1980	1981	1982	1983(T)
Dışsatım fiyat endeksi	146.2	182.4	215.8	191.3	178.9	166.0
Dışalım fiyat endeksi	184.1	247.5	379.2	367.3	360.3	375.0
Dış ticaret hadleri	79.4	73.7	56.9	52.1	49.7	44.3
Dışsatım miktar endeksi	84.6	85.5	84.8	136.7	165.1	180.0
Dışalım miktar endeksi	149.9	84.4	96.8	116.8	119.8	121.0

(T) : Tahmin

KAYNAK : DİE (1982, 1983).

Tablo 14 : Fiyat-Ücret Gelişmeleri, 1979-1983

Yıl	Ankara Geçinme İndeksi 1963 : 100	Ortalama Günlük Ücret	Ücret İndeksi 1963 = 100	TL.	Gerçek Ücretler Yıllık Değişim
1979	1 174.2	269.2	1 503.1	26.87	—20.1
1980	2 365.1	427.0	2 384.1	18.05	—21.3
1981	3 168.2	534.8	2 986.0	16.86	—6.5
1982	4 066.7	668.3	3 731.4	16.43	—2.6
1983*	5 039.9	821.0	4 584.0	16.29	—0.85*

* Nisan verileri

KAYNAK : 1979-81, Kepenek (1983) s. 575 Maliye Bakanlığı (1983), s. 113, 134.

Not : 1. Gerçek ücret düzeyi, parasal ücret indeksi/geçinme indeksi oranının başlangıç yılı (1983) ücretiyle (17.91 TL) çarpımı sonucu elde edilmiştir.

2. Ortalama günlük ücret, SSK verilerine dayanır; "prime esas günlük kazançlar"dır.

Tablo 11 : Enflasyon Hızı Farklılığı ve Devalüasyonlar, 1980-1983

Üç aylık Dönemler		P (P_T / P_A indeksi)	R_1 (TL/$ indeksi)	R_2 (TL/DM indeksi)	R_1 / P	R_2 / P
1980	I	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
	II	115.9	101.9	106.7	87.9	92.1
	III	121.2	110.3	113.2	91.0	93.4
	IV	136.3	111.7	123.0	82.0	90.2
1981	I	145.5	111.6	133.8	76.7	91.9
	II	146.3	111.5	145.8	76.2	99.7
	III	153.1	119.7	168.2	78.2	109.9
	IV	159.8	139.8	181.6	87.4	113.7
1982	I	169.8	148.6	201.3	87.5	118.5
	II	178.6	157.3	216.4	88.1	121.2
	III	181.6	169.3	242.8	93.2	133.7
	IV	188.1	178.9	258.6	95.1	137.5
1983	I	207.8	197.7	275.1	95.1	132.4
	II	221.8	209.8	301.2	94.6	135.8
	III	234.8 T	217.8	332.9	92.8	141.8

Simgeler için açıklamalar

P_T : Türkiye toptan eşya fiyatları endeksi, üç aylık ortalamalar

P_A : Almanya sınai fiyatlar endeksi, üç aylık ortalamalar

R_1 : TL/$ döviz (alış) kurları üç aylık ortalamalar endeksi
(1980 yılının ilk üç ayı için kur değeri olarak 70.00 TL/$ alınmıştır).

R_2 : TL/DM döviz (alış) kurları üç aylık ortalamalar endeksi
(1980 yılının ilk üç ayı için kur değeri olarak 40.49 TL/DM alınmıştır).

T/ Tahmin

KAYNAK : IMF (1983), TCMB Bültenleri ve DİE aylık İstatistik Bültenleri yardımı ile hesaplanmıştır.

Tablo 13 : Fiyatlar Genel Seviyesi Değişmeleri

A. Toptan Eşya Fiyatları

Yıllar	Mart sonu/ Bir önceki yıl Mart sonu	Haziran sonu/ bir önceki yıl Haziran sonu	Eylül sonu/ bir önceki yıl Eylül sonu	Aralık sonu/ bir önceki yıl Aralık sonu	Yıllık ortalama	GSMH Deflatörü, Yıllık artışlar
1977	17.8	16.9	28.7	36.1	24.1	24.4
1978	48.0	51.6	53.6	48.8	52.6	43.7
1979	51.0	68.0	65.9	81.4	63.9	71.1
1980	131.9	109.8	100.9	94.7	107.2	103.9
1981	40.0	37.9	36.6	25.6	36.8	42.0
1982	29.9	23.9	23.4	24.8	25.2	27.2
1983	24.1	29.5	32.5	—	—	24.8 T

B. İstanbul Geçinme

Yıllar	Mart sonu	Haziran sonu	Eylül sonu	Aralık sonu	Yıllık ortalama
1977	16.9	18.7	29.3	46.8	26.0
1978	56.2	70.2	67.2	54.0	61.9
1979	48.1	59.6	69.8	81.8	63.5
1980	120.0	101.4	86.7	75.1	94.3
1981	42.6	37.7	34.3	28.6	37.6
1982	37.1	34.2	29.7	29.6	32.7
1983	22.7	27.9	29.0	—	—

(T) Eylül 1983 itibariyle tahmin

KAYNAK : Maliye Bakanlığı (1977-1983), DIE (1983).

ZAFER TOPRAK

Önemli Bir Yasa: Ölçüler Kanunu (1931)

Devrim ya da İnkılâp Tarihi kitaplarında, çoğu kez unutulan, ya da iki üç satırla geçiştirilen, Cumhuriyet'in gündeme getirdiği temel dönüşüm yasalarından biri de Ölçüler Kanunu (1931)'dur. Uygulanmasına 1934'te geçilen bu yasayla, ülke çapında kullanılan ölçüler ondalık-metrik sisteme bağlanmış; esnaf, tüccar, küçük, büyük işletmelerin ellerindeki ölçü ve tartı araçları yasaya göre düzenlenip damgalanmıştır.

Ölçüler Kanunu, fazla yankı uyandırmamasına karşın, ülke düzeyinde yaygın etkisi olan düzenlemelerden biridir. Osmanlı topraklarının dört bir yanında, değişik adlarla, farklı ölçüler yüzyıllardır kullanılagelmiştir. Yörenin coğrafyası, ürün türleri, alışkanlıklar, farklı kültür öğeleri, gelişmişlik düzeyi değişik ölçü birimlerini gündeme getirmiş; değişim olayının sınırlı kaldığı, çoğu kez geçimlik, kapalı ekonomik birimler, yöredeki hakim geleneksel ölçülerle gereksinimlerini karşılamışlardır. Ender de olsa farklı yörelerle ticari ilişkiye girişildiğinde, o yörenin ölçü ve tartıları, insanların kendileri için ölçek oluşturacakları birimlere dönüştürülerek algılanmıştır.

Kapalı, içe dönük, geçimlik yönü hakim toplumsal birimlerde, o birime özgü kültürün bir parçasını oluşturan ölçüler çevrenin tanımlanıp algılanmasında önemli bir sorun yaratmamıştır. Çoğu kez insan kendine en pratik çözümü bulmuş; örneğin, parmak, el (karış), kol, kadem (ayak), adım gibi kişiden kişiye değişebilecek organlardan yola çıkarak, o günün gereksinimlerini karşılayan ölçü birimlerini yaratmıştı. Keza, yürüyüşle belirli bir sürede, örneğin bir saatte kat'edilen "fersah", iki pazar yeri ya da panayır arasındaki mesafe olan "berrîd", ya da kabaca bir günlük yürüyüşle alınacak yol olan "merhale" türü uzaklık ölçüleriyle yetinmişti.

Başlangıçta insanın günlük yaşamındaki deneyimlerden çıkılarak oluşturulan bu ölçüler giderek yetersiz kalmış, çağdaş toplumun standartlaşmış ölçü gereksinimi her geçen gün biraz daha belirginleşmişti. Her ne kadar yukarıda belirttiğimiz ölçüler ve diğerleri, zamanla mutlak uzunluk, ağırlık, hacim vb. birimlere dönüştürülmüşse de, belirlenen kıstaslar günlük uğraşlarda çok az kullanılabilmiş; genellikle yöredeki hakim normlar, aynı adı taşıyan ölçülere farklı ölçekler kazandırmıştı.

Zamanla ticaretin gelişmesi, ekonominin parasallaşması, pazar göstergelerinin günlük yaşamda giderek etkinleşmesi toplumları dışa açmış, insan yakın çevresini aşma gereği duymuştu. Öte yandan yaşamın giderek karmaşıklaşması ve teknik ve bilimsel gelişmelerin gerekli kıldığı şaşmazlık beklentisi, insanı, kişisel organları ya da deneyimlerine oranla daha hassas ölçüler oluşturmaya zorlamıştı. Bilginin yöresel boyutları aşıp yaygınlaşması, toplumsal birimlerin başta ticaret olmak üzere değişik alanlarda birdiğeriyle temasa geçmeleri, ölçülerin dünya çapında ortak standartlara bağlanmasını gerektirmişti. Nitekim, ulus-devletlerin oluşumu ertesi, ülkelerdeki farklı ölçü birimleri, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bırakılmaya başlanmış, Fransızların gündeme getirdikleri metrik sistem esası giderek yaygınlaşmıştı.

Fransa'da metrik sistem 1 Ocak 1849'ta yasallaşmıştı. Birçok ülke, bu arada Almanya, Avusturya, Hollanda, İsveç, Meksika, Norveç ve Portekiz, Fransa örneğini izleyerek zamanla metrik sisteme geçmiş, 1875 Metre Antlaşması'yla önemli bir adım atılmıştı. 1889'da Paris'te toplanan Genel Ağırlık ve Ölçüler Konferansı metreyi resmen uzunluk ölçüsü olarak kabul etmişti. Ancak, bütün bu birleştirme çabalarına karşın, birçok ülkede, örneğin İngiltere'de, geleneksel ölçüler uzun zaman varlıklarını koruyabilmişlerdi. Türkiye'nin ise metrik sisteme girişi, Cumhuriyet'in gündeme getirdiği kökten dönüşümler ortamında gerçekleştirilebilmişti.

Türkiye'de 1930'lu yıllara değin kullanılan belli başlı uzunluk ölçüleri, giderek yaygınlaşan metre yanısıra, zirâ-i mimarî (ya da arşın-ı zirâ-i mimarî), çarşı arşını ve endaze idi.

Zirâ-i mimarî, duvar yüksekliği, bina arsası ebadı gibi küçük boyutların ölçümünde kullanılan ve 0.758 metreye (ya da daha kesin olarak, 0,757738 m) eşit bir ölçü birimiydi. Kuyu, göl, deniz derinliği, minare yüksekliği gibi ölçümlerde, zira-i mimarînin 2,5 katı olan (1,89 m) kulaç yaygındı. Zirâ-i mimarînin alt birimleri ise kadem (1/2 zirâ-i aşarî), parmak (1/12 kadem), hatt (1/12 parmak) ve nokta (1/12 hatt) idi.

Çarşı arşını, ya da diğer adlarıyla, çuhacı arşını, mensucatta müstamel arşın veya sadece arşın, 68 cm'ye eşitti ve bez, kumaş gibi manifatura, o günün deyimiyle bezzaziye alım satımında kullanılırdı. Bir çarşı arşını 8 rubu eder, her rubu'da 2 kerah bulunurdu.

Arşın, genelde 68 cm olarak bilinmesine karşın, Urfa'da 70 cm, Bafra'da 76 cm, Beyşehir'de 65 cm, Çorum ve Çankırı'da 68,5 cm, Kayseri'de 67 cm idi.

Arşından biraz daha kısa olan endaze (ya da mensucatta müstamel endaze) pahada ağır kumaş alım satımında, özellikle ipekli kumaş ölçümünde kullanılırdı. 8 hatt 8 noktaya (65 cm) eşitti ve arşın gibi her biri 2 kerah eden 8 rubua bölünürdü.

Endaze genelde 65 cm olmasına karşın, Bursa, Kars, Kalecik, Karaman ve dolaylarında 68 cm, Akşehir'de 85 cm (4 endaze = 5 arşın), Kastamonu ve çevresinde 65 cm, Çorum ve yöresinde 68,25 cm, Bitlis'te 70 cm idi.

Bu üç uzunluk birimi yanısıra, Osmanlı topraklarında, XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren metre de kullanılmaya başlanmıştı. Özellikle dış pazara açılan yörelerde metre yaygın bir kullanım alanı bulmuştu. Cumhuriyet'in ilk yıllarında, diğer ölçüler yanısıra metrenin kullanıldığı yöreler Adana, Antalya, Ankara, İzmit, Erbaa, Ermenek, Erzurum, İzmir, İstanbul, Urfa, İnegöl, Biga, Havza, Safranbolu, Sürmene; Kalecik, Konya, Mersin ve civar yerleşim birimleriydi.

Uzak mesafe ölçümlerinde 2500 zirâ-i mimarîye eşit olan mil (1895 m), 3 mil karşılığı fersah, 4 fersah uzaklığında berrîd, ve 2 berrîd tutan merhale kullanılırdı. Denizlerdeki ölçümlerde 880 kulaca eşit olan mil-i bahrî ya da deniz mili (1852 m) yaygındı.

Ancak, Osmanlı devletinin son zamanlarında, özellikle resmi kayıtlarda, coğrafi mesafeler, demiryolu vb. uzunlukları kilometreyle gösterilmeye başlanmıştı.

Ayrıca, İstanbul, İzmir, Adana gibi yörelerdeki büyük ticarethanelerde ve diğer yörelerdeki manifatura alım satımında 91 cm'ye eşit olan yardanın kullanıldığı sık sık görülürdü. Yardanın alt birimleri kadem (ayak) ve inçti.

Yüzölçümlerinde temel birim, 0,574564 m^2'ye eşit olan arşın murabba'ı idi. Geniş yüzölçümünde kulaç murabba'ı yaygındı ve 25 kadem murabba'ına eşitti. Küçük alanların ölçümünde ise kadem murabba'ı, parmak murabba'ı, hatt murabba'ı kullanılırdı.

Çarşı arşını murabba'ı 0,4624 m^2, endaze murabba'ı ise 0,4225 m^2 idi. Her ikisinin de alt birimleri olarak rubu murabba'ı ve kerah murabba'ı bulunuyordu.

Tarla, orman, çayır gibi alanların ölçümünde halk dilinde tulum diye bilinen dönüm kullanılırdı. 919,3024 m^2 olan ya da 40x40 = 1600 arşın (zirâ) murabba'ı olan dönümün alt birimi evlek idi. Evlekin yüzölçümü 20x20=400 arşın murabba'ı ya da 229,8256 m^2 tutuyordu. Dönümden daha geniş bir birim cerib'di ve 3600 arşın murabba'ına eşitti. Bu arada bağ ve tarla gibi arazi ölçümlerinde 2500 m^2 eşit yeni dönüm diye bilinen farklı bir dönüm vardı. Osmanlı devletinin son zamanlarında hektar (10,87871 dönüm) ve ar (0,10878 dönüm) da kullanılmaya başlanmıştı.

Hacim ölçümlerinde 0,435 m³'e eşit olan zirâ mik'âbı kullanılırdı. Ayrıca zirâ mik'âbının katları ve alt birimleri de vardı. Kum, çakıl ve benzeri maddelerin hacmi, bir zirâ mik'âbına eşit olan ambar ya da ponton'la ölçülürdü.

Ancak, Osmanlı'da, zeytinyağı, süt ve gazyağı dışında her türlü sıvı, ağırlıklarına göre satılırdı. Esnafta her sıvı maddenin, çinkodan ya da tenekeden yapılmşı özel kabı bulunurdu. Silindir şeklindeki bu kapların boyutları sıvının özgül ağırlığına göre değişirdi. 1 okka, 1/2 okka, 100 dirhem, 50 dirhem ve 12,5 dirhem ağırlığında olan ve Şehremenliğince damgalanan bu kaplar sıvı maddenin ağırlığını belirlerdi.

Kuru maddelerin hacim ölçümünde genellikle kile kullanılırdı. Bir İstanbul kilesi 37 litreye eşitti. Kilenin dörtte biri şinik (9,25 litre), şiniğin yarısı kutu (4,625 litre), idi. Kile ve diğer alt birimleri sert tahtadan ya da sacdan yapılırdı. Silindir şeklindeki bu ölçekler alttan ve üstten demir çemberlerle tutturulmuştu.

Genellikle kile 37 litreye eşitti ve bu kileye İstanbul kilesi ya da "çift kile" denirdi. Aydın, İnegöl, Safranbolu, Milas, Zir, Edirne, Ürgüp, Bursa, Eskişehir, Cide, Malkara ve yörelerinde İstanbul kilesi kullanılırdı. İstanbul kilesinin kimi kez 40 litreye kadar çıktığı olurdu.

Ancak Anadolu'nun diğer yörelerinde değişik kilelere rastlanırdı. Örneğin Akşehir kilesi 5 İstanbul kilesine eşitti; 120 kıyye ya da 150 kilo ederdi. Gülek adıyla bilinen Adana kilesi 24 okka buğday hacmindeydi. Erzurum kilesi 28 okka ya da 39 kg ile İstanbul kilesine yakındı. Ertuğrul'da bir kile 24 kıyye ya da 30 kilogramdı. Urfa'da herbiri 17-18 kıyyelik 8 ölçek, 1 kileye eşitti. İnebolu'da 40 kıyye 1 kile ediyordu. Kile, Beyşehir'de 12 okka, Sürmene'de 20 kıyye, Kastamonu'da 3 İstanbul kilesi, Konya'da 6 İstanbul kilesi, Giresun ve Zonguldak'ta 20 kıyye, Bursa'da 23 kıyye, Çankırı'da 128 kilo, Merzifon'da 192 kıyye ya da 245,860 kilo, Karaman'da 12 havâî ya da 144 kıyye, Çorum'da herbiri 12 kıyyeden 16 hakk, Kütahya'da 34 kıyye veya 30 kilo buğday, fasulye nohut ya da mercimek, veya 20 kıyye ya da 25 kilo arpa, Biga'da 25 kıyye buğday veya 18 kıyye arpa veya 22 kıyye mısır, Aziziye'de 24 kıyye diye bilinirdi.

Görüldüğü gibi Osmanlı döneminde en yaygın hacim-ağırlık ölçüsü olan kile, yöreden yöreye büyük farklılıklar gösterir, Kastamonu'da 3 kat, Akşehir'de 5 kat, Konya'da 6 kat gibi oranlara çıkardı. Bu ölçüler, ayrıca, malın türüne göre de değişirdi. Örneğin bir kile buğday İstanbulda 22 okka çekerken 1 kile arpa 18 okka gelirdi. Keza Harput'ta bir kile buğday 60 okka ederdi. Bir kile arpa ise aynı yörede 54 okka tutardı.

Su hacmi ölçümlerinde genelde lüle kullanılırdı. Lüle, çapı 0,8 parmak ya da 2,5264 cm olan bir borudan bir dakikada geçen su miktarıydı. Görüldüğü gibi borudan geçen suyun

tazyiki hesaplamada yer almıyordu. Bir günlük lüle 15,700 litre dolayında suyun karşılığıydı. Lülenin alt birimleri olan yarım lülede boru çapı 0,5 parmak, kamış'ta 0,4, masura'da 0,283, yarım masura'da 0,200, cuvaldız'da 0,141, helâl'de 0,10 parmaktı. Lülenin 1/8'ine eşit olan masura en yaygın su hacim ölçüsüydü ve dakikada 1,36 litre su karşılığıydı.

Osmanlı toplumunda temel ağırlık ölçü birimi okka ya da kıyye idi. Bir okka 400 dirhem ya da 1,283 gram çekiyordu. Batman 6 okka, kantar 44 okka, çeki 176 okka karşılığıydı.

Miskal 1,5 dirhem ya da 4,811 gram ediyordu. Ayrıca dirhemin alt ölçekleri olarak denk (1/4 dirhem), kırat (1/4 denk) buğday (1/4 kırat), fitil (1/4 buğday), nekri (1/2 fitil), kitmir (1/2 nekri), zerre (1/2 kitmir) vardı. Miskal, dirhem, denk ve kırat kıymetli madenlerin ve esansların tartımında kullanılırdı. Buğday, fitil, nekri, kilmir ve zerre ise mücevhercilikte kullanılan değerli taş ölçüleriydi.

Yukarıdakilerin yanısıra 176 dirhem ya da 564,5 gram çeken lodra; 100 lodra ya da 44 okka ağırlığındaki kantar; 4 kantara eşit olan çeki; 12,5 okka eden püs; keza 12,5 okka gelen put; 12 okka tutan havaî; 0.5 okka ağırlığındaki niku ve giderek yaygınlaşan gram, kilogram ve ton, Anadolu topraklarında kullanılan ağırlık ölçüleriydi.

Batman genelde 6 kıyye ya da 7,680 kilograma eşitti. Erbaa, Erzurum, Ürgüp, Urfa, İnebolu, Bafra, Cide, Çorum, Diyarbakır, Sürmene, Trabzon, Kastamonu, Kalecik, Kayseri, Keskin, Çankırı, Görele, Giresun, Merzifon'da batman 6 kıyye karşılığı kullanılırdı. Ancak, Ermenek, Beyşehir, Konya, Karaman'da 7 kıyye, Adana, Cebelibereket'te 4 kıyye, Eğridir'de 11 kıyye, Muş'ta biri Karataş Batman denilen 7,5 kıyye, öbürü Dirhemtaş Batman olan 6 kıyye batmana karşılık gösterilirdi.

Anadolu'nun hemen her tarafında odun alım satımında kullanılan çeki, 250,797 kilogram ağırlığındaydı. Ancak genelde 176 okka bilinen çeki Adana'da 25, Cide'de 215 okka tartardı. Bu arada 195 okka gelen ve "yeni çeki" adını taşıyan başka bir ağırlık ölçüsü daha vardı.

Odun tartımında yaygın olan kantar özellikle deveciler ve arabacılarca kullanılırdı. Genellikle 44 okka olarak bilinmesine karşın Urfa ve Kayseri gibi yörelerde 180 okkaya kadar çıkardı.

Kastamonu'da yarım kıyyeye eşit olan ve niku adını taşıyan bir ölçü birimi vardı. Karaman'da 12 kıyye gelen havaî kullanılırdı. Put yalnız Kars ve yöresinde bilinirdi.

Şinik İstanbul kilesinin 1/4'üne eşitti ve Anadolu'nun hemen hemen bütün şehirlerinde kullanılırdı. Yarım ve rub'u (1/4) şinik alt ölçeklerini oluştururdu.

Öte yandan ticaretin dışa açıldığı yörelerde gram ve kilogram giderek yaygınlaşmıştı. İstanbul, İzmir, Mersin, Antalya, Trabzon, Samsun gibi liman kentlerinde, özellikle dış-

alımda ve toptan işlemlerde, Bafra ve diğer bütün alanlarında, özellikle Tütün Rejisi'nin işlemlerinde, Bursa ve Ertuğrul'da ipek alım satımında kilogram kullanılmaya başlanmıştı. Ticaretin gelişmiş olduğu ve özellikle büyük ticarethanelerin ve maden işletmelerinin bulunduğu yörelerde ton kullanımı da yaygındı. Örneğin Zonguldak havzasında ton, kömür tartımında temel birimdi.

Görüldüğü gibi Osmanlı topraklarının bir kısmını oluşturan Anadolu'da bile yöreden yöreye farkeden, aynı adı taşısa da değişik ölçekleri yansıtan uzunluk, ağırlık, hacim vb. ölçüler kullanılmaktaydı. Tüm bu ölçü farklılıkları pazarın yaygınlaşmasını engelliyor, malın değerinin belirlenmesini güçleştiriyor, yöreden yöreye mal sevkeden tüccarı ya da esnafı caydırıyordu.

Osmanlı toplumunda ülke çapında metrik sisteme geçiş ilk kez 1869 yılında denenmişti. 26 Eylül 1869 günü çıkarılan bir yasayla metrik sistem (zirâ-i âşarî) zorunlu kılındı. Ancak, halkın metrik sistem hakkında bilgiden yoksun oluşu nedeniyle kısa sürede alım satımlar büyük ölçüde aksadı. Bu nedenle hükümet bir süre sonra metrik sistemi zorunlu olmaktan çıkardı ve kullanımını "ihtiyarî" kıldı. 12 Haziran ve 20 Mayıs 1883 günlü nizamnamelerle, yolsuzluğa yol açan bazı ticari işlemlerde metrik sistemin uygulanması yasaklandı; birçok ticari faaliyet alanında da her iki sistemin, diğer bir deyişle eski ve yeni metrik sistemin geçerliliğini tanıdı.

Üç yıl sonra, 1886 Mart'ında yayımlanan bir nizamnameyle, payitahtta, İstanbul'da, beş yıl içinde yani 1891 yılına kadar metrik sisteme geçiş zorunlu kılındı. Ancak bu süre zarfında başkentte metrik sisteme geçiş çabaları sonuç vermemiş, halkın tepkisi karşısında bir kez daha ertelenmişti.

13 Mart 1897'de metrik sistem tekrar gündeme geldi ve esnaf ve tüccarın kilogram dışında ağırlık kullanması yasaklandı. Bu girişim de uzun ömürlü olmadı; halkın, özellikle kadın müşterilerin tepkisi karşısında II. Abdülhamit, Ocak 1898'de yayımladığı bir iradeyle metrik sistemin uygulanmasını zorunlu olmaktan çıkardı.

Halkın direnişinin temelinde yatan neden, metrik sistemin ağırlık ölçüsü olan kilogramın, o güne değin uygulanagelmiş olan okka ya da kıyyeden 283 gram daha hafif çekmesiydi. Okkadan kiloya geçiş esnafın işine yaramış, geleneksel toplumlardaki fiyat istikrarından yararlanan satıcı, aynı fiyatla daha az miktar malı müşterine satmaya başlamıştı. Kaba bir hesapla metrik sisteme geçiş yaşamı yüzde 25 dolayında pahalılaştırmıştı.

Ancak, bu yıllarda geriye dönük gelişmeler de olmuş, karışıklık ortamından yararlanan kumaş tüccarları, kumaş alım satımında, dış ticaret metaı oluşu nedeniyle uzun zamandır kullanılan metrik sistemi bırakarak arşını kullanmaya başla-

mışlardı. Metreden 32 cm daha kısa olan arşın kumaş tüccarının işine yaramış, halka metre fiyatı üzerinden arşınla kumaş satılmıştı. Beyoğlu piyasasında kumaş fiyatları, uzun yıllardır metre üzerinden belirlendiği halde, "fiyatlarımız yarda veya arşın üzerinedir" gerekçesiyle, yüzde 25 artış göstermişti. Bu tür fiyat oyunlarının önüne geçmek üzere 1898 tarihli irade yarda veya arşınla kumaş satımını yasaklamış, kumaş alım satımında metreyi zorunlu kılmıştı.

XX. yüzyılın son çeyreğinden itibaren devlet dairelerinde metrik sisteme geçilmeye başlanmıştı. Gümrüklerde kilo esası benimsenmiş, dışalım ve satımlarda kilo genel bir ölçü niteliği kazanmıştı. Tahıl için ölçü birimi olarak hektolitre kabul edilmiş; ekmeğin kilogram ya da yarım kilogram esası üzerinden çıkarılması uygun görülmüştü.

Kilo-okka uzlaşmazlığı Osmanlı toplumunun son dönemlerinde, bu arada Cumhuriyet'in ilk yıllarında sürüp gitmişti. Uzun yıllar kilogramı kıyyeye ya da okkaya dönüştürmek için belirli miktarda kilogram 0,78 ile çarpılmıştı. Ancak okka hesabıyla satmak isteyen bazı esnaf, 1283 gram yerine 1250 gramı 1 kıyye addederek yüzde 2,5 dolayında bir artı kazanç elde etmişti. Öte yandan kırsal kesimde metrik sistem uygulama girişimleri büyük yolsuzluklara yol açmış; köylüye kaldıracağı mahsul üzerinden borç veren murabahacılar, hesabı 1000 gram yani 1 kilo üzerinden yürüttükleri halde, hasat ertesi üreticiye borcunu kıyye üzerinden, yani 1283 gramdan ödetmişti. Satışlarda da birçok yörede mal fiyatı kıyye üzerinden hesab edildiği halde teslim kilo üzerinden yapılmıştı.

Metrik sisteme geçme girişimleri, Osmanlı'nın geleneksel denetimli piyasa mekanizmasını büyük ölçüde sarsmış; gerek eski, gerekse metrik sistemin aynı anda yürürlükte oluşu birçok haksız kazanca yol açmıştı.

Metrik sisteme kesin geçiş için ilk öneriler Milli Mücadele'nin savaş yıllarında gündeme gelmişti. Bursa Mebusu Operalör Cemil Bey'in "metrenin memleketimizde tul vâhid-i kıyasisi olarak istimaline dair" önerisi o günün koşulları göz önünde bulundurularak ertelenmişti. Aynı gereksinim Cumhuriyet'in ilk yılında İstanbul Ticaret ve Sanayi Odası'nca da vurgulanmış; Oda'nın TBMM Ticaret Encümeni'ne gönderdiği 30 Temmuz 1924 günlü raporda, yürürlükteki ölçülere değinilerek "asrî ticaret zihniyetiyle hareket etmek mecburiyetinde olan memleketimizde bu tarz muhtelif ölçülerin bulunması kat'iyyen doğru değildir" denmişti.

Ancak, savaşların neden olduğu kargaşa ortamından toplumu düzlüğe çıkarmaksızın, ekonomiye çekidüzen vermeksizin girişilecek bu tür bir sistem değişikliğinin neden olabileceği istikrarsızlıktan çekinilmiş ve Türkiye'nin metrik sisteme kesin geçişini belirleyen Ölçüler Kanunu ancak 1930'lu yıllarda gündeme gelebilmişti.

A. GÜRHAN FİŞEK

Türkiye'de Kadın İşçiler ve Sağlık Sorunlarına Genel Bakış *

Türkiye'de sanayi alanındaki gelişmeler XIX. yüzyılın ikinci yarısında başlamışsa da, ücretli işçiliğin çok eskilere dayandığı çeşitli belgelerden anlaşılmaktadır. Anadolu toprakları üzerinde ücretli işçilik önce yapı işkolunda ve ipekli dokuma sanayiinde ortaya çıkmıştır. Bunu ise madencilik izlemiştir. Ancak arşivlerde yapılan incelemelerde bugüne değin yapı işkolunda ve madenlerde kadınların da çalıştırıldığına ilişkin kayıtlara rastlanmamıştır. Buna karşılık ipekli dokuma sanayiinde kadınların çalıştırılmasının yaygın bir uygulama olduğu belgelenmiştir. 1835'lerde ileri teknoloji ile çalışan ve büyüklükleri 350 işçiye kadar varabilen ipekli dokuma fabrikalarının yer aldığı Bursa kentinin, Batıdaki birçok sanayi kenti ile aynı özellikleri gösterdiği belirtilmektedir.[1]

Gerek ipekli dokuma sanayiindeki ve gerekse geleneksel kilim, halı dokuma çalışmalarındaki deneyimlerin birikmesi, Türkiye'de tekstil sanayiinin gelişmesinin üzerinde etkili olmuştur. Özellikle 1930'ları izleyen yıllarda, kamu eliyle tekstil fabrikalarının kurulması ve gümrük duvarları ile bu sanayiin korunması, güçlü bir tekstil sanayiinin gelişmesine yol açmış-

* Bu yazı daha önce Acta Turcica Reproductiva'nın 1982/1. sayısında, İngilizce olarak yayınlanmıştır.

tır. Bugün bu işkolunun Avrupa Ekonomik Topluluğu ile Türkiye arasındaki ilişkilerde bir çıbanbaşı durumunda olması da, buradan kaynaklanmaktadır. Türkiye'de tekstil sanayii de önemli oranda kadın emeği içermektedir. Kadın işçilerin sendikalaşma eğiliminin de en yüksek olduğu işkolu, tekstil işkoludur.

Bundan başka, özellikle 1950 öncesi yıllarda, tütün işlemesinin işgücünden önemli bir pay kullandığı bu dönemde, kadın emeğinin işgücü içindeki payı büyük miktarlara ulaşmıştı. Ancak zamanla başka sanayi kollarının gelişmesi, tütün işleyen işyerlerinin kadın işçi istihdamını sürdürmelerine karşın, işgücü içindeki oranı tersine çevirmiştir. Böylece yetişkin erkek işgücü, yetişkin kadın ve çocuk işgücünün çok üzerinde bir niceliğe ulaşmıştır.

Türkiye'de kadın işçilerin yoğun olarak çalıştığı diğer bir işkolu, büro ve ticaret işleridir. Burada yapılan işler genellikle oturarak veya ayakta durarak yapılmaktadır. Kadın işçilerin çalışmayı yeğledikleri işkollarından biri de seramik sanayiidir. Geleneksel olarak çini ve süsleme sanatlarını kadın el emeğinin yapmadaki ustalığı, onların seramik sanayiinde de yerlerini kolaylıkla almasını sağlamıştır. Yoğun kadın el emeği, el becerileri gelişmemiş ya da yeterince eğitilmemiş kadın el emeğini de bu alana çekmiş ve sırlamadan pişirmeye kadar çeşitli işlerde çalışmalarını olanaklı kılmıştır. Başta ilaç üretimi olmak üzere kimya sanayii, ayrıca gıda sanayii de, kalifiye kadın emeğinin kullanım alanlarından biridir.

Bugün Türkiye'de mevzuata göre işçi sayılmayan tarım emekçileri ile küçük aile işletmelerinde çalışanlar içindeki kadın emeği, çok daha büyük ve egemen bir yer kaplamaktadır.

Kadın işçilerin işkollarına göre dağılımları aşağıdaki çizelgede gösterilmiştir[2]:

Çizelge I

Hanehalkı Üyelerinden İstihdam Edilenlerin, Son Çalıştıkları İktisadi Faaliyet Kollarına Göre Dağılımı (Kasım 1969)

İKTİSADİ FAALİYET KOLU	TOPLAM	ERKEK	KADIN
Tarım, ormancılık, avcılık ve balıkçılık	483000	361680	121320
İstihraç sanayii, maden istihracı ve taş ocakları	27180	26700	480
İmalat sanayii	864240	756540	107700
İnşaat sanayii	181320	180420	900
Elektrik, gaz, su istihsali ve tevzii ile temizlik işleri	14460	13680	780
Ticaret, banka, sigorta ve gayri menkul satışları	6161860	575760	41100

Nakliye, ambarlama ve muhaberat	281160	270120	11040
Hizmetler	827820	697200	130620
İyi tarif edilemeyen gayri muayyen faaliyetler, bilinmeyenler ve evvelce hiç bir işte çalışmamış olanlar	72540	69480	3060
TOPLAM:	3368580	2951580	417000

Bu çalışma alanlarında kadınların karşı karşıya kaldığı mesleksel riskler birbirinden ayrılık göstermektedir. Sözgelimi tekstil sanayiinde, dokumalardan kaynaklanan tozlar veya gürültü önemli bir sağlık sorunu iken; büro ve ticaret işleri ile uğraşan kadınlarda varis ön plana çıkmakta; tarımda ise tarım koruma ilaçlarının zehirleyici ve doğa koşullarının zedeleyici etkileri görülmektedir.

Bir ülkedeki sanayi, ileri ve eskimiş teknolojileri birarada barındırır. Her işyerinde çalışma koşulları, bu ve benzeri nedenlerle büyük bir çeşitlilik gösterir. Bunun yanısıra, işyerlerinde çalıştırılan emeğin kadın, erkek veya çocuk oluşu ile bunların sağlık durumları da çalışma koşullarından farklı etkilenmelerine yol açar. Kaldı ki, kullanılan kadın emeğinin etkilenmesi de zaman içinde farklılıklar gösterebilmektedir. Hamile bir kadın işçiyle, ötekiler; doğurganlık çağındaki bir kadın işçiyle, doğurganlık çağını aşmış işçiler arasında, çalışma koşullarından etkilenme farklılıklar gösterir.

Çeşitli araştırmalar, işyerlerinde kullanılan maddelerin, hamile kadın işçiler üzerinde, düşük, erken doğum, vb. gibi etkiler yapabildiğini ortaya koymuştur. [3,4,5]. Yine çeşitli araştırmalar, çalışma koşullarından ötürü, kadın işçilerin emzirdikleri çocuklarına, süt yoluyla bazı kimyasal maddeleri aktarabildiklerini ortaya koymuştur [6,7].

Bütün bunlar ve özellikle kadınların doğurganlık işlevlerinin toplum yaşamında taşıdığı önem, çalışma yaşamında kadın işçilerin daha büyük bir özenle korunmasını getirmiştir.

İngiltere'de 1842 Maden Kanunu ile kadınların yeraltında çalıştırılmaları yasaklanırken, 1847 yılında çıkarılan yasa ile tekstil sanayiinde çalışan kadınların çalışma süreleri sınırlandırılıyordu. Kadınların korunması ile ilgili sosyal politika önlemleri, yıllar içerisinde gelişerek, 1919'dan sonra Uluslararası Çalışma Örgütü sözleşmeleri içinde yerini bulmuştur.

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün kadın işçilerle ilgili olarak kabul ettiği sözleşmeler, çeşitli ülkeler tarafından çeşitli oranlarda onaylanarak, kendi ülkelerinde yürürlüğe konulmuştur. Türkiye'nin de içinde bulunduğu ve Dünya Bankası'nın ulusal gelire göre yaptığı sıralamaya uygun olarak sınıflandırılmış bir dizi ülkenin, bu sözleşmelere karşı tutumu aşağıdaki tabloda görülmektedir [8,9].

Çizelge 2

Ülkelerin Yeraldıkları Ekonomik Kategoriye Göre, Onayladıkları Kadın İşçilerle İlgili Uluslararası Çalışma Örgütü Sözleşmeleri

Ekonomik Kategori	Ülke	Onayladığı Sözleşme Sayısı	Sözleşmeler No.3	No.4	No.41	No.45	No.89	No.100	No.149
	Fransa	103	X	●	●	X	X	X	●
	Almanya	65	X	●	●	X	●	X	●
	ABD	7	●	●	●	●	●	●	●
	İtalya	97	X	X	●	X	X	X	●
	Japonya	36	●	●	●	X	●	X	●
	İngiltere	77	●	●	●	X	●	X	●
	Kuveyt	14	●	●	●	●	X	●	●
	Yunanistan	48	X	●	●	X	X	X	●
	Yugoslavya	64	X	●	●	X	X	X	●
	Türkiye	27	●	●	●	X	●	X	●
	Kolombiya	45	X	X	●	●	●	X	●
	Mısır	35	●	●	●	X	X	X	●
	Afganistan	15	●	X	X	X	●	X	●
Sınıf-	SSCB	43	●	●	●	X	●	X	●
lama	Küba	84	X	X	●	X	X	X	●
Dışı	Çekoslovakya	52	●	●	●	X	X	X	●
Sözleşmeyi Onaylayan Ülke Sayısı			28	59	37	87	60	100	13

Uluslararası Çalışma Örgütü'nün Kadın İşçilerle İlgili Sözleşmeleri:

No. 3 : Analık Halinde Koruma Sözleşmesi, 1919
No. 4 : Gece Çalışması (Kadın) Sözleşmesi, 1919
No. 41 : Gece Çalışması (Kadın) Sözleşmesi (Düzeltilmiş), 1934
No. 45 : Yeraltında Çalıştırma (Kadın) Sözleşmesi, 1935
No. 89 : Gece Çalışması (Kadın) Sözleşmesi, 1948
No. 100 : Eşit İşe Eşit Ücret Sözleşmesi, 1951
No. 149 : Hemşireler Sözleşmesi, 1977.

X Onaylanan Sözleşmeler
● Henüz onaylanmamış sözleşmeler

Türkiye'nin bu UÇÖ Sözleşmeleri karşısındaki tutumu değerlendirildiğinde, içinde bulunduğu ulusal gelir katmanı ile uyumlu bir tutum içinde bulunduğu ve en çok onaylanan sözleşmeleri onaylama eğiliminde olduğu ortaya çıkar.

Türkiye Cumhuriyetinde, kadın işçilerin korunmasına ilişkin mevzuat, Cumhuriyetin ilk yıllarına kadar dayanmaktadır. Toplumun üstyapısında meydana getirilen köklü değişikliklere paralel olarak, 1930 yılında çıkarılan ve önemini hâlâ koruyan Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nda, kadın işçilerin çalışma yaşamında özel olarak korunmaları ile ilgili önlemler ortaya konmuştur. Bu önlemleri şöylece sıralayabiliriz:

(i) Madde 55: Kendisi ve çocuğunun sıhhati için bir zarar husule getirmeyeceği bir tabip tarafından tahriren tasdik edilmedikçe, kadınların doğumlarından mukaddem üç hafta ve doğurmasına müteakip yine üç hafta zarfında fabrika, imalathane ve umumi ve hususi müesseselerde çalışması ve çalıştırılması memnudur.

(ii) Madde 177: Gebe kadınlar doğumlarından evvel üç ay zarfında çocuğunun ve kendisinin sıhhatine zarar veren ağır hizmetlerde kullanılamaz. Doğurduktan sonra 155'inci maddede tayin edilen muayyen müddet istirahatini müteakip işe başlayan emzikli kadınlara ilk altı ay zarfında çocuğunu emzirmek üzere mesai zamanlarında yarımşar saatlik iki fasıla verilir.

(iii) Madde 179: ... Kadınlarla 12'den 16 yaşına kadar çocukların istihdamı memnu olan sıhhate mugayir ve muhataralı işlerin neden ibaret olduğu iş kanununda tasrih edilecektir. 3008 sayılı ve 1936 tarihli iş kanununun 58'inci maddesinde bu yolda bir tüzük çıkarılacağı bildirilmiştir. Ancak Umumi Hıfzıssıhha Kanunu'nun çıkışından 18 yıl sonra 22.7.1948 tarihinde çıkarılan bir tüzükle, kadın işçilerin çalıştırılamayacağı ağır ve tehlikeli işlerin neler olduğu ortaya konulmuştur.

(iv)Madde 189: Devamlı olarak en az elli işçi çalıştıran bütün işyeri sahipleri, işçilerinin sıhhi ahvaline bakmak üzere, bir veya müteaddid tabibin sıhhi murakabesini temine ... mecburdur. Büyük müessesatta veya kaza ihtimali çok işlerde tabip daimi olarak iş mahallerinde yahut civarında bulunur. Mevsimlik işyerlerini ve işçi sayısı ellinin altındaki işyerlerini dışında bırakması gibi büyük bir eksiğe karşın, kadın işçilerin ve çocuklarının sağlığını korumada çok önemli bir araç olan "hekim bulundurma yükümlülüğü" ile, yasa çok önemli bir adımı atmıştır.

Bu yasa ve anılan hükümler bugün de yürürlüktedir. Ancak aradan 53 yıl geçmiş olmasına karşın, yapılan çeşitli araştırmalar, doğum öncesi izinlerin kullanılamadığını, emzirme iznine olanak verilmediğini ortaya koymaktadır. [10,11]. Yasanın öngördüğü anlamda, koruyucu hizmet verme amacıyla hekim bulundurma yükümlülüğü ise, uygulamada, hekimlerin hastalanan işçileri tedavi etmek amacıyla işyerine uğramasına çevrilmiş olup, çok az işyerinde yerine getirilmektedir [12,13].

Cumhuriyetin ilânının hemen ertesi yılı başlayan bir iş yasası çıkarma girişimleri, ancak 12 yıl sonra sonuçlanmış ve 3008 sayılı İş Kanunu çıkarılmıştır. Bu kanun, kadınların çalıştırılması ile ilgili çok ileri hükümler getirmekteydi. Aynı hükümler, daha sonra çıkarılan iş yasalarında da varlığını korumuştur. Bu hükümleri şöyle özetleyebiliriz:

1. Madde 25: Hamile kadın işçiler, eğer o işyerinde en az üç ay çalışmışlarsa yarım ücretli, bu süreden az olanlar ise ücretsiz olarak; doğumdan önce üç hafta doğumdan sonra üç hafta izinli sayılırlar. Hekim raporuyla bu süre toplam 12 haftaya kadar çıkarılabilir.

2. Madde 50: Kadın işçilerin gece çalıştırılmaları yasaktır.

3. Madde 49: Kadın işçilerin yeraltında ve sualtında yapılan işlerde çalıştırılmaları yasaktır. Türkiye 1937 yılında bu konudaki Uluslararası Çalışma Örgütü Sözleşmesini onaylayarak bu yasağı perçinlemiştir.

4. Madde 54: İşveren, işçilerin sağlığını korumak için gereken her türlü önlemi almakla yükümlüdür.

5. Ağır ve tehlikeli işlerin neler olduğu ve kadınların bunlardan hangilerinde çalıştırılamayacağı hakkında tüzük çıkarılacaktır.

6. Madde 61: Gebe veya emzikli kadınların hangi devrelerde ne gibi işlerde, hangi şartlar ve usullere tâbî tutulacakları ve hangi vasıf ve şartlardaki işyerlerinde ne suretle emzirme odaları veya çocuk bakım yurdu tesis edilmek mecburiyeti bulunduğunun bir "tüzük"te belirtilmesi zorunludur. Bu tüzük yasanın çıkarılmasından 17 yıl sonra 5.8.1953 yılında yürürlüğe sokulmuştur.

7. Madde 107: İş kazalarıyla, meslek hastalıkları ve analık sgortasının kurulmasını öngörmüştür. Bununla ilgili yasa 27.6.1945 gün ve 4772 sayıyla uygulamaya konulmuştur.

Kadın işçilere ilişkin çıkarılan yasalar arasında en yaygın uygulama olanağı bulan, bu son yasa ile madenlerde yeraltında kadınların çalıştırılmaması hakkındaki yasa hükmü ve UÇÖ sözlesmesidir.

Çok önemli olmasına karşın, çalışan kadınların, çalışma süresince çocuklarını bırakacakları kreslerin işveren tarafından kurulması uygulaması, yaygınlık kazanamamıştır. Böylesi kreslerin kurulduğu işyerlerinde, işçi-işveren ilişkilerinin, iş veriminin ve işçi devrinin de olumlu yönde etkilendiği gözlenmektedir.

Bundan başka ağır ve tehlikeli işler tüzüğü, kadın işçilerin âdetleri süresince (beş gün) ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılmalarını yasaklamıştır. Bu süre hekim raporuyla uzatılabilmektedir. Ağır ve tehlikeli iş kavramı büyük bir çeşitlilik göstermektedir. Âdet gördükleri sürece kadın işçilerin, bazı ağır ve tehlikeli işlerde çalıştırılmalarının sakınca doğurmayacağı bilinmektedir. Ancak bu genel hükmün, sağlık hizmet-

leri yönünden büyük yararları vardır. İlkin, bu kadın işçilerin âdet gecikmesi durumunda, hem ananın ve hem de karnındaki yavrunun zararlayıcı etmenlerden korunabilmeleri sağlanacaktır. Ayrıca hamilelik süresince kadın işçilerin periyodik olarak hekim tarafından kontrolu gerçekleştirilebilecektir.

Doğum öncesi kadın işçilerin hekim tarafından izlenmesi de ülkemizde yaygınlık kazanamamıştır. İstanbul gibi büyük bir kentin merkezî yerinde ve tam-süreli bir işyeri hekimi olan işyerinde, kadın işçilerin doğum öncesi yalnızca % 51,5'nun bir veya daha çok kez kontrol muayenesinden geçtiği saptanmıştır[11]. Sözünü ettiğimiz yasal olanaktan yararlanarak kadın işçilerin âdet düzenlerinin izlenmesinin yararlarını çoğaltmak mümkündür. Ancak sanırız bunlar bile, böylesi bir mekanizmanın oluşturulmasındaki yararı ortaya koymaktadır. Ne yazık ki, yaygın gözlemler, bu tüzük hükmünün uygulandığı bir işyerinin bulunmadığını ortaya koymaktadır. Bir kez, enerji işkolunda bir sendikanın, bu tüzük hükmünü üyelerine uygulatma girişimi de başarısızlıkla sonuçlanmıştır.

Kadınlara özgü bu sorunlardan ve olanaklardan başka, kadın işçilerin bir de genel olarak, işçilik niteliklerinden kaynaklanan sorunları vardır. Hiç kuşkusuz bunlar arasında iş kazasına uğrama, meslek hastalıklarına yakalanma ve mesleğe-bağlı hastalık yakınmaları yeralır. Bu konuda iş hukuku mevzuatının tutumu açıktır: İşverenlerden "gerekli olan her tedbiri almayı ve bu hususdaki şartları ve tertibatı noksansız olarak bulundurmayı" beklemektedir (3008 sayılı İş Kanunu, Madde 54; bu hüküm bugünkü iş yasasının 73. maddesiyle de yürürlüktedir).

Her yıl 5000 dolayında kadının iş kazası veya meslek hastalığına uğradığı belgelenmektedir. Bu rakkam 1981'de 5242'dir[14]. Belgelenmemiş vakaların kabarıklığı bir yana; meslek hastalıklarının ve mesleğe-bağlı hastalıkların toplum ve hekimler tarafından yeterince tanınmaması, mesleksel kaynaklı bir çok hastalığın, genel hastalıklar çerçevesinde değerlendirilmesini getirmektedir. Bu da sorunları farketme ve önlem alma konusunda büyük bir eksiklik yaratmaktadır.

Öte yandan, çalışma yaşamını denetlemekle görevli iş müfettislerinin ve sigorta müfettişlerinin sayısı oldukça yetersizdir. İsci sağlığı ve iş güvenliği konusunda da ödevleri bulunan müfettislerin, teknik eğitimden geçmiş olanları, 180 yöresindedir. Büyük çoğunluğu mühendislerden oluşan bu teknik müfettişler arasında hekim iş müfettişlerinin sayısı dörttür. Bu sayı Türkiye'deki saptanabilmis isçi sayısı ile isyeri sayısı yanında çok küçük kalmaktadır. 1981 yılında, 2 228 439 işçinin 840 882 isyerinde çalıstığı kaydedilmektedir[14].

Bu son değindiğimiz olgular, kadın işçilerin, tıpkı çocuk ve yetişkin erkek işçiler gibi, işçi sağlığı ve iş güvenliği yönünden yeterli güvence altında olamadıklarını ortaya koymaktadır.

SONUÇ

Görüldüğü gibi yasal düzeyde kadın işçiler, çok yönlü önlemlerle korunmaya alınmıştır. Ancak bu yasaların uygulamaya malolduğunu ve kadın işçilerin sağlıklı ve güvenli çalışma koşullarına kavuştuklarını söylemeye olanak bulunmamaktadır.

Her şeyden önce kadın işçilerin sağlık düzeyini ve çalıştırılma koşullarını yakından izleyecek; gereğinde her ikisi arasındaki bağlantıları kavrayabilecek olan işyeri sağlık örgütlenmelerinin sayısı çok azdır. Varolanlarının da etkin bir işleyişe kavuştuğunu söylemeye olanak bulunmamaktadır.

Bu durumda, kadın işçilerin sağlığını koruma konusunda atılacak ilk adımın, denetim olanaklarının etkin bir biçimde kullanılması olduğu kendiliğinden ortaya çıkmaktadır. Bu ise,

(i) Kamu denetiminin etkinleştirilmesiyle;

(ii) İşyerinin kendi içindeki denetim olanaklarının harekete geçirilmesiyle (işçi sağlığı iş güvenliği kurulları, hekim, teknik kişi, ustabaşı, vb);

(iii) Sendikaların bu alandaki girişimlerinin geliştirilmesiyle;

(iv) İşverenlerin, kendi aralarında ve rekabet eşitsizliğini gidermek, üyelerinin adalet duygularının zedelenmesini önlemek çabasıyla kendi kendilerini denetlemeleriyle

sağlanabilir

KAYNAKLAR

1. ERDER L. : "Bursa Ipek Sanayiinde Teknolojik Gelişmeler," *ODTÜ Gelişme Dergisi*, 1978 Özel Sayı, s. 111-112.
2. *Statistical Yearbook of Turkey — 100. Year Special Issue*, Prime Ministry State Institute of Statistics - 1981, Tablo 149, s. 156.
3. KARRH B.W., CARMODY T.W. et al. : "Guidance For the Evaluation Risk Assesment and Control of Chemical Embryo-Fetotoxins," *Journal of Occupational Medicine*, Vol. 23, No. 6, June 1981, s. 397-399.
4. SEVER L.E. : "Reproductive Hazards of the Workplace," *Journal of Occupational Medicine*, Vol. 23, No. 10, October 1981, s. 685-689.
5. Report of WHO Study Group : *Recommended Health-Based Limits in Occupational Exposure to Heavy Metals* - Technical Report Series No. 647, World Health Organisation, Geneva, 1980.
6. LAHAM I. : "Studies on Placental Transfer of Trichloroethylene," *S. Ind. Med. a. Surgery 1* : 46-49, 1970.

7. HARADA M. : "Congenital Minimata Disease - Intrauterin Methyl Mercury Poisoning," *Teratology.* 18 : 285, 1978.
8. International Bank for Re-Construction and Development - *World Economic and Social Indicators,* Report No : 700-77-75. 1977.
9. *Tableau des ratifications des conventions internationales du travail*-1 er Janvier ILO, Geneva.
10. KÜÇÜKYALÇIN D. : *İşçi Sağlığı Tüzüğünde Belirlendiği Şekliyle İşçi Kadınlara Tanınan Doğum Öncesi ve Doğum Sonrası Altışar Haftalık Ücretli İzinlerin Uygulanması Üzerine Araştırma* - I. Ulusal İşçi Sağlığı Kongresi (19-21 Ekim 1978 İstanbul) - İstanbul Tabip Odası Yayını.
11. FİŞEK A.G. : "Giyim Sanayiinde Çalışan Kadın İşçilerin Yaşama ve Çalışma Koşulları Üzerine Bir araştırma" (Yayınlanmamış).
12. AKBULUT T., VELİCANGİL S. : "Yurdumuzda İş Hekimliği Hizmetinin Gelişmesi ve Bu Konuya İlişkin Çeşitli Sorunlar Üzerine Bir İnceleme," *İstanbul Tıp Fakültesi Mecmuası* 40 : 610-623, 1977.
13. FİŞEK A.G. : "İşyeri Düzeyinde Sağlık Hizmetlerinin Örgütlenmesi," *Ajans Türk, İş ve İşçi Çalışma Bülteni,* 21 Haziran 1982, Sayı : 346.
14. *Sosyal Sigortalar Kurumu İstatistik Yıllığı 1981,* Tablo 149 s. 156.

ÜMİT HASSAN

Anahanlık ve "Modern" Antropolojinin Çıkmazı : Godelier Örneği

ANAHANLIK TEMELİ

Antropologların önemli bir bölümü babahanlık örgütlenmesinin insanlığın başlangıcından beri sürdüğünü âdeta veri olarak kabul ederler. Tarihe ve evrime konu teşkil eden her türlü bulgu, babahanlığın ilk olduğu inşaına dayandırılınca kısır bir döngüye girilmesi kaçınılmaz olur. Babahanlığın "ilk" sayılması, insan topluluklarının evrim geçirmiş oldukları, tarihsel örgütlenmelerin gelişim ve değişime uğradıkları gerçekliğine ters düşülmesi sonucunu beraberinde getirmektedir. Geriye kalan, insanlık gelişimini son tahilde "arızî" olmaktan kurtaramayan, indirgeyici platformların tutsaklığıdır.

İlk cinsel yasakla başlayan totem, bütünsel bir kutsallık yaratmış —ve başlangıçta kutsal olmayan bir şey bulunabileceği düşünülmemiş, her "olan"a kutsallık izâfe edilmiş—, "kadın-ana" ateşin ehlileştirilmesinin çeşitli boyutlarıyla birlikte erkinliğini oluşturmaya başlamıştır. Anahanlık örgütünün kalıntılarının babahanlıkta ve uygarlıkta devam etmiş bulunması bir yana, çağımız uygarlığında bile gizli-açık sürmekte oluşu belirtilmelidir.

Anahanlık "rejim"i, ana "hukuk"una temel olan *gentilice* örgüt, göçebe-çoban toplumda erkinliğini kaybetmiş fakat bu yeni rejimin temeli olmuştur. Babahanlık, anahanlığın silinmesi, yok sayılması eylemine uygarlıktan çok daha önce, kendi varoluş şartı olarak girişmiştir. Ancak, hemen kaydetmekle

yetinelim: babahanlığın "han"lığını (erkinliğini) kazanması, anahanlık motiflerinin değiştirilmesi ve anahanlığa karşı kullanılmasıyla mümkün olabilmiştir.

Komünal hayat üretimin önşartı olarak kendini teslim ettiğine göre, kadının erkinliğini, anahanlığı, bu doğal hayatın birlikteliği sürecine uygun olarak anlamak gerektir. Yoksa, uygar toplum önyargılarının dolaylı -ve gizli- bir biçimde tarihöncesinin analizine "zerk" edilmesi sözkonusu olur; ki bu zerk, bazen bilim metodunu hayatî tehlikeler karşısında bırakmıştır, bırakmaktadır.

Babahanlığa hangi zaman-mekân boyutlarında rastlanırsa rastlansın, bu hal onun kandaşlığın kökenine anahanlık kadar yakın olduğunu göstermez.

Ekonomik üretim öncesinde insanı hayvandan ayırtlayan temel faktörler arasında, çocuğun büyüme süresinin uzunluğu ön plâna çıkar. Bu sebebledir ki, daha "başlangıç"ta topluluğun ilk örgütselliğini sağlama, bu örgütselliğin sürdürülmesi görevi kadına düşmüştür. Topluluğun alışkanlıkları, davranış biçimleri, "gelenek"leri; kısacası, eyleminin bütün formları, kültürün "rüşeym"i kadınlar tarafından oluşturulmuş ve sonraki kuşaklara iletilmiştir.[1] "İlkel" toplum için kesitsel varolma şartlarını sağlama olayı ile bu şartlar hakkındaki bilginin sonraki kuşaklara intikali tam anlamıyla içiçe geçmiştir. Bu da anahanlığın biçimlenme ve yaşama sebeblerindendir.[2]

Üretimin gelişmesi ve çeşitlenmesi dolayısıyla cinsler arası ilk çelişkiler başgösterir. Avcılıkla beraber tohumları atılan; ancak avcılık çeşitlerine, coğrafyaya ve avcılık tekniğinin gelişimine bağlı olarak artan bu cinsel çelişkiler, anahanlığın yer yer gerilemesine yol açmıştır. İşbölümleri doğrultusunda ve sebebiyle oluşan çelişkilerin örgüt plânındaki en büyük nitelik değişimi, temel üretim biçiminin çoban ekonomisi ve savaş-işi olmasıyladır. Bu, babahanlıktır.

Ana soy çizgisinin, anahanlığın kanıtı olamayacağı başka şey; belirli yer ve zamanda anahanlığın varlığının (kadının sosyal denetimi sürdürüyor olmasının) kanıtı sayılamayacağı başka şeydir. Ana soy çizgisi ve genel olarak anahanlık belirtilerinin değişim hızıyla, babahanlığın meydana geliş hızının

1 George Thomson, **Studies In Ancient Greek Society : The Prehistoric Aegean,** The Citadel Press, New York1965 (1. ed. 1949) s. 149. **(Eski Yunan Toplumu Üstüne İncelemeler : Tarihöncesi Ege I,** çev.: Celâl Üster, Payel Yayınevi, İstanbul 1983.)

2 Karla O. Poewe'nin, "yeniden üretim, kritik kaynaklar üzerinde denetim ve anamerkezlilik **(matricentricity)** çıkışlı denetimi ayakta tutan anahanlık "ideoloji"si süreçlerini ele alışı için bkz.: "Universal Male Dominance (...)", s. 112. Yine, kadın-merkezli **(female centered)** örgütlenme hakkındaki tartışmalar için bkz.: June Nash, [Review article:] "Rayna R. Reiter, Toward an Anthropology of Women" **Dialectical Anthropology (DA),** 2, 2 (1977), **ss. 168-173; özellikle s. 171.**

aynı olması lâzım geldiği gibi Tarih'i (tarih öncesi-öntarih-tarih kesintisizliği ve değişimini) bir matematik-fizik mekaniğine indirgeyen anlayışlar, "denetim" olayını da kavrayamamaktadırlar.

Denetimin erkek eline geçmeye başlaması ile bunun kuşaklar arasında örgülenmesi birbirini tamamlar. Erkek erkinin üstünlüğünü sağlayacak mekanizma, erkeğin oğluna sahip olduklarını özel mülk temelinde intikal ettirmesiyle sınırlı değildir. İntikalin meydana gelişinden başlayarak almış olduğu biçimler,[3] anahanlıktan babahanlığa gidişin ve babahanlığın "zafer"i serüvenidir. Doğrudan erkekten erkeğe intikale varıncaya kadar geçirilen aşamaları (Godelier gibi) görmezlikten gelmek, ve bunun tekabül ettiği örgüt değişimini düşünmemek, ana soy çizgisinin "yumuşama"sının (ya da özel durumlarda yaşayabilmesinin) somut gerçekliğini izle(ye)memeye sebeb olur.

İnsanın bağımsızca "siyaset" "üretmesi"sini yerleşiklik, onu da sistemli tarım mümkün kılmıştır. Tarım ise, kökeninde kadın "keşf"idir, toprağın kullanıma açılmasını sağlayan, toprağı istismarı olayını doğuran kadındır. Tarım sistemleşmesi ve boyutlarının alüvyonlu vadiler boyunca büyümesi, medeniyetin Fırat, Nil ve İndüs "patlama"ları "yakın bir geçmiştedir, hemen hemen 6000 yıllık. İlk anahanlıktan Fırat-Dicle'nin alüvyonlu topraklarına hemen(!) sıçranmadığına göre[4] üretim öncesinin toplayıcılığı ve kolay avcılığı (kolay avlanabilir hayvanlar avcılığı) ile başlayan insanlık geçmişi "dün"kü medeniyete gelinceye kadar çok "zaman" geçmiştir.[5]

3 Bkz: G. Thomson, aynı, ss. 149, 153-155. Örgütün değişimiyle ilişkili olarak bkz.: aynı, özellikle ss. 39, 41, 42, 44, 47, 51, 57, 85-86.

4 **Stamm**'ın (kandaş örgütün hemen bütün temel özelliklerini taşıdığı için şu ânda terimin almancasını kullandık); soyut gelişimiyle, yaşayan somut anahanlığın Tarih sentezini yaparak geliştirdiği açıklaması, bu arada özellikle **Khasis** örneğiyle pekişen anahanlık kökeninin tahlili için bkz.: Thomson, **aynı, ss. 149-163.**

5 Caine'lerle birlikte diyebiliriz ki, Lewis Henry Morgan'ın **Ancient Society**.deki temel "keşf"i, sosyal evrelerin doğrudan tanımlanması değil, bu evrelerin meydana gelmelerini içeren süreçtir. T. Allen Caine - Christy A.H. Caine, "The Evolution of Male Dominance" (**DA**, 4, 1 -1979-, ss. 21-31); bu keyfiyetin ve buna dayanarak yapılan açıklamaların mahiyetinin kavranamadığı bir etüd olarak karşımız açıkıyor (bkz.: ss. 27-28). Aynı etüd, erkek üstünlüğünün avcılık ve savaş-işi dolayısıyla oluştuğu yönündeki görüşlere karşı çıkan bir 'model' geliştirmektedir. (Bu husus, 'model'in bir yönü... bkz.: ss. 21, 29-30.) Bizi ilgilendiren husus, yazarların, "avcılığı bir bütün olarak ele alıp kadınlara av'ın dışında gören" yaklaşımlara karşı çıkmaları ve bunu desteklemek için de kadınların ava ve avcılığa katılabilecek yeteneğe sahip olmuş bulunduklarını etnografik verilerle göstermeleri oluyor. (Bkz.: ss. 24-25.) Ne var ki, avcılığın teknolojisi, yöneldiği hayvanlar ve coğrafyası açısından gelişimi ihmâl edildiği için bu önemli noktanın gelştirilememiş olduğunu görüyoruz.

Avcılığın gelişkin biçimlerinin (özellikle sürü ekonomisiyle örtüşen geliziminin) ve sürü savaş-yağma-fetih ekonomisinin yaşanmışlığının Tarih içerisindeki anlamını yok sayan düşünce, bu gerçekliği ortadan kaldırma yolunda değişime uğratmış olan babahanlığın sınıfî boyuttaki uzantısı ve canlanışından başka şey değildir.

Sistemli tarıma erken geçen toplulukların yaşadığı "devrim", diyebiliriz ki, yer yer anahanlık kalıntılarını donduruvermiştir. Uygarlığın yarattığı nitelik sıçraması, geleneklerin yeniden düzenlenmesini ve efsânelerin yeniden söylenişini yerleşiklik içerisinde gerçekleştirdiği ve yazıya döktüğü için, buralarda babahanlığın "kayıt"larının eskiliği oranında anahanlık kalıntılarının kayıtları da eskidir. Oysa, göçebe ve yarı göçebe kandaşlığın sürü ekonomisi ve savaş-işi, uzun süre erkinleşmeye devam etmiş ve bu da toplumun erkeklerinin erkinleşmesi ile erkek erkinleşmesini beraberinde getirmiştir. Üstelik, bu hayat tarzının yanıbaşında onu kendisine çeken -ve kendisine saldırtan- medeniyet platformu da vardır. Bu bakımdan, kandaşlığın değişik coğrafyalarındaki kollektif aksiyonu ve değiştirerek yaşadığı "mânevî" ortamı kendi özelliği içerisinde ele alınmak gerektir.

"MODERN" ANTROPOLOJİNİN ÇIKMAZI: BİR ELEŞTİRİ

"Etnoloji" teriminden ürken birçok "kültür" antropologu, "sosyal" veya "politik" antropoloji mensubu anahanlık'ın bir "mythos" olduğunu bellirtmekten geri kalmazlar. Bizim özellikle ilgimizi çeken, toplumların gelişme-değişme süreciyle oluştuğunu kabul edenler arasında yer alıp da, anahanlığın bir tasavvur olduğunda direnen "modern" görüş sahipleridir. Bu eğilime en son ve tipik örnek olarak -görüşleri hep yaygın ilgi uyandırmış- Maurice Godelier verebilir.

Godelier, erkek tahakkümünün kökenleri konusundaki 'yeni' düşünceleriyle[6] kadının baskı altında tutulmasının çağdaş görünümünü de içeren bir panaroma çizer. Sanayi ülkeleri için belki de ilgi çekici bulunabilecek öneriler de getiren[7] kadın'ın ezginliğini ekonomik, politik ve sembolik[8] düzeylerde ele almak gerektiğinden bahis açan bu namlı Fransız yazarının bizi yakından ilgilendiren görüşü, "geçmiş'e dair" olanıdır. Çağımızın öndegelen antropologlarından Eleanor Leacock'u da geniş ölçüde hedef alan[9] Godelier'in görüşü, kavram, karışıklığı ve mantık gevşekliğinden kurtulabilmiş değildir.

6 Maurice Godelier, "The Origins of Male Domination", **New Left Review**, 127 (1981), ss. 3-17.

7 Godelier, **aynı**, s. 4.

8 **Aynı**, s. 5.

9 **Aynı**, ss. 6-7.

Leacock'un Kanada'da Montagnais-Naskapi'ler arasındaki gözlemleri, 1953 gibi çok yeni bir tarihte yapılmış bile olsa, çok anlamlıdır. Leacock, çok özetle belirtirsek, işbölümü sonucunda her cinsin kendi görev ve yükümlülüklerini sürdürdüğünü, bağımsızca karar verebildiğini, avcılık ve devşirmecilik ekonomisinin devam ettiğini, kadınların sadece özel, ikincil, eve ilişkin faaliyetlerle yetinmeyip kabile hayatına ilişkin -kabilenin yer değiştirmesi, savaş açılması gibi- ana konularda söz sahibi olduğunu, evlilik gibi örgüt-içi olaylarda özgür kararlar verebildiğini, hattâ genel olarak daha erkin olduğunu gözlemekte ve aktarmaktadır. Kandaş toplum ölçeğinde çok yakın bir zamanda yapılmış olan bu gözlemlere karşı Godelier pek "soğukkanlı" davranmakta ve "Kanımca böyle bir manzara erkek tahakkümünün yokluğunu kanıtlamaz, kendi toplumumuzda mevcut duruma oranla kadının sahip olduğu özerkliği bir dereceye kadar gösterir..."[10] demektedir. Leacock'un Kuzey Amerika'daki diğer hortikültür topluluklarından Montagnais-Naskapi'nin düşmanları ve komşuları Iroquois (İrakua) örneğinde de değinen Godelier, konunun yine bir "matriyarkalizm mitosu"na gelip dayandığını söylemektedir.[11]

Godelier, anahanlığı "egemen (dominant) gücün kadının elinde bulunduğu bir toplum"a dair bir mitos olarak[12] tanımlamakta. Tanımın sığlığı apaçık ortadadır; "mitos" terimlemesini bir yana bıraksak dahi, tanımın içerdiği gevşek doku yine de kendini göstermektedir. Öyle ki tanım, dolaylı bir imâ ile, anahanlık ve babahanlığı Tarih dışı kategoriler olarak algılamanın ipuçlarını vermektedir. İmâ, "babahanlıkta erkek kadını nasıl baskı altında tutuyorsa", anahanlığın mevcut sayılabilmesi için "kadının (da) erkek üzerinde *'dominant'*, olması gerektiği" varsayımını içermektedir. Bu ise, tarihsel değerlerden sözederken Tarih-dışı'na düşmekten başka bir şey değildir. Zira, anahanlık babahanlığın *öncülüdür, tersi değil.*

Yorumumuzun dayanaklarını biraz daha açmamız için yine Godelier'i teşrîh en iyi yol. Önce yazarın görüşünü özetleyelim. Yazara göre,[13] baba soy çizgisi ile ana soy çizgisi arasındaki temel farkı unutmamak gerektir. Baba soy çizgili toplumda soy babaya göre kurulur, babadan oğula geçerek belirir. Çocukları üzerinde otorite sahibi olan kadın, kocasına bağımlı,

10 **Aynı**, s. 7.

11 Oysa, Leacock'un da, anahanlığın Tarihsel gerçekliği konusunda kesin bir tavrı olduğu söylenemez. Oysa, Paula Webster gibi anahanlığın Tarihsel gerçekliği konusunda tâvizsiz olan araştırmacılar vardır. Yine, Judith Brown gibi, kadın-merkezli toplumun, kadının tarımsal faaliyete katkısıyla oluşmadığını ve fakat kabilenin ekonomik örgütlenmesini denetlemesiyle meydana geldiğini öne süren önemli araştırmacılar bulunmaktadır. Bu bakımdan, Godelier'in Leacock'u "hedef alışı" ilgi çekicidir.

12 **Aynı**, s. 7.

13 **Aynı**, s. 7.

ona göre alçak düzeydedir. Ana soy çizgili toplumda ise soy, ana'dan kız'a doğrudur. Bu noktada Godelier, "Fakat bu matriyarki'nin, kadının gücünün, egemenliğinin kanıtı mıdır?" sorusunu yöneltiyor. Godelier, devamla, sorunun cevabının antropologlar arasında uzun zamandır tartışmalar meydana getirdiğini ve antropologların büyük çoğunluğunun bu soruya cevabının olumsuz olduğunu kaydediyor.[14] Yazara göre ana soy çizgili topluluklarda bile kadın erkeğe göre ast'dır. Bu astlık kocanın ya da babanın üstlüğü karşısında oluşur. Çocuklar ana soy çizgilidir, ancak yine de dayılarının egemenliği altındadırlar. Yazar, "yalnızca şunu yadsımak mümkün değildir" diyerek, ana, soy çizgili toplulukta kadının astlığının daha az sert uygulamalara hedef olduğunu, kadının ana soy çizgili toplulukta bir yandan kendi erkek kardeşi ve annesinin erkek kardeşinin, öte yandan kendi annesinin ve annesinin kız kardeşinin egemenliği altında olduğunu belirtmektedir. Ancak, yine yazara göre, baba soy çizgili, toplulukta kadın öncelikle kendi babasının, sonra da kocasının otoritesi altına girer.

Godelier, yeniden Leacock'u eleştirmeye döndüğü[15] ve "ilkel ve eşitlikçi hiçbir toplumda kadının daha fazla güç sahibi olmuş bulunamayacağı" şeklindeki[16] nihaî hükmünü verdiği sayfalardan da anlaşılacağı üzere, bir tutarsızlık içerisindedir. Tekrar vurgulamak gerekirse, yazarın tutumu, tipik ve karakteristikdir: Eleştiri yapması sözkonusu olduğunda ampirizm katışığı bir "antropolojik" yaklaşımda bulunmak, fakat aynı zamanda kavramlarını teoriden seçer görünmek, ancak son tahlilde ampirik kategorilere sarılmak; hüküm verirken "değer" (ler) geliştirmek, fakat bu değerleri eleştiride kullandığı değerlerin dışına taşırmak ve başkalaştırmak. Teori denilince, bütünselliğin (teorik bütünselliğin), parçalar ve unsurlar (olgular) karşısında öncelik taşıdığı keyfiyetine aldırmayınca; pozitivizm kaynaklı onulmaz hastalığa, düşüncede parçanın bütüne egemenliğine, tarihsel-sosyal olarak *bireysel tavrın* toplumsal tavırdan daha önemli kılınması alışkanlığına yakalanmak kaçınılmaz olur. Godelier de, -bir an için tarihsel olguları, gerçeklik parçalarını bir yana bırakalım- sırf mantık düzeyinde, parçayı bütüne ikame etmektedir. Anahanlığın betimlenmesinde, öyle anlaşılmakta ki, kadınlığın durumu değil, *bir* kadın'ın erkek -dayısı vs.- karşısındaki durumunu algılamaktadır. Kaldı ki, tikel anlamda da bu kavrayış yanlıştır. Diğer bir deyişle, Godelier'in *bir* kadın'ı kavraması da sıhhatli değildir. Ancak, şu an için önemli olan, sosyal olarak *bir'e çok* karşısında öncelik

14 Özellikle son on - onbeş yıldır aynı "hükm"e pek sık rastlanır; "Modern antropolojide anahanlığın (matriarchy) tarihsel varlığını destekleyen görüş kalmamış gibidir" : Branka Magas, "Sex Politics: Class Politics", **New Left Review**, 66 (1971), s. 84 not 25.

15 **Aynı**, s. 9.

16 **Aynı**, s. 17.

verilmesi, mantık olarak, teorinin hasır altı edilmesi keyfiyetine değiniyoruz.

Ayrıca, Godelier'nin ne zaman "yeni" (hâlâ süren) topluluklardan, ne zaman "eski" (hayat tarzı sona ermiş veya o "hâlâ süren" topluluğun eski dönemindeki) toplumdan sözettiği, çoğu halde sarih değildir. Bu vuzuhsuzluk, teoriden ümit kesildiğinde anpirizme sarılma[17], ampirik veriler döngüsüyle suçlanmasına ramak kaldığı anda da değer üretme şeklinde[18] tecelli etmektedir.[19]

Yazar, aynı doğrultuda, olgulardan sözederken birden "antropolojizm"e yaslanır ve "geçmiş'in hangi geçmiş, ne kadar eski olduğunu belirtmekten kaçınır. Fakat kendi geliştirdiği değerlere başvurduğunda, değerler arası ilişkileri ele almayı fuzulî sayar; dolaylı olarak, ilişkinin reel oluşunu umursamaz ve teoriyi "hipotez"e indirger.[20]

Bu genel zaafları belirttikten sonra, Godelier'in yukarıda aktardığımız soy çizgileri konusundaki görüşünün unsurlarına kısaca tekrar dönebiliriz. Yazara nazaran anahanlık kadının *"dominant"* gücüne dayanır; ancak, ana soy çizgisinin anahanlık olmadığını gösterdiği öne sürülen bazı özellikler ise "yadsıma"ya gelmez sayılır.[21]

"Yadsıma'ya çalışma" deyişi, acaba üslûbun gereğini aşan bir dil sürçmesi midir? Değilse: Leacock'un belirli bir topluluğun belirli bir zamandaki görünümünü aktarması olduğu ile Leacock'un genel görüşlerinin belirli bir bütünlüğü olması olgusu arasındaki ilişkiyi tartışmadan, her olgu, kâh biri kâh öteki ele alınabilir mi? Alınırsa, soy çizgisinin erk'i göstermediği, ana soy çizgisinin anahanlık sayılamayacağı yönündeki iddia büsbütün havada kalır. Ana soy çizgisinin anahanlığın kanıtı sayılamayabileceğini belirli bir yer ve dönemle örneklemek başka şey, *tarihöncesinde* ana soy çizgisinin anahanlığın izdüşümü olarak meydana geldiğine karşı çıkmak başka şeydir. Hem bu ayırımın yapılmasına gerek gösteren bir metodoloji izleyin hem de bu ayırıma başvurmadan geliştirilen açıklamalar, indî yargılar olmaktan öteye geçemez. Somutlarsak, "hâlâ

17 Bkz. : s. 8'deki Avrupa kolonizasyonu hakkındaki yorum.

18 Bkz. : s. 11'deki aile - kandaşlık ilişkisi hakkındaki yorum.

19 Bkz. : İşbölümü hakkında, s. 12. Godelier'in "Sex and Power" anlayışıyla sürdürdüğü görüşlerine eskilerden bir cevap: Wilhelm Reich, **Der Einbruch der Sexualmoral**, 1932. (Genişletilmiş basım 1935.) Eserin son şekli, Reich'in gözden geçirdiği ve düzeltmeler yaptığı, başlığa **"compulsory"** kelimesini eklediği ingilizce'deki ilk- 1951 yayımıyla oluşmuştur. Bkz.: **The Invasion of Compulsory Sex-Morality**, Penguin Books, 1975, özellikle ss. 145 - 146. Türkçesi (fransızca'dan) Bertan Onaran, **Cinsel Ahlâkın Boygöstermesi**. Payel Yayınları, İstanbul 1976.

20 Bkz. : Godelier, s. 9; kadının statüsünün düşmesi ile sınıf eşitsizliği ilişkisi hakkında.

21 **Aynı**, s. 7.

yaşayan bir topluluk"un —ve genel olarak toplum örneğinin— de *geçmiş*'i vardır; zamanımızda gözlenebilir bir topluluğun ana soy çizgisi ile o topluluktaki örgütlenme bir bütündür. Oysa, bugünkü örgütlenme düzeyi ile, görünürdeki ana soy çizgisini bütünleştirmek ve kadının ana soy çizgili toplumda da çifte baskı altında olduğunu, —hem de meselâ kabileye ilişkin en önemli kararların oluşmasına katılırken— öne sürmek, bilimsel bir yaklaşımla bağdaştırılamaz.[22]

22 Konumuzun ele alınış düzeyini 'zorlamamak' için kaydetmekle yetineceğimiz son bir husus, Godelier'nin genel olarak teorik yapısı hakkında. Yazar, daha önce de teşhis ettiğimiz üzere, teorik bir bütünlüğe en çok yakınlaşabileceği umut edildiği zaman o bütünlükten uzaklaşıyor. Nitekim, çeşitli somut üretim süreçlerinde gözüken teknik işbölümünün çıkış-noktası olarak ele alınmaması lâzım geldiğini; avcılık, devşircilik, balıkçılık, âlet yapımı ve zenaatlerin yada yiyeceğin hazırlanması ve pişirilmesinin **değil** fakat, toplumun üretici güçlerinden hareket edilmesi gerektiğini söylerken (Bkz.: Maurice Godelier, "Modes of Production, Kinship and Demographic Structures", [ed.] Maurice Bloch, **Marxist Analyses and Social Anthropology,** Malaby Press, London 1975, ss. 3-27-, özellikle ss. 17-18.) üretici güçlerin gerçekte **ne olduğunu** özümleyemediğinden kendi önerdiği tarih - antropoloji bütünlüğünü yakalayamamaktaydı. Tek cümle ile, kandaşlığı fikrî olarak temellendirmede üretici güçleri kullanmak gerektiğini söylemekle beraber yine de olaya üretici güçlerin bütünsel dinamiği dışından bakmak yada en azından böyle bir eğilim göstermek olumsuzluğundan kaçınmamaktaydı. (Bkz.: "Modes", s. 24 not 10'daki tartışma ve s. 10, 15.)

MEHMET GÜNDÜZ

Gramsci, İdeoloji, İktidar

Ülkemizde son üç yıl içinde üzerinde en çok konuşulan düşünürlerden biri, Gramsci. Yeni uyanan bu ilginin sebebi ne olabilir?

Gramsci'nin bu kadar hararetle gündeme getirilişi olumlu olmakla birlikte, bunda bazı yanlış anlamaların rolü olduğu da düşünülebilir. Gramsci'nin, ele aldığı konulara bakılarak "sivil toplumcu" sanılması, bu yanlış anlamanın en tipik örneğidir. Gramsci, bol bol "sivil toplum"dan söz etmemiş midir? Bu konudaki klasik yorumculardan farklı yorumlar getirmemiş midir? Öyleyse Gramsci gibi saygın ve "yıpranmamış" bir kuramcı neden "sivil toplumculuğun" düşünürü olmasın?

Gramsci konusundaki bir diğer yanlış anlama, Gramsci'nin "aydınların teorisyeni" ve "aydıncı" olduğu yönündeki kanıdır. Gramsci, aydınlar sorununu ele almış ve derinlemesine incelemiş bir düşünürdür. Onun sık sık aydınların işlevinden, öneminden söz etmesi, böyle bir yanlış kanının doğmasına neden olmuştur denebilir. Oysa köylülerin toplumdaki işlevini inceleyen bir düşünür nasıl "köylücü" olmak zorunda değilse, aydınları inceledi diye bir düşünürün "aydıncı" olması da gerekmemektedir. Sanırız, aydınların ve kültür dünyasının "sıkıntılı bir ortam içinde bulunmasının ve tutunacak bir dal arayışının getirdiği psikolojik etkiler de bu yönelimde rol oynamıştır.

Gramsci konusundaki ilginin ardında, yeni kuramsal modalar yaratma alışkanlığının etkisi de küçümsenemez. Geç-

tiğimiz dönemde "sol"un bir bölümü, belli önderler ve kuramcılara, dogmatik bir tutumla, özüne inmeden sarılmış, bunun dışındaki herşeye kendini kapamıştır. Öyle ki, bu arada Gramsci gibi önemli bir sol düşünürün temel yapıtları bile ülkemizde çok az çevrilmiş, çevrildiği kadarı da gereken ilgiyi görmemiştir. Gramsci, kuramcı yönüyle değil de Mussolini zindanlarında uzun yıllar hapis yatmasıyla tanıtılmıştır. Yeni dönemde ise sol aydınlar geçmişte sık sıkıya sarıldıkları önder ve kuramcıları (belki de çok sıkı sarılıp fazla sevgiden öldürdükleri için) bir kenara fırlatmışlardır. Bunda, liberalizmin yeni dönemde başlattığı ideolojik saldırının belirleyici rolü olmuştur. Aydınlar, liberal, "sivil toplumcu" ideolojilerin etkisi altına girmeye başlamışlardır. Tam da böyle bir dönemde Gramsci, gerçek kuramsal görüşleriyle değil de, "sivil toplumculaştırılarak" bir seçenek gibi sunulmaya başlanmıştır. Sonunda ortaya, Gramsci'nin kendisinden çok, bir "anti-Gramsci" çıkarılmıştır.

Gramsci'nin gündeme gelmesi yine de olumlu olmuştur. Bu vesileyle onun fikirlerinin gerçek içeriği üzerinde daha ciddi ve sorumlu bir tartışmaya girilebilir.

I. SİVİL TOPLUM SORUNU

Sivil Toplum Konusunda Yorumlar

Günümüzde "sivil toplum" kavramı konusunda bir bulanıklık göze çarpmaktadır. En popüler tanımıyla (ve yanlış olarak) "sivilleşmek" olarak anlaşılan "sivil toplum" kavramı, Gramsci'nin sivil toplum anlayışının yeni yeni yorumlara tâbi tutulmasıyla büsbütün içinden çıkılmaz bir hal almıştır. İşin içine aydınca soyutlamalar ve kavramı somut toplumsal gerçekçilikten kopartan tutumlar da girince, sorun iyice karışmıştır. "Sivil toplumcuların" bu kavramı putlaştırmalarının yanısıra, günümüzde "sivil toplum/devlet" ayrımının ortadan kalktığı[1] ya da bizim gibi "burjuvazisi gelişmemiş" toplumlarda pek bir anlam ifade etmediği de[2] ileri sürülmeye başlanmıştır. Bu durumda kavramın üzerinde yeni baştan durmak ve tarihî gelişmesi içinde ele almak zorunlu olmaktadır.

Bu konudaki farklı yorumları gözden geçirelim öncelikle. N. Bobbio tarafından kaleme alınan yazıda[3], Gramsci'nin Marx ve Engels'in tersine sivil toplumu "yapısal değil, üst yapısal bir moment"[4] olarak ele aldığı; Gramsci'de sivil toplumun "karşılıklı maddi ilişkilerinin tümünü değil, tinsel ve düşünsel yaşamın tümünü"[5] içerdiği; Marx'ın sivil toplumu yapı ile öz-

(1) Mehmet Hikmet (1983).
(2) "Sivilleşme" adlı Başyazı; **Somut**, Sayı: 23.
(3) N.Bobbio (1982).
(4) Aynı yerde, s. 18.
(5) Aynı yerde, s.19.

deşleştirmesine karşın, Gramsci tarafından, sivil toplumun 'yapı'dan 'üst yapı'ya aktarılmasının, yapı ile üst yapı arasındaki ilişkilerin Gramscigil kavramlaştırılmasına temel bir etken"[6] olduğu ileri sürülmektedir.

Gramsci yorumcularından H.Portelli de, "Marx, Hegelci 'sivil toplum' kavramını ekonomik ilişkiler bütünlüğü olarak anlamış. Gramsci bu kavramı ideolojik üstyapı kompleksi (bütünlüğü) olarak yorumlamıştı"[7] diyerek aynı yoruma katılıyor.

Küşat Bumin de bu ve buna benzer yayınların etkisinde kalarak aynı fikri, "Gramsci'ye kadar sivil toplum Marksist terimlerle altyapıyı temsil ediyordu. Halbuki Gramsci'nin eksiksiz devlet'inde sivil toplum üstyapının bir parçası olmak durumundadır"[8] sözleriyle tekrarlamaktadır.

Fethi Naci ise, "Gramsci, ethiko-politik üstyapının ekonomik temele eşit önemde rolü olduğunu söyleyerek bu noktada Marx'tan ayrılır"[9] diyerek bu konudaki yaygınlaşmış kanıları paylaşıyor.

Bu yorumcular ve yazarlar tezlerini, Marx ve Engels'in *Alman İdeolojisi* ve Engels'in *Ludwig Feuerbach ve Klasik Alman Felsefesinin Sonu* kitaplarındaki sivil toplumla ilgili ünlü sözlerine dayandırmakta ve özellikle Gramsci'nin "bu anda yapabileceğimiz, üstyapısal iki büyük düzeyi ayırmaktır. Bun? lardan birisi, 'sivil toplum', yani genellikle 'özel' diye anılan organizmalar bütünü; diğeri de, 'siyasal toplum' ya da 'devlet' diye adlandırılabilir"[10] cümlelerinde atıfta bulunarak savunmaktadırlar.

Kanımca bu kanılar özde değil, görünürdeki bir farklılığa dayandırılmaktadır. Marx'ın ve Gramsci'nin sivil toplum anlayışları arasında özde bir farklılık olup olmadığı, dikkatli bir araştırmanın konusu olmalıdır. Her iki düşünürün yaşadıkları dönemlerin farklı olması, kaçınılmaz olarak vurguladıkları noktalarda bir farklılık doğurmuştur. Bunu anlayabilmek için, adım adım "temel sınıf" durumuna gelen burjuvazinin, sınıfsal egemenliği sağlamak yolunda ne gibi aşamalardan geçtiğini görmemiz ve bu süreç içinde burjuva sivil toplumun geçirdiği değişmeleri incelememiz gerekmektedir.

Egemenlik Yolunda

Çeşitli Aşamalar

Olayların gelişme seyrini ve mantığını kavramak ve konuya aydınlık getirmek için tarihin karmaşık olaylarını belli

(6) Aynı yerde, s. 23.
(7) H. Portelli (1982), s. 10.
(8) K. Bumin (1981), s. 42.
(9) F.Naci (1983).

ölçülerde şemalaştırdığımı ve gerçek yaşamda görülmeyen bir düzenli sıralama yaptığımı hatırlatarak konuya girmek istiyorum.

Burjuvazinin, sınıf egemenliği yolunda attığı *ilk adım*, aynı zamanda toplumsal bir sınıf olarak toplumda bir yer edinmesini sağlayan adımdır. Bu, ekonomik egemenliğe doğru ilerleme aşamasıdır. Ancak bu evrede henüz gerçekleşmiş bir ekonomik egemenlikten söz edilemez. Üretim tarzı feodaldir. Kapitalist üretim ilişkileri yavaş yavaş uç vermektedir. Burjuvazi kentlerde gelişir, ticareti ele geçirir, yavaş yavaş ticaretten manüfaktüre el atar. Para gücüyle toplumda kendine bir yer edinir. Fakat henüz cılız ve kendine güvensiz bir toplumsal kesimdir. Hâlâ feodal toplumun bir sınıfıdır. Feodal kabuk içinde barınır; onu çatlamak üzere bir girişimde bulunduğu görülmez. Yalnızca varlığını ve haklarını kabul ettirme mücadelesi verir. Feodal rejimi ve onun üstyapısını kabul eder, boyun eğer. Ama aynı zamanda ekonomik çıkarları nedeniyle bu üstyapıyla çatışır. Verdiği mücadelenin esas niteliği ekonomiktir, o çerçevede kalır. Gramsci'nin deyimiyle bu, ekonomik-korporatif evredir: "İlk ve en basit an, ekonomik-korporatif andır: bir tacir başka bir tacirle dayanışma halinde olması gerektiğini hissetmektedir, bir imalatçı başka bir imalatçıyla aynı biçimde, vb.. Ama bir tacir bir imalatçıyla dayanışma halinde olması geretiğini hissetmemektedir... İkinci bir anda toplumsal grubun bütün üyeleri çıkar dayanışmasının bilincine varmıştır, ama yalnızca saf ekonomik alanda."[11] Bu aşamada burjuva sivil toplumunun oluşumunu da görürüz. Burjuva sivil toplumu, tüccar kentlerin feodal üstyapıya, hegemonyaya ve feodal devletin baskısına karşı kendi özerkliğini ve haklarını savunmasıyla mayalanmaya başlar.

Burjuvazinin sınıf egemenliği yolunda attığı *ikinci büyük adım*, aynı zamanda bu sınıfın ekonomik aşamadan bir üst düzeye, ideolojik ve kültürel gelişme aşamasına sıçramasının da işaretini verir. Artık burjuvazi, yalnızca mal alıp satan, manifaktür işleten bir kesim değil, kendi felsefesini, ideolojisini, kültürünü geliştiren (bu, feodal kültürle içiçe ve ağır gelişen bir süreçtir) bir kesimdir. Kendi kültürünü geliştirmeye başlayan bu sınıf, artık kendi kişiliğini de bulmak yolunda ilerlemektedir. Ortaçağın sonlarında İtalyan Rönesansı ile başlayan bu süreç, dinde reform aşamasından geçerek dalga dalga gelişip Aydınlanma Çağı felsefesi ile doruğuna ulaşmıştır. Rönasans, burjuva kültürünün oluşması yönündeki süreci başlatır, ama henüz toplumun çok seçkin bir kesiminde etkilidir. Soyluların en aydın kesimi ile burjuvazinin en zengin katmanı Rönesansı desteklerler. Ama henüz burjuva orta-sınıf ve geniş köylü kitleleri bu kültürden nasibini alamamıştır. Almanya'da başlayan Re-

(10) Aktaran: N.Bobbio (1982), s.18.

(11) Gramsci (1975), s. 287.

form hareketi, Lutherci ve Calvinci fikirler, kentlerdeki orta sınıfların ve kırlardaki köylülerin işin içine girmesini sağlamıştır. Aynı zamanda bu hareket, yeni insanın, burjuvazinin ekonomik ihtiyaçları doğrultusundaki ahlâkını da yaygınlaştırmıştır. Ancak henüz herşey dinî kisve altında yürür. Çünkü feodal kültürün ve kilisenin yüzyıllar süren egemenliği sarsılmakla birlikte, devam etmektedir. Burjuvazinin kültürel ve ideolojik gelişmesindeki doruk noktası, Fransız ihtilâli ile sonuçlanan Aydınlanma Çağıdır. Artık bu aşamada felsefe, dinî kisveden kurtulmuş, lâikleşmiştir. Felsefe salt felsefe olarak halka seslenmektedir. Ölçü "akıl"dır; "akla" uymayan herşey yere çalınmaktadır.

Ancak burada şunu belirtelim ki, burjuvazinin iki yüz yılı bulan bu kültürel ve ideolojik atılımları ve mücadelesi, burjuvaziye belli bir üstünlük, gerçekleştireceği politik devrimde büyük avantaj sağlamışsa da, henüz burjuvazinin ideolojik ve kültürel egemenliğinden söz etmek mümkün değildir. 1700'lerin sonlarına gelindiği zaman bile (burjuva üretim ilişkilerinin enikonu gelişmişliğine rağmen) feodal toplumsal formasyon (içten içe çürümekle birlikte) egemenliğini sürdürmektedir ve dolayısıyla burjuva kültürünün serpilmişliğine rağmen hâlâ feodal kültürün ve geleneksel aydınların (soylulara bağlı aydın kesim) ağırlığı söz konusudur. Maddi ilişkileri elinde tutan, toplumsal formasyonda egemen durumda olan sınıf, aynı zamanda egemen ideoloji ve kültürü de oluşturmakta, ideolojik egemenlik aygıtlarını (en önemlisi, kilise) denetiminde tutmaktadır. Ancak bu, sarsılan bir egemenliktir. Çünkü kapitalist üretim ilişkileri alttan alta gelişmekte, toplumun bünyesini sarsmaktadır.

Bu dönemde devletler mutlakiyetçi-feodal biçimlerini korumakta ve alttan gelişen yeni üretim ilişkilerini baskı altında tutmaktadır. Burjuva sivil toplumu, kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması ve burjuva kültürünün gelişmesi oranında kendini ortaya koymaktadır. Burjuva sivil toplumu, ekonomik ve kültürel alanda geliştikçe mutlakiyetçi-feodal devleti kısıtlamakta, engellemekte, kısmen dönüştürmekte ve bu süreç içinde bir politik devriminin koşullarını da hazırlamaktadır.

Burjuvazinin egemenliğinde *üçüncü aşama, politik devrim* yoluyla politik iktidara el koyma aşamasıdır. Tarihte bu politik devrimlerin en tipikleri 1640 İngiliz devrimi[12] ile 1789 Fransız Devrimidir[13]. Bu devrimler sayesinde burjuvazi kapitalist üretim ilişkilerinin önündeki en büyük engeli, feodal üstyapıyı ve feodal politik iktidar engelini tuzla buz etmiş ve kapitalist üretim ilişkileri esas bundan sonra büyük bir serpilme gösterebilmiştir. Böylece politik iktidarın olanakların

(12) Geniş bilgi için bakınız: C.Hill, **1640 İngiliz Devrimi**, (Kaynak yayınları: İstanbul, Ocak 1983),

(13) Geniş bilgi için bakınız: A.Soboul, **Fransız İnkılabı Tarihi** (Cem Yayınevi).

dan yararlanan burjuvazi, ekonomik bakımdan egemenliği bütünüyle ele geçirmek üzere büyük bir fırsata sahip olmuştur. Bu dönem içinde burjuva sivil toplum, politik iktidardan da yararlanarak kendini geliştirmiştir. Ancak politik devrimlerin başarılması, burjuvazinin politik iktidarları tam olarak ve derinlemesine ele geçirmesini sağlayamamıştır. Devrimin balyoz darbelerine rağmen, burjuvazinin ekonomik egemenlik yolunda atması gereken adımları tamamlayamış olması; ekonomik egemenlikle bağlantılı olarak kendi aydın katmanını henüz yeterince yetiştirememiş durumda bulunması; devrimlerin yarıda kesilmesi ve restorasyon dönemlerinin gelmesi; burjuvazinin halk hareketlerinden korkarak feodal sınıflarla uzlaşması; aristokrasi karşısında içine düşülen aşağılık duygusu, vb., Feodal üstyapının en azından bir süre için bütünüyle ve kesin bir biçimde tasfiyesini engellemiştir. Bu nedenle politik iktidarı *ele geçiren* burjuvazinin devleti bütünüyle *fethetmesi* için yıllar geçmesi gerekmiştir. Bu dönemin tipik devleti, feodal kalıntıları barındıran burjuva ağırlıklı monarşilerdir. Bu koşullarda burjuvazi kendi sivil toplumunu, bir yandan bu monarşik devletlere dayanarak, diğer yandan onlara karşı savunarak geliştirdi Böylece burjuva sivil toplumu/devlet ayrımı, bu dönemde de bazı değişikliklere uğramakla birlikte devam etti.

Burjuvazinin egemenlik yönündeki *dördüncü* adımı, politik devrimlerin yarattığı ortamdan ve feodal üstyapının parçalanmasından yararlanarak ekonomik egemenliği sağladığı adımdır. Gerçekten de bu dönemde burjuvazi, feodal üstyapının parçalanmasının ve siyasal iktidarın kısmen ele geçirilmesinin getirdiği olumlu koşullardan azami ölçüde yararlanarak kapitalist üretim ilişkilerini yaymış, üretim araçlarının mülkiyetini bütünüyle ele geçirmiş ve Sanayi Devrimini gerçekleştirmiştir. Bu dönem burjuvazinin kendi sivil toplumunu esas olarak ekonomik alanda inşa ettiği dönemdir. Bu dönem içinde burjuvazi ekonomik ve siyasal bunalımlar sonucu ekonomik iktidarının tehlikeye düştüğünü gördüğü an ve öte yandan kültürel geriliğinin sonucu olarak, siyasal iktidarın belli mevzilerini kısmen eski feodal soylular sınıfına bırakmaktan ya da kılıcın egemenliğine boyun eğmekten geri kalmamıştır. Bu olayı Engels söyle anlatmaktadır: "Burjuvazinin, politik gücü, feodal aristokrasinin Ortaçağ boyunca elinde tuttuğu o kendine özgü biçimde, hiçbir Avrupa ülkesinde —hiç değilse uzun denebilecek bir süre— elegeçirememesi, tarihsel gelişim yasalarından biri olarak görünüyor. Feodalizmin tümüyle yok edildiği Fransa'da bile, burjuvazi genellikle, hükümeti, ancak çok kısa dönemler için ele geçirdi. Louis Philippe'nin saltanatı sırasında (1830-48), burjuvazinin çok küçük bir kesimi, krallıkta seçmen olabilme kosullarının ağırlığı yüzünden oy hakından yoksun kalan büyük kesiminden çok daha egemen oldu. İkinci Cumhuriyet'te (1848-51) burjuvazinin tümü, ancak üç yıl yönetimde bulundu... Burjuvazinin sürekli bir saltanatı ancak feo-

dalizmin hiç bilinmediği ve toplumun daha başlangıcında burjuva bir tabana dayandığı Amerika gibi ülkelerde olabilmektedir."[14] Engels, bu durumu tahlil ederken, eski feodal düzenin ölü kabuğunun süregelen etkisinin yanısıra, o dönemde burjuvazinin ekonomik iktidara daha büyük önem vermesine ve diğer yandan o dönem burjuvazisinin kültürel geriliğine dikkat çekmektedir: "Politik 'vurgun ve mevki' yağmaları, malî, sınai ve ticarî orta sınıfın çıkarları yeterince gözetilmek koşuluyla, büyük toprak sahibi ailelere bırakıldı. Ve o çağda, bu ekonomik çıkarlar, ulusun genel politikasını belirlemeye yetecek güçteydi."[15] "O zamanki İngiliz ortasınıfı, genellikle tümüyle kültürsüz türedilerden oluşuyordu ve ticarî açıkgözlülükle bezenmiş adalılara özgü dar kafalılığın ve kendini beğenmişliğin ötesinde başka nitelikler gerektiren yüksek yönetim görevlerini aristokrasiye bırakmamak, ortasınıfın elinde değildi. şimdi bile, ortasınıfın eğitimi üzerine basında yapılan sonsuz tartışmalar İngiliz orta sınıfının kendisini en iyi eğitime henüz yeterince yaraşır görmediğini ve daha alçak gönüllü bir şey aradığını göstermektedir."[16]

Bu dönem içinde burjuvazi, devleti tam olarak fethedemediği koşullarda kendi sivil toplumunu esas olarak ekonomik alanda inşa etmiş, sağlamca temeline oturtmuş ve monarşik devletlere karşı bu sivil toplumu korumuştur. Marx'ın burjuva toplumunu tahlil ettiği dönem, işte, hararetli ekonomik inşanın sürdüğü burjuva sivil toplumunun ekonomik alanda geliştirildiği bu dönemdir.

Burjuvazinin sınıf egemenliğinin *beşinci aşaması* ideolojik, kültürel ve politik alanı bütünüyle ele geçirmesidir. Bu süreç XX. yüzyılın başlarına, kapitalizmin tekelci aşamasına rastlar. Artık ekonomik olarak kendini sağlama alan burjuvazi, paranın yumuşattığı alanda ilerleyerek eski feodal artıkların elindeki son mevzileri de ele geçirmek üzere üst yapı alanında bir atılıma girişmiştir. Ekonomik iktidarın kendine verdiği güvence ve olanaklarla kendi aydınlarını yetiştirmiş ve dolayısıyla ideolojik alanla birlikte siyasal iktidar alanını da tümüvle fethetmiştir. Burjuva sivil toplumu artık siyasal iktidara karşı korunması gereken bir alandan çok, siyasal iktidara dayanılarak geliştirilecek ve inşa edilecek bir alandır. Ekonomik hegemonya ideolojik hegemonya ile tamamlanmalı, sivil toplumun egemenliği politik toplumun egemenliği ile pekiştirilmelidir. Gramsci'nin burjuva sivil toplumunu tahlil ettiği dönem, bu sivil toplumun üstyapı alanında da iyice sağlamlaştırıldığı bu dönemdir.

Bu aşamada sivil toplum/devlet ayrımının bittiğini söylemek yine de hatâ olacaktır. Evet, burjuvazi devleti fethetmiştir,

(14) Marx ve Engels (1979), s. 157-158.
(15) Aynı yerde, s.151.
(16) Aynı yerde, s. 158-159.

ama yine de burjuva mülkiyetinin esas beşiği olan burjuva şivil toplumuyla burjuva devleti arasındaki çelişme sürmektedir. Kapitalizmin bunalımları burjuvazinin ekonomik egemenliğini sarstıkça burjuva devleti ekonomik alana müdahale etmek zorunda kalmış, bu da burjuva toplumu ile burjuva devleti arasındaki çelişmeyi yoğunlaştırmıştır. Bir yandan devlet müdahalesine muhtaç olan burjuvazi, diğer yandan kendi devletine karşı özel mülkiyeti güvence altına almak ve bu müdahalenin asgari sınırlar içinde tutulmasını sağlamak gereğini duymuştur. Diğer yandan, devlet müdahaleciliğinin gelişmesi, artık burjuvazinin yeterli duyarlılığı göstermediği noktada sivil topluma ve giderek politik iktidar karşısında genel olarak topluma, diğer sınıfların sahip çıkmasını getirmiş ve klasik burjuva sivil toplum/devlet çelişmesi, bu sefer sivil toplum/burjuva devlet biçimini alarak devam edegelmiştir.

Bazı Sonuçlar

Bu özetlemelerden bazı sonuçlar çıkarabiliriz:

Birincisi, Marx'ın ve Gramsci'nin yaşadıkları dönemlerin farklılığı, burjuva sivil toplumunun kendi yaşadıkları dönemlerde gösterdikleri farklılıklar, kaçınılmaz olarak bu sivil toplumun farklı yönlerinin vurgulanmasını getirmiştir. Burjuva sivil toplum, politik toplumun (devletin) dışında kalan bütün burjuva toplumunu kapsamaktadır. Böylece üç egemenlik uğrağından (ekonomik, ideolojik, politik), zora değil onaya dayanan ilk ikisi (ekonomik ve ideolojik), sivil toplumun kapsamına girmektedir. Marx'ın döneminde burjuva sivil toplumun ekonomik alanda inşası çok daha büyük önem taşıyordu; burjuva toplumu esas olarak bu alanda yoğunlaşmıştı. Marx bir yanıyla bundan ötürü burjuva sivil toplumunu tanımlarken ve anatomisini çıkarırken onun ekonomik temel ile olan ilişkisine daha büyük önem vermiş; sivil toplum konusundaki genel buluşuna paralel olarak burjuva sivil toplumunun belirleyici öğesi olan altyapısal yönünü haklı olarak vurgulamıştır[17]. Gramsci'nin ya- olduğunu; üstelik o zamana kadar sanıldığının tersine devletin toplumu

(17) Genellikle sanılanın tersine, Marx'ta sivil toplum kavramı, "burjuva toplumu" kavramı ile özdeş değildir. Marx'ta "sivil toplum" genel kavramı, onun ortaya attığı, tarihin materyalist yorumu genel teorisinin zorunlu bir parçasıdır; burada temel fikir, tarihin gerçek sahnesinin sivil toplum olduğu yolundaki sık sık başvurulan alıntıdadır. Marx, kendi tarih kuramını ortaya atıncaya kadar, tarih, salt büyük adamların, kralların, generallerin, kahramanların, partilerin, orduların, vb. "yaptığı" bir süreç olarak, yani salt **politik toplumun** tarihi ve eseri olarak görülüyor ve öyle yazılıyordu. Başka bir deyişle, tarih biliminin nesnesi, başlıbaşına ve yalnızca politik toplumdu. Yani örneğin Fransa denilince yalnızca Fransa **devleti** anlaşılıyor ve Fransa devleti dışında tarihi yazabilecek bir nesnenin varlığı kabul edilmiyordu. İlk defa Marx, bugünkü kısa deyimlerle "toplum"un "devlet"ten ayrı ve başlıbaşına bir yaşantısı

şadığı ve tahlil ettiği dönem ise, burjuva sivil toplumun kendini artık daha fazla ideolojik kültürel alanda pekiştirdiği bir dönemdir. Bu dönemde burjuvazi, geçmişte sağladığı ekonomik egemenlik ve politik iktidar sayesinde ideolojik ve kültürel alanda da derinleşmeye çalışmaktadır. Bu nedenle Gramsci, belirleyici olan altyapısal temeli reddetmemekle birlikte, sivil toplumun üstyapısal ideolojik yönünü vurgulamış, buna dikkat çekmiştir.

İkincisi, Gramsci, genel olarak sivil toplumun ekonomik yapıya dayandığını ve kökünün burada olduğunu reddeden bir tutum içinde değildir. O, "yapı, gerçek geçmişin ta kendisidir, çünkü olmuş olan ve şimdiki zamanın ve geleceğin koşulu olarak varlığını sürdürmeye devam eden şeyin tanıklığı, söz götürmez 'belge'sidir"[18] diyerek, Marx'ın sivil toplumu tarihin "gerçek sahnesi" olarak ilân eden görüşünü tekrarlamıştır.

Gramsci, aydınlar aracılığıyla sağlanan ideolojik hegemonyanın, temelde ekonomiye egemen bir sınıfa dayandığını bilmekte ve buna işaret etmektedir: "Ekonomik üretim dünyasının özsel bir işlev kökensel alanı üzerinde doğan bir toplumsal grup, kendisiyle birlikte, organik olarak, yalnızca ekonomik alanda değil, ama toplumsal ve siyasal alanda da, ona kendi öz işlevinin türdeşlik ve bilincini veren bir ya da bir kaç aydın katmanı yaratır."[19] Demek ki ideolojik hegemonyanın sağlanmasında önemli bir işlev gören aydınlar katmanı boşlukta durmamakta, temelde ekonomiye egemen olan sınıfa dayanmaktadır. Ve dolayısıyla: "Hegemonya her ne kadar ethik-politik nitelikteyse de, ekonomik nitelikte olmaktan da geri kalamaz, temelini yönetici grubun ekonomik etkinliğin kararlaştırıcı kesimlerindeki kesin işlevine dayandırmaktan geri kalamaz"[20]; "Eğer her devlet tipinin zorunlu olarak ekonomik-korporatif ilkellik evresinden geçeceği doğru ise, yeni devlet tipini kurmuş olan yeni toplumsal grubun hegemonya içeriği de herşeyden önce ekonomik düzende olmalıdır."[21]

Bu alıntılardan da açıkça anlaşılacağı gibi Gramsci'de varolan hegemonya (onay) ve diktatörlük (zor) kavram çiftinden hegemonya yalnızca ideolojik alanda bir hegemonyayı değil, aynı zamanda ve temelde ekonomik alanda bir hegemonyayı (ve onayı) ifade etmektedir. Sorun, ekonomik alanda gerçekleşen bir olayın ideolojik ve kültürel alanda da gerçekleştirilerek tamamlanması ve böylece ekonomik temelin sağlam-

değil, toplumun devleti belirlediğini ve devletin anlaşılmasının yolunun toplumu anlamaktan geçtiğini ortaya koydu. Bunu ilk başta anlatmak için başvurduğu kavram çifti, sivil toplum/politik toplum kavramlarıydı. Marx'ın bu kavrayışı, yalnızca kapitalizm dönemi için değil, tüm uygarlık tarihi için geçerlidir.

(18) Aktaran H.Portelli (1982), s. 42.
(19) Aktaran H. Portelli (1982), s. 50.
(20) Aktaran J.Texier (1982), s. 76.
(21) Gramsci (1975), s. 348.

laştırılmasıdır. Bütün bunlardan anlaşılmaktadır ki, Gramsci de hegemonyaya tekabül eden sivil toplum hem ideolojik-kültürel, hem de ekonomik alanı kapsamaktadır.

Üçüncüsü, Marx'ın ekonomik temel ile sivil toplumu bütünüyle özdeş gördüğünü söylemek mümkün değildir. Marx, Paul Annenkov'a yazdığı mektupta "İnsanın üretici güçlerinin belirli bir gelişme aşamasını alırsanız, belirli bir ticaret ve tüketim biçimi elde edersiniz. Üretimde, ticarette ve tüketimde belirli bir gelişme aşamasını alırsanız, buna tekabül eden bir aile, zümreler ya da sınıflar örgütü, tek sözcükle, buna tekabül eden bir uygar toplum elde edersiniz. Belirli bir uygar toplumu alırsanız, uygar toplumun yalnızca resmi ifadesi olan belirli siyasal koşullar elde edersiniz"[22] diyerek, sivil toplum konusundaki anlayışını ortaya koymuştur. Buradan da anlaşılacağı gibi Marx, sivil toplumun temelini ekonomik ilişkilerde görmekle birlikte onu ekonomik temelle özdeşleştirmemekte; o temelde yükselen bir "aile, zümreler ve sınıflar örgütü" biçiminde (kültürel ögeleri de içeren) bir toplumsal formasyon olarak nitelemektedir. Nitekim Marx'tan her seferinde yapılan meşhur alıntıda da,[23] Marx, sivil toplumun ekonomik yapı ile özdeş olduğunu değil, "sivil toplumun anatomisinin ekonomi politikte aranması gerektiğini" söyleyerek, aslında bu ikisini özdeş görmediğini belirtmiş olmaktadır.

Dördüncü, Marx'ın döneminde burjuvazi kendi devletini fethetmeyi henüz bütünüyle tamamlayamadığı için, bir yönüyle kendi sivil toplumunu üstyapıyla kısmen çatışarak geliştirmek zorundaydı. Gramsci'nin döneminde ise durum değişmiştir. Artık burjuvazi üstyapıya ve siyasal iktidara tamamen ve derinlemesine hakim olmuştur. Bu durumda burjuva toplumu, üstyapının kısmî engelleyiciliğinden kurtulduğu gibi, onun desteğinden hiç bir şekilde yoksun kalamaz, hattâ onun koltuk değneği rolüne muhtaç bir duruma gelmiştir. Bu farklı durumlar da farklı tahliller doğurmuştur.

Beşinci ve son bir nokta da şudur: Her iki düşünürün içinde yaşadıkları dönemde cereyan eden fikir mücadeleleri de farklı noktaları vurgulamaları sonucunu vermiştir. Marx, o dönemde esas olarak ekonomik temelin önemini kabul etmeyen idealistlerle, Hegel'cilerle, Lassalle'cilerle ve anarşistlerle mücadele ediyordu; bu yüzden, sivil toplumun ekonomik temel ile olan belirleyici bağlantısına, bu esas kaynağa dikkat çekmek zorundaydı. Gramsci'nin döneminde ise altyapının belirleyiciliği genel bir kabul görmüştü. Artık Marx hakkında ekonomist yorumlar geçerliydi ve ekonomizm üstyapının göreli önemini reddinde şiddetle direniyordu. Dolayısıyla bu ekonomist yorumlarla mücadele etmek ve sivil toplumun üstyapıyla olan ilişkilerine dikkat çekmek, Gramsci açısından hayatî bir önem kazanmıştı.

(22) Marx ve Engels (1979), s. 176.
(23) "Ekonomi Politiğin Eleştirisine Katkıya Önsöz"den.

II. "MEVZİİ SAVAŞ" TAKTİĞİ VE IDEOLOJİK HEGEMONYA

N. Bobbio, Gramsci konusundaki yorumunu "Gramsci'nin kavramsal sisteminde sivil toplumun dikkate değer gerçek özelliği, Marx ve Engels'in düşüncesinin geleneksel yorumlanışına göre bir değil, fakat iki tersine çevrilişe yol açmaktadır: birincisi, üstyapının yapı üzerindeki egemenliği içinde oluşmaktadır"[24] sözleriyle sürdürüyor. Bu karmaşık ifade ile söylenmek istenen, Gramsci'nin Marx'ın tersine üstyapıya ağırlık vermekle kalmayıp, üstyapıda da ideolojik oluşuma, politik kurumlardan (devlet iktidarı ve yapısı) daha büyük ağırlık ve öncelik tanıdığıdır. Aynı yorumcu bu tezini, Gramsci'nin, "bir toplumsal grup hükûmet erkliğini fethetmeden önce yönetici grup olabilir ve olmalıdır da (ve erkliğin fethi için başlıca koşullardan biri de budur)"[25] cümlesine dayandırmakta: vardığı sonucu, "Gramsci için, hegemonyanın ele geçirilişi erk'in ele geçirilişinden önce gelmekte iken, Lenin'de birincisi ikincisine eşlik etmekte en azından takip etmektedir"[26] teziyle açıklamaktadır. Aslında bu sonuç bir önceki önermeden doğal olarak çıkıyor: Gramsci, ideolojik oluşuma politik kurumlardan daha çok ağırlık verdiğine göre, politik iktidarın ele geçirilmesinden önce ideolojik hegemonyanın kazanılmasına ağırlık tanıması da doğal olmaktadır. Ancak durum gerçekten böyle midir? Gramsci, politik iktidarın ele geçirilmesinden önce ("fethetme" terimini, daha köklü bir ele geçirmeyi ifade ettiği için kullanmıyorum), ekonomik ve politik iktidarın yaratacağı olanaklardan bağımsız olarak ideolojik hegemonyanın kazanılabileceğini gerçekten düşünmüş müdür?

"Mevzii savaş"ın Anlamı

Sorunu doğru bir biçimde çözebilmek için, Gramsci'nin düşüncesini daha derinlemesine incelemek ve öne sürdüğü görüşlerin hangi koşulların dikkate alınmasından doğduğunu saptamak zorundayız. Gramcsi, gerçekten de "toplumsal bir grubun" iktidarı ele geçirmeden önce "yönetici" olabileceğini[27] ve olması gerektiğini düşünmüştür. Ona göre iktidarı ele geçirmenin koşullarından biri de budur.

Gramsci bu tezini ileri sürerken Fransız İhtilali örneğine dayanmıştır. Fransız Devriminde, mücadele politik ve militer bir hal almadan önce, burjuvazinin aristokrasiye karşı uzun bir ideolojik mücadelesi olmamış mıdır? ve Fransız Devriminin daha sonraki zaferi ideolojik alanda yapılan bu hazırlığa da-

(24) N.Bobbio (1982), s. 28-29.

(25) Aynı yerde, s. 79.

(26) Aynı yerde, s. 35.

(27) Burada "yöneticilik", "yönetme yeteneğini kazanmak" anlamındadır.

yanmıyor muydu? Burjuvazi, zaferi, soyluların "entellektüel blokunu" dağıtması ve soylu sınıfa bağlı "geleneksel aydınların" bir kesimini kendi safına çekmesi sayesinde kazanmamış mıydı?

Gramsci'yi bir ideolojik ön mücadelenin önemini düşünmeye sevkeden (hattâ zaman zaman N. Bobbio'nun yorumuna benzer yorumlara neden olan abartmalı ifadeler kullanmasına yol açan), yalnızca tarihteki örnekler değildir. İçinde yaşadığı İtalyan toplumundaki mücadeleler ve o günün Avrupa'sının altüst oluş koşullarında ortaya çıkan sonuçlar da, Gramsci'yi özellikle Batı toplumlarındaki devrim stratejisi açısından derinliğine düşündürür. Hattâ belki de düşüncesinin başlangıç noktası budur. Gramsci'ye göre, "Batı'da, devletle sivil toplum arasında usa uygun bir ilişki vardı ve sarsılan bir devlette sarsılmaz bir sivil toplum seçiliyordu."[28] Bu nedenle "sivil toplumun, dolayımsız ekonomik öğenin felâketli baskınlarına bile"[29] çok dayanıklı olduğu ülkelerde "hareket savaşında" (iktidarı ele geçirmek üzere saldırı stratejisi izlemekte) karar kılmak, Gramsci'ye göre basit bir stratejik hesap hatâsı değil, aynı zamanda ağır bir teorik yanılgıdır. Batı toplumlarında izlenmesi gereken yol, sivil toplumda etki sağlamaya yönelen, uzun bir ideolojik mücadeleyi içeren, "mevzii savaş" taktiğidir.

Şunu hemen belirtelim ki, Gramsci'nin gerek genel, gerek özel olarak Batı ülkeleri için, iktidarın ele geçirilmesinden önce ideolojik alanda ve sivil toplumda etkili olmak amacıyla mücadele verilmesi yolundaki tezi, gerçekten önemli bir katkı niteliğindedir. Gramsci'nin yaşadığı dönemde, 1917 Devriminin yarattığı coşkunun da etkisiyle, bu tür önerilere karşı duyarlılık azalmış ve "kalkışma" yoluyla, aceleci bir şekilde herşeyin halledilebileceği gibi kolaycı tezler (Gramsci'nin kendisi de başlangıçta bu havaya kapılmıştı) yayılmıştır. Lenin'in bu tür "sol" cereyanlara karşı çeşitli uyarılarına rağmen, Üçüncü Enternasyonal içinde de böyle bir hava zaman zaman etkili olabilmiş ve bunun felâketli sonuçları yaşanmıştır.

Diğer yandan, Gramsci'nin tezini (O sadece Batı ülkelerini belirtti diye), mekanik bir şekilde yalnızca Batı ülkeleri için de düşünmemek gerekir. Örneğin Rusya'da, emekçi kesimlerin kültürel ve ideolojik hazırlık bakımından geri bir konumda bulunmaları, Rusya gibi burjuva sivil toplumu zayıf bir ülkede bile devrimden sonra büyük sorunlar yaratmış ve Lenin bir ara, kültürel atılımın Rusya için hayatî sorun niteliği kazandığına dikkat çekmek gereğini duymuştur.

Ancak bütün bunlara rağmen, siyasal iktidarın ele geçirilmesinden önce ideolojik "hegemonyanın" kurulabileceği görüşü doğru olabilir mi? Gramsci'nin söyledikleri bu anlama mı gelmektedir?

(28) Aktaran: H.Portelli (1982), s. 146.

(29) Aktaran: H.Portelli (1982), s. 149.

İdeolojik hegemonyanın kurulması, Gramsci'de, sivil toplumda egemenliğin ele geçirilmesi, yani gerek maddi güçlerin, gerekse ideolojik egemenlik araçlarının (kilise, okul, basınyayın, vb) ele geçirilmesi demektir. Gramsci'nin siyasal iktidarı ele geçirmeden bu önemli noktaların ele geçirilebileceğini düşündüğünü söylemek pek mümkün değildir. En azından Türkçeye çevrilen metinlerde bunu kanıtlayacak bir görüşe raslanmıyor. Kanımca, Gramsci'nin iktidara gelmeden önce "yönetici" olmaktan anladığı şey, çetin bir ideolojik mücadeleyle karşı tarafın "entellektüel blokunu" bölmek, geleneksel aydınlardan bir kısmını kazanmak, yine ideolojik mücadele sayesinde bir ideolojik üstünlük (dikkat edilsin, "egemenlik" değil, çünkü egemenlik maddi araçlardan bağımsız değildir) ve kendine güven duygusu yaratmak; iktidara gelindiği zaman işleri çekip çevirebilecek belli bir aydınlar çekirdeğini oluşturmak ve böylece asgari "yönetici" nitelikleri kazanmak ve bunu bütün topluma gösterebilmektir. Gramsci, ideolojinin maddi temelden, üretim araçları mülkiyetinden kopuk olarak salt kendi gücüyle egemen olacağını düşünmez. Ona göre, "Maddi güçlerin ele geçirilmesi, kişilik kazanmanın en önemli yoludur."[30] Ve "Maddi güçler olmaksızın da ideolojiler bireysel ham hayallerden başka bir şey değildir."[31] Maddi güçlerin kazanılmasının yolu ise iktidarın ele geçirilmesidir: "Bağımlı sınıflar, tanım gereği, devlet durumuna gelemedikçe birleşmiş değillerdir ve birleşemezler de: tarihleri, buna göre, sivil toplumun tarihi ile içiçe geçmiştir.[32] Toplumun kültürel gelişmesini maddî ekonomik temeldeki değişikliklerden bağımsız ele almak mümkün değildir: "Toplumun en alt tabakalarının bir kültür reformuna, 'uygarlıkça' bir yükselişe erdirilmesi, daha önceki ekonomik bir reform ve toplumsal bir durumla ekonomi çevresinde bir değişiklik olmadan gerçekleşebilir mi? Bunun için, düşünce ve ahlâk alanındaki bir reform, zorunlu olarak bir ekonomik reform programının ve bir ekonomik reform programı da düşünce ve ahlâk alanındaki bütün reformların somut olarak görünüşüdür"[33] Ve "Maddi güçler içerik ve ideolojiler de biçim oldukları, maddi güçler tarihsel bakımdan biçimsiz olarak düşünülemeyecekleri ve maddi güçler olmaksızın ideolojiler de bireysel kaprislerden başka bir şey olamayacakları için"[34] Gramsci'nin, ekonomik temelden ve bunun ele geçirilmesinin ön koşulu olan politik iktidardan kopuk bir ideolojik egemenlik düşünmesi olanaksız görünmektedir. Nitekim bu düşüncesini Gramsci, "Onun [emekçi kesiminin MG] ... bir aydınlar katmanı yoktur ve böyle bir katmanı, ancak çok yavaş, çok güç bir biçimde ve an-

(30) Gramsci (1975), s. 69.

(31) Aynı yerde, s. 88.

(32) Aktaran: H.Portelli (1982), s. 96.

(33) Gramsci (1975), s. 232.

(34) Aktaran: J. Texier (1982), s. 65.

cak devlet erkliğinin fethinden sonra oluşturabilir"[35] sözleriyle açıkça dile getirmiştir.

Gramsci'nin Fransız Devrimi ile ilgili olarak söyledikleri de, devrimden önce sivil toplumda hegomonyanın ele geçirildiği yönünde değil, bu alanda belli bir etki sağlandığı yönünde anlaşılmalıdır. Kilisenin ağır bir darbe yemesi ve toplum hayatındaki etkisinin gerilemesi, iktidar öncesine değil, sonrasına rastlayan bir olaydır.

Sonuç olarak Gramsci, Batı ülkelerinde uzun süreli bir mevzîî savaş önerirken, sivil toplumda tam bir hegemonya sağlanmadan siyasal iktidar ele alınmalıdır fikrinde değildir. Yalnızca politik iktidarı ele alabilmek ve en önemlisi elde tutabilmek için esasen bir ideololoik hazırlığın gerekli olduğu görüşündedir. Bu konuda en öğretici ders, uzun bir ideolojik hazırlık yapan burjuvazinin bile, politik devrimden sonra yüzyıl boyunca ideolojik hegemonyayı tam olarak sağlayamamış ve iktidarı bütünüyle fethedememiş olmasıdır. Gramsci, ideolojik alandan kopuk bir "iktidar fetişizmine" karşı çıkmıştır. Ancak onun bu görüşünü, bazı abartmalı ifadelerini kullanarak aşırıya götürmek, politik iktidar fetişizminden kaçalım derken, "ekonomizme" benzer bir "ideolojizm"e düşmek olurdu.

Gramsci yorumcuları, birinci bölümde açıkladığımız gibi, ideolojinin önemine dikkat çekelim derken nasıl ekonomik temeli küçümseme hatâsına düşmüşlerse, bu kez de idolojiye dikkat çekmek adına politik iktidarın rolünü küçümseme, onun ekonomik egemenlik ve dolayısıyla ideolojik egemenlik açısından belirleyici bir başlangıç noktası olduğunu görememe hatâsına düşmüşlerdir. Bu iki hatâ onları, somut toplumsal gerçeklikten ve maddi güçlerden koparark, idealizmin göksel katlarına doğru çekmiştir.

III. GRAMSCİ İRADECİ VE "AYDINCI" MIYDI?

Birikim'in Yorumu

Birikim Yayınları, 1976 yılında Althusser'den yayınladığı ve Murat Belge tarafından "yayına hazırlanan" *Lenin ve Felsefe* adlı kitapta biraz sıkça ve gereksiz olarak yaptığı dipnotlu müdahalelerden birinde, Gramsci ile ilgili şöyle bir yargı ileri sürmektedir: "Gramsci ve Lukacs böylece Marksizmin bilimini yadsıyarak bir 'sol sapma' içine girdiler. Gramsci, Ekim devriminden sonra yazdığı bir yazıya 'Kapital'e karşı devrim' başlığını koyacak kadar ileri gitti. Çünkü o dönemde İkinci Enternasyonal pasifizmin 'bilimsel' gerekçelerini Kapital'den bulup çıkarıyordu. Gramsci ise onların pasifist yorumlarını... Kapital'in gerçek anlamı gibi kabul etme saflığını göstermişti... O da pasifist determinizme karşı 1917 devrimini başarıya ulaştıran 'devrimci volontarizmi' tutuyordu. Lenin, bu dönemin Lux-

(35) Aktaran H.Portelli (1982), s. 141.

emburg-Gramsci ve Lukacs çizgisini sol sapma olarak suçladı."[36] Aynı yargı, *Birikim* dergisinin Şubat 1977 tarihli sayısında da "Kautsky'nin mekanik, pozitivist indirgemeciliğine (üstyapıyı ekonomiye indirgeme) karşılık, Gramsci de biraz idealizm kokan bir indirgemeciliğe (ekonomiyi üstyapıya indirgeme) düşüyor"[37] cümleleriyle tekrarlanmaktadır. *Birikim*, Althusser'in kitabına düştüğü başka bir notta ise "Gramsci'nin volontarizminin" felsefi temellerini şöyle açıklamaktadır: "Bunun karşısında da 'historisist' sapmanın muhalefeti belirlendi. Bu sapmanın temel özelliği de herşeyi üstyapıya, bir avuç insanın bilinçli volontarizmine vb. bağlamasıydı.[38] Felsefi çıkış noktası da, tarihin diyalektiğini doğanın diyalektiğinden ayırmasıydı -Gramsci,..."[39]

Gramsci'nin Ekim Devriminden sonra yazdığı bir yazıda *Birikim*'in sözünü ettiği türden fikirler savunduğu doğrudur. O dönem henüz Gramsci'nin idealizmin etkisi altında olduğu bir dönemdir. Gramsci, Ekim Devrimini daha yakından inceledikçe ve kuramsal bakımdan derinleştikçe bu tür fikirlerden uzaklaşmıştır. Bu bakımdan Gramsci bir dönem ileri sürdüğü, ama aslında onu tanımak ve tanımlamak açısından yanıltıcı olacak "fikirleriyle" tanıtılmamalı; bütünsel bir değerlendirmeye tabi tutulmalıdır.

Diğer bir nokta, o dönemde "Gramsci-Luxemburg-Lukacs çizgisi" diye bir çizgiden söz edilmeyeceğidir. Bir yükseliş döneminin salvoları, kitlelerle birlikte, farklı farklı noktalardan bu düsünürleri de sola savurmuş olabilir. Ama bu, sistemli bir bir çizgi olarak nitelenmeye yeterli midir? En azından Gramsci için bunu söylemek zordur. Ayrıca, "sol"luk bir yana, ama "ortak" bir çizgi olduğunu gösteren belirtiler hiç mi hiç göze çarpmamakta; tersine işaretler görülmektedir.

Lukacs'ın devrimden sonra kaleme aldığı ***Tarih ve Sınıf Bilinci*** adlı çok sözü edilen kitabında Hegelci bir yaklaşımda bulunduğu ve partiyi bütünüyle sınıfın iradesinin yerine geçirdiği için eleştirildiği bilinmektedir. Ama bu eleştiri yalnızca Lukacs'a yönelmiştir. Örneğin aynı eleştirinin Luxemburg'a yöneltilmesi beklenemezdi, çünkü O, Lukacs'ın tezinin tam tersini savunuyordu. Lukacs "iradeci" ve aşırı 'parti"ciyse, Luxemburg tersine, "kendiliğindenci" ve aşırı "sınıf"çıydı. Hattâ, ortak çizgi oluşturduğu iddia edilen Gramsci tarafından, tam da bu açıdan, "Rosa bu olaylarda [1905 grevleri- MG] 'iradeli' hareketlerin ve örgütlerin rolünü görememiştir. Bu ögeler, 'ekonomist' ve kendiliğindenci bir önyargının kurbanı olan Ro-

(36) **Birikim**'in Notu-Althusser (1976), s. 75.

(37) **Birikim** (1977).

(38) **Birikim**'in Gramsci'ye yönelttiği eleştiri özünde hatâlı olmakla birlikte, o dönemde bu konuların ele alınması ve iradeciliğin teorik planda elestirilmesi olumlu bir nokta olarak kaydedilmelidir.

(39) **Birikim**'in Notu-Althusser (1976), s. 115.

sa'nın sandığından çok yaygın ve etken olmuştu"[40] sözleriyle eleştiriliyordu. Bu konuya bir nokta daha eklemek gerekirse, o da, Gramsci'nin Lukacs'ı, "tarihin diyalektiğini doğanın diyalektiğinden kopartmak" noktasından eleştirerek *Birikim*'in kendisine atfettiği görüşlerle bir ilgisi olmadığını ortaya koyan şu cümlelerini buraya aktarmaktır: "Lukacs'ın praxis felsefesi karşısındaki davranışı üzerinde durmak gerekir. Lukacs, insan tarihi için diyalektikten söz edilebileceğini, doğa için bunun söz konusu olamayacağını ileri sürüyor gibidir. Hem haklı hem de haksız olabilir. Eğer görüşü insanla doğa arasındaki ikilik bulunduğu kanısına dayanıyorsa haksızdır. Çünkü böylece dinin ya da Yunan-Hıristiyan felsefesinin doğa anlayışını benimsemiş olur. Bu aynı zamanda insanla doğayı birleştirmeyen ve ancak lafta kalan bir ilişki kurabilen idealizmin de görüşüdür. Ama insan tarihi, doğanın tarihi olarak anlaşılıyorsa... diyalektik doğadan nasıl kopartılıp ayrılabilir?"[41]

Yine de Gramsci'nin genel *doğrultu*sunun iradeci (volontarist) olduğu yönündeki iddiaların üzerinde biraz durmak zorundayız. Dikkatli okunduğu zaman görülecektir ki, Gramsci, ekonomizme olduğu kadar iradeciliğe de karşı çıkmıştır: "Tarihsel-siyasal çözümlemelerde sık sık düşülen yanılgı, organik olanla raslantısal olan arasındaki doğru ilişkiyi bulamamaktır: en sonunda ya dolayımlı bir biçimde etkili olan nedenler dolayımsız bir biçimde etkili nedenler olarak gösterilir ya da dolayımsız nedenlerin tek etkili nedenler oldukları ileri sürülür: bir durumda, 'ekonomizm' ya da bilgiççe 'doktrinalizm' aşırılığına, öbüründe ise 'ideolojizm' aşırılığına düşülür; bir durumda, mekanik nedenler abartılır, öbüründe ise istenççi (volontariste) ve bireyci öğe yüceltilir."[42] Öte yandan Gramsci, iradenin madde temelini çok açık koyar: "Ekonomizmin istenç, etkinlik ve siyasal ve entellektüel girişkenlik dışa vurumları karşısındaki, sanki bunlar ekonomik zorunlukların bir türümü ve hattâ ekonominin etkili bir dışa vurumu değillermiş gibi tutumu, en azından tuhaf bir tutumdur."[43] Bununla da kalmaz; iradeciliğin ekonomizmle bağını şöyle açıklar: "Siyasal planda, ekonomizm, görünüşte karşıt iki tutuma yol açar: sendikalizm ve serüvencilik. Birinci durumda (sendikalizm), sivil toplum yapıyla bir tutulmuştur. Tradesunionist tipte ekonomik-korporatif bir politikayla ve siyasal bakımdan yapının 'doğal' evriminin yansımasını bekleyerek edilgenlikle yetinmeye yol açar bu durum. İkinci durumda (serüvencilik), tarihsel blokun her türlü çözümleme yokluğunu örtbas etmek için, üstyapı 'usa aykırı'nın, keyfe bağlılığın (Bergsoncu anlamda 'yaşama atılımı'nın) ve ayrıca 'kendiliğindenlik'in alanı durumuna gelir. Bu serüvenci

(40) Gramsci (1975), s. 314.

(41) Aynı yerde, s. 185.

(42) Aktaran: H.Portelli (1982), s. 63.

(43) Aktaran: J.Texier (1982), s. 69.

ekonomizm siyasal planda kendini devrimci sendikacılık ve kendiliğindencilikle gösterecektir."[44]

Görüldüğü gibi, bir bütün olarak alındığı zaman Gramsci'ye yapılan "iradecilik" eleştirisi yerine oturmamaktadır.

Aydınlar ve Parti

Gramsci'nin "bir aydınlar toplumu", aydınların toplumdan ve toplumsal sınıf ve zümrelerden bağımsızlığı görüşünde olduğu, "politikacılara" karşı "sanatçıları" savunduğu (somut bir olayda böyle bir tavır almak ayrı bir sorundur elbette) ve kitlelere dışardan bilinç götüren bir öncü partiye karşı olduğu gibi kanılar, ülkemizin aydın kamuoyunda oldukça yaygındır.

Örneğin Ahmet Oktay'ın aşağıdaki satırları, Gramsci'nin aydınlarımız tarafından nasıl anlaşıldığının tipik bir ifadesidir: Gramsci'nin "Siyasi ile yazın/sanat arasına karmaşık bir dolayım koyduğu kesin. Şu sözler üzerinde yeniden düşünmenin yararlı olacağına inanıyorum: 'Sanatçı ister istemez, belli bir anda, kişisel olanı, uyducu olmayanı, gerçekçi bir biçimde canlandırır. Bu yüzden de siyasal açıdan siyaset adamı hiçbir zaman sanatçıdan hoşnut kalmayacak, kalamayacaktır. Ona hep çağının gerisinde kalmış, çağdışı ve gerçek akışın ardında bir adam gözüyle bakacaktır' [Gramsci]."[45]

Bu satırlardan çıkan anlam, Gramsci'nin sanatçıyı övdüğü, oysa politikacıdan hoşlanmadığıdır. Ahmet Oktay alıntıyı eksik yaptığı için böyle bir yargıya varılabilmektedir. Esasta Gramsci'nin ne sanatçıyı övmek, ne politikacıyı yermek ya da tersini yapmak gibi bir niyeti yoktur. O, bu iki kesim arasındaki sürekli çelişkiyi nesnel bir biçimde tahlil etmeye çalışmaktadır. A.Oktay'ın yaptığı alıntıyı biraz yukarıdan başlatırsak, bu anlaşılır: "Siyaset adamı için önceden 'tespit edilmiş' her imge gericidir. Politikacı bir hareketin tümünü oluşumu içinde inceler. Oysa sanatçı, tam tersine, 'duruk' kesin kalıplara dökülmüş imgeler aramak zorundadır. Siyaset adamı insanı hem olduğu gibi, hem de belli bir ereğe ulaşabilmek için olması gerektiği gibi düşünür. Onun işi, insanları harekete geçirmek, varmak istedikleri amaca bir arada varabilmeleri için onları bugünkü kişiliklerinden sıyırmak, yani bu amaca 'uydurmak'tır. Sanatcı ise ister istemez..."[46]

Gramsci'nin ele alışına göre aydınlar, göksel katlarda, toplumdan, kitlelerden ve üretim ilişkilerinden konuk olarak dolaşamazlar. Gramsci aydınların üstyapısal işlevlerini temeldeki egemen sınıfa bağlı olarak yerine getirdiklerine işaret eder: "Bağımsız bir aydınlar sınıfı yoktur, ama her toplumsal grup

(44) Aktaran: H.Portelli (1982), s. 64.

(45) A.Oktay (1983).

(46) Gramsci (1967, 1983), s. 90.

kendi öz aydınlar katmanına sahiptir ya da onu oluşturmak ister."[47]

Gramsci'ye göre, üst sınıflar alt sınıfları hegemonya altında tutabilmek için onların aydınlarını zor ve ikna yöntemleri kullanarak dönüştürürler (transformizm). Gramsci buna sınıfın "boynunun vurulması" der. Gerçekten de aydınlarını kaybeden bir toplumsal katman boynu vurulmuş gibi olur. Ona göre, sınıfların aydınlarını kazanmaları, toplumsal mücadelenin en çetin yönlerinden biridir. Bu görüşlere rağmen Gramsci'nin toplumsal mücadeleden kopuk bir aydınlar katmanı ve toplumdan kopuk bir sanatçı kesimi düşündüğünü sanmak ve öyle göstermek, yanıltıcı olacaktır.

Gramsci'nin aydın tanımı, klasik aydın tanımından da oldukça farklıdır: "Bir politik partinin bütün üyelerini aydın saymak gerektiğini ileri sürmek, gülünç gelebilir insana: Ne var ki, iyice düşünülürse görülür ki, bundan daha doğru bir sav olamaz."[48] Sınıfın olgunlaşması ve bilinçlenmesiyle aydınlarını yaratması birbirine paralel süreçlerdir ona göre: "Eleştirel yoldan insanın kendi sınıf bilincine varması demek, tarihsel ve politik olarak bir seçkin aydın sınıfının yaratılması demektir... Ayrıca hiç bir örgüt yoktur ki, içinde aydın, yani örgütleyici ve yönetici bulunmasın."[49] Gramsci'de "öncü" ile "aydın" özdeşleşir ve bu öncü, sınıfın örgütleyicisi işlevini yerine getirir. Teori ile pratiğin birliği, öncüyle kitlenin birleşmesini de zorunlu kılar: "Düşüncenin organik bütünlüğü, sağlamlığı, ancak aydınlarla 'basit' insanlar arasında teori ile pratiği birleştiren türden bir birlik olursa gerçekleşebilir."[50] Mücadele için örgütlenme zorunludur; burda da vazgeçilmez işlevi vardır "öncü aydının": "Bir insan yığını örgütlenmeden... kendini öteki gruplardan ayırt edemez. Kendiliğinden bağımsız bir hale gelemez; oysa aydınlar olmadan, yani örgütleyiciler ve yöneticiler olmadan teori-pratik grubunun teorik cephesi, düşünce ve felsefe çalışmasında 'uzmanlaşmış' kişilerin oluşturduğu bir tabaka içinde somut olarak kendini göstermeden, örgütlenme olamaz."[51]

Görüldüğü gibi, Gramsci'nin tutumu, bugün her türlü öncülük ve dışarıdan bilinç götürme fikrini reddedenlerin en başta onu hedef almalarını gerektirecek kadar öncünün önemini ve örgütleyici niteliğini vurgulamaktır. Gramsci bu fikrini büyük bir netlikle ve hattâ biraz da aşırı bir biçimde "kumandanlar yiterse yaşayan ordu mahvolmustur, ama bilgili, aralarında anlaşmış, ortak amaçları olan kumandanlar grubu, yoktan bir

(47) Aktaran: H.Portelli (1982), s. 99-100.

(48) Gramsci (1967, 1983), s. 36.

(49) Aynı yerde, s. 65.

(50) Gramsci (1975), s. 26.

(51) Aynı yerde, s. 35.

ordu yaratmakta gecikmez"[52] sözleriyle ortaya koyduğu halde öncü partiyi kuramlaştırdı diye (kuramlaştırmak ile dogmalaştırmak ve mekanikleştirmek arasındaki farka elbette işaret edilmelidir) başka düşünürleri o kadar hırçın bir şekilde hedef alanların, konu Gramsci olduğu zaman "çalıyı dolaşmaları", doğrusu ilginç bir tutum olarak belirtilmelidir.

IV. MONOLİTİK YAPI SORUNU

Düşünürlerin aslında neyi savundukları ya da savunmadıklarının vorumlanması, çoğunlukla onların ölümlerinden sonra ve dıslarında cereyan eden bir olaydır. Gramsci de kendini bu yazgıdan kurtaramamıştır.

Gramsci'nin bir "ortodoks" olup olmadığı eskiden beri tartışma konusudur. Togliatti ve Glucksman[53] onun bir "ortodoks" olduğu fikrini savunmaktadırlar. Ancak bu "ortodoksluğun" ne anlama geldiği de ayrı bir sorundur. Eğer kurama bağlılık kasdediliyorsa, aynı düşünceyi paylaşmak mümkündür. Ancak bu, Togliatti'nin imâ ettiği gibi Sovyetler Birliği'ndeki yönetimlere bağlılık olarak getirilirse, aynı kanıyı paylaşmak oldukça zordur. Çünkü Gramsci'nin bu konuda, hapishanenin kısıtlı koşullarında dahi bağımsız ve eleştirici bir tutum takındığı ve bu tutumun gerek hapishane koşulları, gerek Sovvet yönetimleri ve gerekse "resmî ideoloji" tarafından örtbas edildiği bilinmektedir. İnsanların susmak zorunda bırakılması bu gerçeğin bilinmesini önleyememiştir: "Bu dönemde III. Enternasyonalin havası öyleydi ki, Gramsci'nin görüslerini İtalya dışındaki parti Merkezine iletmekle görevlendirdiği kardeşi, onu ihraç tehlikesinden kurtarabilmek için susmayı yeğ tutmuştu."[54] Ayrıca Gramsci, eleştirilerinin Moskova'da örtbas edilmesine karşı da sessiz kalmamıştır: "Hapiste İKP'nin gizli çalışmalarına katılmaktan yoksun kalan Gramsci, Komintern'in Stalincilesmesinin doğurduğu sonuçlarla yüzyüze gelmekten kurtuldu. Bununla birlikte, tutuklanmadan önce son politik eylemi, Rusya'da sol muhalefetin tasfiye edildiği günlerin arifesinde İtalyan Parti'sinin SBKP Merkez Komitesinden Parti ici tartışmalarda daha geniş bir hoşgörü isteyen mektubunu Moskova'da örtbas eden Togliatti'yi sert bir şekilde kınamak olmuştu."[55]

Gramsci'nin Sovyetler Birliği yönetimine karşı tutumu bağımsız ve eleştirici bir tutum olmakla birlikte, aynı eleştirici tutumu, Sovyetler Birliği'nde yaşanan "sosyalizm deneylerine" karşı da aldığı söylenemez. Hattâ Gramsci bu deneyleri aceleci bir şekilde kuramlaştırma hatâsına düşmüştür denebilir.

(52) Aynı yerde, s. 257.

(53) **Gramsci and the State** (Gramsci ve Devlet) kitabının yazarı.

(54) P.Anderson (1982), s. 53.

(55) Aynı yerde, s. 52.

Örneğin Gramsci'ye göre, sosyalizmde işçi sınıfı ile bağlaşıklarının yönetiminin üstyapısı türdeş ve hatta monolitik (tek parçalı) olmalıdır; bu türdeşlik ve monolitik yapı, kendini partinin merkezileştirici rolü ile dışa vurmaktadır. Orada ancak bir tek ideoloji bulunabilir. Parti aynı zamanda hem sivil toplumun, hem de politik toplumun hegemonik aygıtını oluşturmalıdır. Sınıfsız topluma doğru yeni geçiş devletinde, politik ve ideolojik üstyapı birleşmiş ve merkezileşmiş bir biçimde bulunur.[56]

Bu kuramlaştırmada da açıkça görüldüğü gibi Gramsci, aslında Sovyetler Birliği'nde o dönemde ortaya çıkan tek parti ve monolitik yapı pratiğini hemen kuramsal düzeye çıkararak genelleştirmiş ve "sosyalizmde monolitik yapı zorunludur" gibi bir sonuca varmıştır. Kanımca bu sonuca varmak acelecidir ve bizzat Gramsci'nin, "Devlet içinde bürokratik merkeziyetçiliğin ağır basması, yönetici sınıfın doygunlaştığının, kendi aşağılık imtiyazlarını sürdürmek için karşı çıkacak güçleri kontrol altında tutan, hatta doğmadan boğan dar bir klik haline geldiğinin belirtisidir"[57] sözleriyle eleştirdiği "bürokratik merkeziyetçilik" olayına, "monolitik yapı" ve "politik yapıyla sivil toplumun partide birliği" anlayış ve uygulamalarının ne ölçüde katkıda bulunduğu, incelenmeye değer bir konudur.

DÜZELTME

* Mehmet Gündüz'ün bu sayımızdaki "Gramsci, İdeoloji, İktidar" yazısının Kaynaklar'ı yanlışlıkla Nuri Karacan'ın İletişi'sinin arkasına konmuştur. Yazarlardan ve okurlarımızdan özür dileriz.

* Nuri Karacan'ın İletişi'sinin başlığında "Popülizm" kelimesi "Pogülizm" olarak çıkmıştır. Düzeltir, özür dileriz.

(56) Özetleyen: H.Portelli (1982), s. 39-40.

(57) Gramsci (1975), s. 330.

NURİ KARACAN

"Türkiye'de Popülizm : 1962 – 76" Üstüne Bir Not

Prof. Korkut Boratav, bu derginin Ekim-Kasım (1983) sayısında yayınlanan "Türkiye'de Popülizm : 1962—76 Dönemi Üzerine Notlar" konulu makalesinde, Türkiye'de 1962—76 döneminin "popülizm" kavramı aracılığı ile incelenebileceğini öne sürüyor. Boratav'ın popülizm savını iktisadî boyutlarıyla inceleyen modelinin nicel çerçevesini, reel ücret indeksleri, tarım/sanayi ticaret hadleri ve ücretlerin sınaî katma değer içindeki yüzde payı oluşturmaktadır. Bu çerçeve içinde varılan üç sonuç şöyle özetlenebilir: (1) Reel ücretler, siyasal iktidarı paylaşmayan, ancak etkileyen emekçi sınıfların ekonomik istekleri doğrultusunda, toplu pazarlık ve grev hakları yoluyla sürekli ve hızlı bir artış göstermiş; sanayi sayımları verilerine göre 1963—76 arasında yüzde 75, SSK verilerine göre 1960—76 arasında yüzde 85 yükselme göstermiştir; (2) 1960—76 döneminde, tarım kesiminde, popülist politikanın köylülüğe uzanan kolu, fiyat destekleme satınalımları yoluyla tarım/sanayi ticaret haddini tarım lehine çevirmiştir; (3) 1977—79 arasında, ücretlerin katma değer içindeki payı 1976'da yüzde 31,7'den 1979'da yüzde 37,3'e yükselmiştir. Böylece popülizm, gelir bölüşümünü egemen sınıflar için "hazmedilebilir" olmaktan çıkarmıştır. Bu yazıda yapacağımız kısa yorumun amacı, bu üç savın geçerlik derecesini irdelemektir.

Önce birinci savdan başlayalım. Reel ücretler ve ücretlerin katma değer içindeki payı, elimizde ayrıntılı bilginin bulundu-

ğu imalat sanayii verilerine dayanmakta, daha sonra genelleme yapılmaktadır. 1962—76 döneminde imalat sanayiinde reel ücretler hızlı mı artmıştır? Bu dönemde reel ücretler SSK verilerine göre yılda ortalama yüzde 4,2; sanayi sayımları verilerine göre yılda ortalama yüzde 4,4 artmıştır. Bir artış haddi, ancak içinde gerçekleştiği ortamın koşullarına göre değerlendirilebilir. Boratav'ın da ifade ettiği gibi, '1962—76 yıllarında yıllık reel büyüme hızlarının ortalama olarak yüzde 7'ye çok yaklaştığı" ve yıllık nüfus artış haddinin yüzde 2,5 olduğu göz önüne alınırsa, bu dönemde, hiç çalışamayacak durumda olanlar da dahil, fert başına reel gelirin yıllık artış haddi yüzde 4,5'dur. Demek ki imalat sanayiinde ortalama reel ücretler her iki indekse göre de, fert başına reel gelirden daha düşük oranda artmıştır. Buna ek olarak, imalat sanayiinde bu dönemde reel gelirin yılda ortalama yüzde 10,2 arttığı göz önüne alınırsa, bu kesimde bu dönem yıllık reel ücret artışlarını, popülist reel ücret artışının alt sınırı kesin şekilde tanımlanmadıkça, yüksek bulmak ve popülist iktisat politikasının bir parçası saymak çok güçtür. Daha düşük bir reel ücret artış haddinin, daha düşük bir talebe ve yüzde 10,2'den daha düşük bir sanayi üretim artışına yol açması da pekâlâ mümkündü.

İkinci sava göre, 1962—76 döneminde tarım/sanayi ticaret hadlerinin tarım lehine gelişmesi, dolaylı şekilde, popülist iktisat politikasının tarımsal gelirleri şişirdiğini göstermektedir. İç ticaret hadleri de dediğimiz bu indeks ancak dolaylı bir gelir indeksidir, çünkü bir malın fiyatı, bu malı satanın gelirini oluşturmaz, bu malı üreten farklı üretim faktörlerinin katma değerleri (gelirleri) toplamından oluşur. Bu nedenle, *(tarım malları fiyat indeksi/sanayi malları fiyat indeksi)* x 100 olarak tanımlayabileceğimiz iç ticaret hadlerinin tarım lehine dönmesine rağmen, tarımda kullanılan diğer kesim girdi fiyatlarının tarımsal fiyatlardan daha hızlı artması yüzünden satılan tarımsal çıktı birimi başına tarımsal gelirin düşmesi mümkündür. Kaldı ki, iç ticaret hadlerinin tarım lehine dönmesi bu kesimde reel geliri arttırsa bile, bu gelir artışını sayısal olarak iç ticaret hadleri indeksinden çıkaramayız. Onun içindir ki daha dolaysız göstergelere başvurmamız gerekmektedir.

Tarım kesiminde fiyat artışı, gelir etkisi şekline dönüşüyorsa tarım kesimine kaynak akması ve tarımsal gelirin artış hızının artması gerekir. 1962—76 döneminde tarımsal reel gelirin yıllık artış hızı yüzde 3,4'dür ve bu, bu dönemde, en düşük sektörel gelir artış hızını oluşturmaktadır. Nisbî pay olarak incelediğimiz zaman, 1975 yılında, tarım kesimindeki faal nüfusun(*) toplam faal nüfus içindeki payı yüzde 69 olduğu halde, toplam gelir içindeki payının yüzde 29 olduğunu görü-

(*) Faal nüfus, ücretlilerden, işverenlerden, kendi hesabına çalışanlardan, ücretsiz aile işçisinden oluşmaktadır. 1975 yılında faal nüfus, toplam nüfusun yüzde 43'ünü oluşturmaktaydı.

yoruz. Bu nisbî düşük gelir payı, kendini düşük mutlak gelir olarak da açıkça göstermektedir. Nitekim 1975 yılında cari fiyatlarla, imalat sanayiinde faal nüfus başına gelir 548 bin TL, tarım kesiminde faal nüfus başına gelir 116 bin TL, bir bütün olarak Türkiye için faal nüfus başına gelir 270 bin liradır. Tarım kesiminde faal nüfus başına düşen bu düşük gelire, popülist iktisat politikası aracı olarak nitelenen yüksek destek fiyatlarından sağlanan marj da dahildir.

Burada şunu da ekleyelim ki, siyasal iktidarların oy endişelerinden kaynaklansa da, tarım kesimi için uygulanan destekleme politikası sadece eşit bir gelir bölüşümü aracı değildi. Kısmen, bu kesime özgü belirsizlikleri karşılamayı amaçlıyordu: hava koşulları riski, çoğu ürünün üstüste iki yıl iyi hasat vermemesi gibi. Kısmen, yurtiçi sanayiinin girdi ve bu kesimde çalışanların gıda gereksinimini karşılamak ve ihracatı arttırarak döviz sağlamayı amaçlıyordu. Kısmen de, sağlık, eğitim, eğlence gibi hizmetlerin kolayca bulunabildiği kentlere akını önlemeyi amaçlıyordu. Avrupa Ekonomik Topluluğu ve ABD gibi gelişmiş ülkelerin bile tarım kesimi için ayrıcalıklı iktisat politikaları uygulamaları düşündürücüdür.

Üçüncü savın irdelenmesi, kısaca, reel ücretle, ücretlerin sınaî katma değer içindeki payı arasındaki bağıntı üzerinde durmamızı gerektirir. W ile işçilere ödenen reel ücret fonunu, Y ile hasılayı, L ile çalışan işçi sayısını gösterirsek W/L reel ücreti, Y/L işçinin ortalama verimliliğini göstermektedir. Ücretlerin katma değer içindeki payı, reel ücretle doğru orantılı, işçinin ortalama verimliliği ile ters orantılı olarak değişmektedir. Örneğin, belli bir kesimde birbirini izleyen iki dönemde istihdam yüzde 2 artarken işçilere ödenen toplam reel ücret de yüzde 2 artıyorsa, reel üret sabit kalacak, fakat emeğin ortalama verimliliği düşmüşse, ücretlerin katma değer içindeki payı yükselecektir. 1962—76 döneminde reel ücret ile ücretlerin katma değer içindeki payı arasında sistematik bir "birlikte ayni yönde değişme" bağıntısı yoktur. Bu dönemde, sanayi sayımı verilerine dayanan reel ücret indeksine göre, birlikte değişmenin saptanabileceği 12 yıldan 7'sinde bu iki değişken ayni yönde değişmiş, 4'ünde ters yönde değişmiş, 1'inde reel ücretler sabit kalırken ücretlerin katma değer içindeki payı yükselmiştir. Bu dönemde reel ücretler 1972 ve 1974 yılları hariç sürekli artmasına rağmen ücretlerin sınaî katma değer içindeki payı 1964-72 döneminde düşmüş, 1973—76 döneminde artmış, ancak 1976'da 1964'deki değerine yükselmiştir.

Prof. Boratav, 1976'yı başlangıç yılı olarak alıp 1977—79 döneminde reel ücret indeksleri ile ücretlerin sınaî katma değer içindeki payı arasındaki bağıntıyı da incelemektedir. 1976 yılı 100 olmak üzere, 1979 yılında, SSK reel ücret indeks sayısı 82'ye düşerken sanayi sayımları verilerine dayanan reel ücret indeks sayısı 115'e yükselmektedir. Buna karşılık, ücretlerin

sınaî katma değer içindeki payı 1976'da yüzde 31,7 olduğu halde 1979'da yüzde 37'3'e yükselmektedir. SSK verilerine göre suçlayıcı anlamlı bir sonuca varmak şöyle dursun, işçi sınıfının hâline üzülmek gerekir. Her iki reel ücret endeksinin de kendine özgü yetersizlikleri bulunmasına karşılık Boratav, daha az özürlü sanayi sayımları reel ücret indeksini seçmekte ve "ekonomik bunalımın nesnel koşullarının başladığı 1974 ile 1979 arasında ücret payı %27'den %37,3'e yükselmiştir. Böylece popülizm egemen sınıflar için hazmedilebilir" olmaktan çıkmıştır. sonucuna varmaktadır. Boratav, imalat sanayii için geçerli reel ücret ve ücretlerin katma değer içindeki payını genellemekte, imalat sanayiini bir bütün olarak almakta, üstünde durduğu, fakat "saptamak çoğu kez güç olduğu için" bir kenara bıraktığı ortalama emek verimliliğini göz önüne almamakta ne kadar haklıdır?

Imalat sanayiinde kamu kesiminin önemli bir ağırlığı olduguna gore, imalat sanayiini kamu kesimi ve özel kesim olmak uzere iki kısımda inceleyebiliriz. Sanayi sayımı verilerine gore, kamu kesiminde ücretlerin katma değer içindeki payı 1975'de %27, 1976'da %27, 1977'de %40, 1978'de%46, 1979'da %48'dir. Kamu kesiminde bu payın bu kadar hızla yükselmesinin en önemli nedeni, reel ücret artışları kadar, bu yıllarda KİT'lerde aşırı istihdamın artması ve bunun da emeğin ortalama verimini düşürmesidir. Buna karşılık, özel kesimde ücretlerin katma değer içindeki payı 1975'de %36, 1976'da %34, 1977'de %34, 1978'de %33, 1979'da %31'dir. Ucretlerin katma değer içindeki payı zaman içinde düştüğüne göre, egemen sınıf kapitalistin bu bakımdan hazımsızlık çekmesi söz konusu değil. Boratav'in ücretlerin katma değer içindeki payı rakamları, iki kesim rakamlarının ağırlıklı ortalamasını oluşturmakta ve daha sonra vardığı sav bakımından yanıltıcı olmaktadır.

Bir iktisat politikasının popülist olup olmadığı, bu politikanın gelir bölüşümünü ne şekilde etkilediği tam olarak incelenmeksizin değerlendirilemez. Bu dönemde toplu sözleşme ve grevle işçiye daha yüksek ücret, köylüye fiyat destekleme politikasıyla daha yüksek gelir sağlanırken, sermayeden kendi başının çaresine bakması istenmemiştir. Sermaye sahibi de ucuz KİT ürünlerinden, ucuz döviz ve kur garantisinden, ucuz faizden, teşvik primlerinden, vergi kolaylıklarından faydalanmıştır. Ayrıca, vergi matrahını daraltmak için, yapmadığı harcamaları hesaptan düşmesi, katma değerin bir parçası olan kârı küçük gösterdiği için ücretlerin katma değer içindeki payı da olduğundan büyük görünmüştür. Egemen sınıfa bu yollarla düşen payın, diğerlerinin elde ettiğinden daha düşük olduğunu gösteren hiç bir kanıt yoktur.

1962—76 döneminde uygulanan iktisat politikası doğruydu, ya da optimaldi demek istemiyorum. Sadece eldeki verilerin, Prof. Boratav'ın zarif ve düşünmeye yöneltici analizini ve vardığı sonucu nicel olarak doğrulamadığını göstermek istedim.

KAYNAKLAR

ALTHUSSER, L. (1976), *Lenin ve Felsefe* (Türkçeye çevirenler: Bülent Aksoy, Erol Tulpar, Murat Belge, Birikim Yayınları, İstanbul, Şubat 1976).

ANDERSON, P. (1982), *Batı'da Sol Düşünce* (Türkçeye çeviren: Bülent Aksoy; Birikim Yayınları; İstanbul, Nisan 1982).

BİRİKİM (1977), "Lucio Magri'nin Yazısı Dolayısıyla Marksist Parti Sorunu", *Birikim* Dergisi, Sayı: 24, (Şubat 1977).

BOBBİO, N. - TEXIER, J (1982), *Sivil Toplum* (Türkçeye çeviren: Kenan Somer; Savaş Yayınları 1982).

BUMİN, K. (1981), *Sivil Toplum ve* [illegible] Yayınları; İstanbul, 1981).

GRAMSCİ, A. (1967,1983), *Aydınlar ve Toplum* (Türkçeye çevirenler: V. Günyol, F. Edgü, B. Onaran; Birinci Basım: Çan Yayınları; İstanbul, 1967; İkinci basım: Örnek Yayınları; İstanbul, Eylül 1983).

GRAMSCİ, A. (1975), *Felsefe ve Politika Sorunları* (Türkçeye çeviren: Adnan Cemgil, Payel Yayınları; İstanbul, Aralık 1975).

HİKMET, M. (1983), "'Sivil Toplum ve Devlet' Üzerine"; *Felsefe Yazıları*, 6. Kitap, İstanbul, 1983.

MARX, K. - ENGELS, F.(1979), *Felsefe İncelemeleri* (Türkçeye çeviren: Sevim Belli; Üçüncü basım; Sol Yayınları; Ankara, Ekim (1979).

NACİ, F. (1983), "Gramsci'yi Okurken"; *Somut* Dergisi, Sayı: 35, 1 Nisan 1983.

OKTAY, A. (1983), "Aydınlar ve Gramsci Üzerine"; *Somut* Dergisi, Sayı: 29, 18 Şubat 1983.

PORTELLİ (1982), *Gramsci ve Tarihsel Blok* (Türkçeye çeviren: Kenan Somer; Savaş Yayınları; Ankara, Kasım 1982).

DOST KİTABEVİ YAYINLARI

TALÂT PAŞA

Bir Örgüt Yaşam Öyküsü

TEVFİK ÇAVDAR

Talât Paşa Mustafa Kemal Paşanın bir gün kendisiyle işbirliği yapacağına inanıyordu. Bunu bazı kereler abartmaya varan bir coşkuyla çevresine yansıtmaktan da çekinmiyordu. Özellikle M. Kemal'e yazdığı mektuba aldığı yanıtı yorumlama biçimi bu abartmalı davranışın en güzel örneğidir. M. Kemal'in mektubunda Anadolu'nun İtalya'daki temsilcisi Cami (Baykut) beyle ilişki kurmalarını söylemesi Talât Paşayı çok umutlandırmıştı.

Jacques Monod

RASLANTI ve ZORUNLULUK

Çev. Vehbi HACIKADİROĞLU

Merkez: Konur Sokak, No: 4 Kızılay. Ankara

Şube : Zafer Çarşısı, No: 13 Kızılay. Ankara

SEMİH LİM

Bir "Eleştiri"nin Düşündürdükleri

15 Eylül 1983 tarihinde *Cumhuriyet* gazetesinde, Mehmet Ali Kılıçbay'ın "Feodalite Üzerine Uyarıcı Bir İnceleme" başlıklı bir kitap tanıtma/eleştiri yazısı yayınlandı. Sözkonusu kitap, Halil Berktay'ın *Kabile'den Feodalizme* başlığını taşıyan (Kaynak Yayınları, 1983) incelemesiydi. Ben, Kılıçbay'ın bu yazısında dile getirmeye çalıştığı ve kendimce hatalı bulduğum bir tarih anlayışını eleştirmeye çalışacağım.

Öyle anlaşılıyor ki, aşağıya aktardığımız paragrafta Berktay'ın benimsediği tarih yöntemi ve anlayışına temelden bir itiraz dile getirilmektedir:

> "...Kitabın bu tarzda ele alınması, çeşitli insan toplumlarının, çeşitli tarihsel dönemlerde oluşturdukları toplumsal örgütlenmelerin birbirlerini izleyen zorunlu aşamalar oldukları izlenimini yaratıyor. Öyle görünüyor ki, yazar (biraz da kadercilik kokan) bir evrimcilik teorisinden yanadır. Bu anlayış ise, tarihçilik mesleğinin en büyük düşmanı olan, tarihte kanunlar arama sapmasına, sonunda da tarih biliminin bir tarih felsefesi olarak yozlaşmasına varır."

Bu paragraftaki "toplumsal örgütlenme" deyiminin, Berktay'ın temel bir analiz aracı olarak kullandığı "üretim tarzı" kavramına tekabül ettiği kabul edilirse, Kılıçbay'ın ifadesi, ikinci kavram (yani "üretim tarzı") birincinin yerine konularak okunmalıdır. Bu küçük revizyonu yaptıktan sonra, ya-

zıda sıralananlar arasında en önemli eleştiriyi (önemiyle orantısız olarak kısaca geçilmiş olmasına karşın) "zorunlu aşamalar" görüşünün, "kadercilik kokan bir evrim teorisi olarak görülmesinin oluşturduğunu söyleyebiliriz. Oysa, Berktay'ın, bütün incelemesi boyunca sadık kalmaya çalıştığı ve inceleme konusuna başarıyla uyguladığını sandığımız tarihsel materyalist yöntemine "evrimci" ne de "kaderci" bir tarih anlayışıdır. Evrimci akımlar, tarihin şu veya bu yönde, ama mutlaka düz bir rota üzerinde ilerlediğini; "değişme" denen olgunun, bu düz rota üzerinde küçük niceliklerin birikmesinden ibaret olduğunu savunurlar. Bu nedenle, tarihin konformist'çe olduğu sanılan akışı içinde birdenbire ortaya çıkan büyük toplumsal oluşumlar, evrimci tarih perspektifiyle anlaşılamazlar. Bütün evrimci tarih okullarının temel yanlışı, tarihsel diyalektiğin sadece bir yanını, yani, evrim içinde olan fakat değişmeyen bir tözün sürekliliğini görmeleri; buna karşılık, sorunun öteki yüzünün, yani devrimlerin (ani ileri fırlayışlarının), karşı-devrimlerin (geçici geri-dönüşlerin), sıçramaların, zikzakların [illegible] kavrayamamalarıdır. Tarihsel gerçekliğin bu tek yönlü kavranışı, bilimsel bir felsefeye dayanılmamasıyla, örneğin "zıtların birliği" gibi önemli bir ilkenin bilincinde olunmamasıyla açıklanabilir. Gerçekten de, tarihsel akışta senteze varan zıtlar, yani nicel değişimlerle onları izleyen nitel sıçramalar, bir bütün oluştururlar. Özetle, diyalektik tarih görüşü, ne evrimciliktir, ne de bazılarının sandığı gibi naif bir iktisadî determinizmdir.

Kılıçbay'ın ikinci eleştiri noktası, üretim tarzlarının birbirlerini izlediklerini söylemenin "kadercilik" koktuğudur. Oysa böyle bir eleştiri en hafif deyimiyle bilimsel maddeci tarih anlayışının kavranamadığını gösterir. Çünkü, üretim tarzları *tanım* gereği birbirlerini izlerler; "üretim tarzı" kavramı *üst düzeyde bir soyutlama olarak,* pekçok somut toplumsal yaşanmışlığın en temel *ortak* yönlerinin genel formülasyonudur. Yani *a priori* olarak *saptanmış* bir 'üretim tarzları çizelgesi" ve gerçek tarihin bu çizelgeye göre dönemlendirilmesi değildir sözkonusu olan. Bir kavram olarak, her özgül üretim tarzı, binlerce somut tarihselliğin ortak niteliklerinin *keşfedilmesi* ve bir *ad konması* süretiyle ortaya çıkar. Bu durumun bir sonucu olarak, "üretim tarzı" o derece yüksek bir soyutluk kazanır ki, insanlığın binlerce yıllık keşmekeşinden sonra bile sayıları bir elin parmaklarını geçmez. Dolayısıyla, burada sözkonusu olan, kavramların birbirini izlemesi veya bir takım "kaderci" bilim adamlarının toplumların tarihini, böyle bir "izlenim yaratacak" biçimde kesip biçmeleri değil; büyük tarih dilimleri gözönüne alınacak olursa, belli tipte toplumları yine belli tipte başka toplumların izlemesi *gerçeğidir.* Üretim tarzlarının birbirlerini izlemelerinin zorunluluğu, *toplumların somut tarihsel diyalektiğinden türetilmiştir.* Yani bu anlamda zorunluluk, tarihe içseldir; ona dışardan yamanmamıştır. Zorunlu-

luk/özgürlük ikileminin çözümüde burada yatar ve bu çözüm, bir bilim adamı olarak tarihçiyi de, irade/determinizm, birey /toplum, bilinç/madde gibi biçimler altında tezahür eden bu ikilemin cenderesinden kurtarır. Çünkü zorunluluğun bilincine varılmasıyladır ki, gerçekliği derin bir biçimde kavramak ve onu ana eğilimine uygun yönde dönüştürmek olanağı doğar. Burada sözü Carr'a bırakalım:

> "...ben, kendi durumunun [bir kişinin "kendi durumu" elbette ki, o kişinin içinde yaşadığı ve dolayısıyla bugüne kadar yığılmış, yani bügünü biçimlendirmiş bütün bir geçmişi anlatır -S.L.] en çok bilincinde olan tarihçinin, onun üstesinden gelmeye, kendisinin toplumsal bir olgu değil bir birey olduğunu öne süren tarihçiden daha yetenekli olduğunu düşünmek eğilimindeyim."*

Carr'ın gayet güzel belirttiği gibi, bir bilim adamı olarak tarihçi, "durumunu" ve onun gelişme yasalarını ne kadar iyi bilirse, onu dönüşüme uğratmak için o ölçüde güçlü olacağının veya insanlığa tarihin daha ileri uğraklarına sıçramak için güç vereceğinin bilincindedir. Bu ise insanın, kendi kaderine doğrudan doğruya kendisinin hakim olmasıdır.

Sonuç olarak, tarihsel maddeciliğin "kadercilik kokan" bir *evrim teorisi* olmadığını; tarihçiliğin görevinin dar bir amprisizm içinde olguların basit kronolojisini yapmak değil, bugünü anlamamız ve geleceği özgürce kurabilmemiz için tarihin ana eğilim ve yasallıklarını keşfetmek olduğunu, bunun "tarihçilik mesleğinin en büyük düşmanı" *olmayıp*, tam da asli görevini oluşturduğunu söyleyebiliriz. Genel olarak bilim ve daha özgül kertede toplum bilimleri ve tarih, akademik tecessüsün tatmin yollarından öte, insanların kendi yaşamları ve içinde yaşadıkları çevre üzerinde denetimlerini güçlendirmelerinin *vazgeçilmez araçları* ise eğer, bilimle uğraşanlar bunun gereklerini yerine getirmelidirler. *Yapıt*'ın ilk sayısındaki çalışmaların böyle bir bilim anlayışının ürünü olmaları sevindirici ve aynı zamanda sonraki sayılar için umut vericidir.

METE TUNÇAY

Doğan Avcıoğlu'nun Arkasından

Eski gazetecilerden Asım Us'un Hatıra Notları'nda okunabileceği üzere, İnönü Cumhurbaşkanı seçildiğinin ilk haftasında, Çankaya'daki bir özel sohbetinde, bir çeşit imrenmeyle, İngilizlerin büyük adamlarının arkasından iyi yanlarıyla birlikte yanlışlarını da tartışmaktan kaçınmadıklarını söylemiştir. Bizim geleneğimizse, öleni yalnız hayırla anmaktır. Ben, rahmetli Avcıoğlu için bu geleneğin biraz dışına çıkacağım.

Doğan Avcıoğlu, yakın dönem düşünce tarihimizde çok önemli işlevler görmüş bir aydınımızdı. Kurucu Meclis üyesi olarak -tümüne karşı-oy vermiş olsa da- Komisyonda hazırlanışına hiç kuşkusuz büyük katkılar yaptığı 1961 Anayasasının özgürlük olanaklarını geniş ölçüde yaşama geçiren ("kuvve"den "fiil"e çıkaran), onun *Yön* dergisiydi. (Bu haftalık derginin öteki kurucuları *Yön*'le Avcıoğlu kadar özdeşleşmiş değillerdir.)

Doğan Avcıoğlu, *Akis* okulundan yetişmiş, başarılı bir gazeteciydi. Yazdığını okutmasını ya da okunacak biçimde yazmasını bilirdi. Üstelik, yazdıkları, havadan sudan konular değil, ciddi sorunlardı. Birçok tabuları kırmış, sosyalizmi meyhane köşelerinde gizlice konuşulmak yerine, kamuoyunun önünde açık açık tartışılır hale getirmişti. Bu, tabiatıyla, tek başına onun eseri değildir; ama Avcıoğlu'nun payı, başlangıçta belki başka herkesinkinden çoktur.

1961'de "devletçilik" savunusuyla yola çıkıp altı yıl boyunca genel davalara çözüm arayan *Yön*'den sonra, 1969'da yayımlamaya başladığı haftalık *Devrim* gazetesinde. Doğan Avcıoğlu günlük politikaya da eğildi. *(Devrim,* 12 Mart'tan sonra Sıkı Yönetimce kapatılacaktı.) Birçok görüş ortaklıklarına karşın, bu dergiler hiçbir zaman sol partilere yanaşmamıştır.

Bence, Avcıoğlu kendisinin sosyalist olduğu iddiasındaydı, ama demokrat değildi. Sosyalizmi de araçsal bir anlayıştan kaynaklanıyor; bir yönetimde ekonomik kalkınma yolunda belirli önlemler alınır, bir takım kamulaştırmalar yapılırsa, sosyalizm gerçekleşir sanıyordu. Bunu, çoğulcu-özgürlükçü bir felsefe, halktan yana bir dünya görüşü olarak anlamıyordu.

Onunla hiç anlaşamadık. Ama seyrek görüşsek de, uygar ve saygılı ilişkilerimiz vardı. *Yön*'ün ilk yıllarında, isteği üzerine, ona Londra'dan S. Finer'ın *At Sırtındaki Adam* kitabını özetleyerek çevirip yolladım. Bu çeşitli ülkelerdeki askerî müdaheleleri destekleyen değil, tehlikelerine işaret eden bir kitaptı. Avcıoğlu, yazarın çıkardığı "hisse"leri umursamaksızın, anlattığı "kıssa"lardan hoşlanmış olacak ki, birkaç sayı boyunca, *Yön*'de bir yazı dizisi olarak yayımladı. "Londra Muhabirimiz" diye benim de imzamı koydu.

Sonraları, Doğan Avcıoğlu'na karşı bir tek eleştiri yazdım. 12 Mart'tan önce, *Yön* ve *Devrim*'in yanısıra, *Türkiye'nin Düzeni: Dün-Bugün-Yarın* best- seller'i büyük bir ün kazanmıştı. 859 dipnotuyla bu kitap, akıllı bir gazetecinin, geniş okuyucu kitlesine ulaşmayan bilimsel araştırmaların kendi çözümlemesine ve strateji anlayışına uygun düşen yanlarını ayırıp çarpıcı bir dille sunmasından ibaretti. Nitekim, gazetelerde, dergilerde ona övgü düzenler, hep aktardığı malzeme parçalarını alıntılıyorlar, bunların gerisindeki teorik çerçeveyi, asıl Avcıoğlu'na özgü fikirleri tartışmıyorlardı. Kitabı okuyan asker-sivil yarı aydın bürokratlar, -Avcıoğlu'nun istediği- pek çok şeyi bir çırpıda öğrenmiş oluyorlar ve yine onun çizdiği stratejiide kendilerine düşen görevden pek hoşlanıyorlardı. Doğan Avcıoğlu, bundan (ve 12 Mart'tan) sonra, *Millî Kurtuluş Tarihi*'ni yazdı; daha kitap halinde bastırmadan (üç cilt; sonradan üçüncüsü ikiye ayrılarak dört oldu) bazı bölümlerini *Yeni Halkçı*'da tefrika etmeye başladı. O sıra, benim de haftada bir aynı gazetede fıkralarım çıkıyordu. Avcıoğlu'nun ilk on tefrikasından sonra, "Tarihi Kullanmak" başlığı altında bir yazı yazdım. Onun dizisiyle aynı sayfada yayımlandı (17 Temmuz 1973). Orada şöyle demiştim:

"Şimdilik, Avcıoğlu'nun söylediği, «bakın, nice nice büyüklerimize bile bolşevik - komünist - sosyalist - solcu demişlerdi» den ibaret. Bu yorumun okuyucuya düşündürtmek istediği ise, «bugün bize de öyle diyorlar ya, siz bakmayın» olmalı. Ben kendi payıma zaten, Avcıoğlu'na ve onun gibi düşünenlere yöneltilen sosyalistlik suçlamasına inanmıyorum. Bir kimsenin ne

olmadığını açıklaması (canı istiyorsa veya buna ihtiyacı varsa) elbette hakkıdır... İyi ya da kötü, haklı ya da haksız, 1938'e kadar Cumhuriyet Türkiyesi, solculara karşı tutumu bakımından, hiç de Avcıoğlu'nun anlattığı gibi değildir. Avcıoğlu'nun, eski bir takım solculara, o dönemde devlet görevleri verildiğine işaret etmesiini de, kanıt olarak kabul edemeyeceğim. Soldan geri edenlerin «kullanılmış» olması, başka bir şeydir."
(Doğan Avcıoğlu'na, sosyalist-değil deyişim, polemik havasına girmemden olacak. Gerçekte, benim görüşlerini paylaşmadığım türden bir sosyalistti. O da ölümünden birkaç ay önce, ortak bir dostumuza, gelip bana söylemesi için "Mete İngiliz liberalidir" diyerek öcünü almış.) Yazım şu sözlerle bitiyordu:

"Yeni Halkçı, Avcıoğlu'nun çalışmasını yayınlamaya başlarken, «Tarih Bilinmeden Kurtulamayız» diye bir sunuş yazmıştı. Doğrusu, ben tarih bilmenin böyle bir işe yarayacağı konusunda pek o kadar iyimser değilim. Üstelik, yakın tarihimizi halâ doğru dürüst bilebileceğimize de güvenim yok. Geçmiş olaylara beylikleşen kalıplar içinde bakılıp duruluyor. Bu kalıpları aşmak isteyen dengesiz birkaç çaba, rahmetli Kemal Tahir'in romanlarıyla daha yaşlıların içki sofralarında kalıyor. Özetle, Avcıoğlu'nun millî kurtuluş hareketimizin tarihine eğilmesi, yine, Damat Ferit'le Ali Kemal'e küfretmenin, Kâzım Karabekir'le Fevzi Çakmak'a övgüler düzmenin özgürlüğü içinde, o ünlü Mart'ın ilk haftasını kurtarmaya çabalamakta."

Doğan Avcıoğlu, son yıllarını beş ciltlik *Türklerin Tarihi*'ni yazmakla geçirdi. Bu, onun klâsik tezinin yanında masum kalan, akademik bir çalışmaydı. Keşke ömrü olsaydı da, devam edebilseydi. Bildiğim kadarıyla, bu yapıtından sonra, yine Devrimci çözümlemeler yapmak istiyordu.

Avcıoğlu, en başından beri Devrimciydi. Devrim'den anladığı da, iyi-niyetli, ilerici bir askerî cuntanın müdahalesiyle Türkiye'nin toplumcu bir çizgiye girmesiydi. Bu beklentilerinin yadsınmasını iki kere yaşadı, ama yılmadı ve caymadı. Herhalde, olanları rastlantıya yoruyor, bunların oldukları gibi olmalarında sosyolojik bir zorunluluk görmüyordu. Türkiye'nin bir ordu müdahelesiyle daha ileriye götürülemeyecek kadar gelişmiş olduğunu bir türlü anlamak istemiyordu.

Bazı durumlarda, bizde 12 Eylül'de olduğu gibi, askerin siyasete dur deyip yönetimi eline alması gerekebilir. Fakat, bu tür bir karışmanın, Türkiye'ye sosyalizmi getireceğini ummak abes olur. Bazı Afrika ülkelerinde kurulan askerî sosyalist rejimlerinse, Türkiye gibi hayli ileri bir ülke açısından hiç de özenilecek şeyler olmadığı açıktır, sanıyorum.

Doğan Avcıoğlu, demokrat olmanın, toplumculuk için yeterli değil, ama zorunlu bir koşul olduğunu hiçbir zaman kabul etmedi. Bu bakımdan, onu, siyasal düşünceler tarihindeki "aydın despotizm" geleneği içinde görmek gerekir. Tanrı taksiratını affetsin.

YURT YAYINLARI

TÜRKİYE ARAŞTIRMALARI DİZİSİ

1 METE TUNÇAY
Türkiye Cumhuriyeti'nde
Tek Parti Yönetiminin Kurulması (1923-1931) 750 TL

2 ZAFER TOPRAK
Türkiye'de Milli İktisat (1908-1918) 750 TL

3 ÇAĞLAR KEYDER
Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923-1929) 400 TL

4 YAHYA S. TEZEL
Cumhuriyet Döneminin İktisadi Tarihi
(1923-1950) 750 TL

5 HALDUN GÜLALP
Gelişme Stratejileri ve Gelişme İdeolojileri 350 TL

6 S. KEMAL KARTAL
Ekonomik ve Sosyal Yönleriyle
Türkiye'de Kentlileşme 600 TL

7 FREDERIC C. SHORTER, MIROSLAV MACURA
Türkiye'de Nüfus Artışı
Doğumluluk ve Ölümlülük Eğilimleri (1935-75) 500 TL

8 NECDET SAKAOĞLU
Anadolu Derebeyi Ocaklarından
Köse Paşa Hanedanı *(Basılıyor)* 600 TL

9 ŞEVKET PAMUK
Osmanlı Ekonomisi
ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913) *(Basılıyor)* 550 TL

10 İLHAN TEKELİ, ÇAĞLAR KEYDER, ERGUN TÜRKCAN, GALİP YALMAN, NAZİF EKZEN, OKTAR TÜREL, KORKUT BORATAV
Türkiye'de ve Dünyada
Yaşanan Ekonomik Bunalım *(Basılıyor)* 550 TL

Esat Cad. No: 44 Küçükesat Ankara

Türk - Osmanlı Tarihiyle ilgili İki Uluslararası Kongreden İzlenimler

Comité d'Etudes Pre-Ottomanes et Ottomanes (Osmanlı-öncesi ve Osmanlı Araştırmaları Komitesi — CIEPO) sempozyumu, 26-30 Eylül 1983 tarihlerinde Viyana Üniversitesinde yapıldı. Osmanlıların 1683'teki ikinci Viyana kuşatmalarının 300. yıldönümü münasebetiyle, sempozyumun dört gününü dolduracak tebliğlerin daha çok Osmanlı-Habsburg ilişkileri etrafında biçimlenmesi önceden istenmişti. Ama tabii, bu temel konuyla bağlantılı olarak, Doğu Avrupa'nın, Macaristan'ın, Balkanların, hattâ Osmanlı İmparatorluğunun Balkan eyaletlerinin tarihini spesifik tarzda işleyen tebliğleri de dinlemek fırsatını bulduk.

Viyana'daki Orientalistik Enstitüsünün direktörü ve kongre başkanı Prof. *Andreas Tietze*'nin açış konuşmasından sonra, ilk tebliği, Viyana Üniversitesi Doğu Avrupa Tarihi profesörü *Walter Leitsch* verdi. Leitsch, Türklere karşı 1617-21 arasındaki Haçlı birliği ve Père Joseph'in rolü üzerinde durdu. Bu çalışma bizce, Avrupa'daki ittifakın ve anti-Osmanlı siyasetin ilginç ve geniş bir analiziydi. Budapeşte'den *Ferénc Szokaly*, Türk hâkimiyeti döneminde Macaristan'ın iktisadî ve sosyal durumunu ele aldı. Çağdaş Macar tarihçilerinin o devirdeki Transilvanya'ya ilişkin yeni görüşlerinin tersine, klasik, Szegfü tipi bir tarihçiliğin tekrarı olan görüşler içeren bu tebliğin olumlu yanı, gene de zengin bir malzemeye dayanmasıydı. Leipzig Üniversitesinden *Ernst Werner* ise, XVII. yüzyıl Osmanlı tarihi hakkındaki ikinci el kaynakların geniş tekrarına

dayanan. Kongre için yenilik sayılmayacak bir sunuş yaptı. Kaliforniya Üniversitesinden *Rıfat Abu'l Hac*, XVII. yüzyılın ikinci yarısında Osmanlı devlet düzeninin niteliğini irdeledi. Konuşmacıya göre, zamanın Naima gibi Osmanlı yazarlarının betimlediği toplumsal dönüşümün ardında, kendisinin Leiden, de basılmakta olan «1703 İsyanı ve Osmanlı Politikasının Yapısı» konulu tezinde de belirttiği gibi, bir ekonomik yapı değişikliği yatmaktaydı. XIX. yüzyıl Osmanlı yüksek yöneticilerinin maaşlarından, İmparatorluğun son dönemindeki ekonomik durum, gelirler ve siyasal çalkantılar hakkında ipuçları türetmeye çalışan bir tebliğ, *Carter Findley*'den (Ohio) geldi. Ancak araştırmacı, XIX. yüzyıl bütçelerini ele almamıştı. Barem kanunu ve sisteminin bulunmadığı (yöneticilerin maaşlarının rütbeye göre standart olmadığı) ve gelirlerin bir kısmının bazı müstahdemin maaşlarına karşılık doğrudan alıkonduğu bir sistem için, bu tebliğde yeterli analiz tekniklerinin kullanıldığı söylenemez. Nihayet *Roderic Davison*, ilk ve önemli elçiliğimiz olan Viyana'daki sefaretin, İmparatorluğun son gününe kadar gelen ilginç bir tarihî tablosunu çizdi. Davison, hem Avusturya, hem Osmanlı kaynaklarını kullanmıştı.

CIEPO Kongresinin ikinci gününde, Osmanlı tarihinin kaynakları üzerinde duruldu. Münih'ten *Hans Georg Majer*'in, 1675 tarihli «Şikâyet Defteri»ne ve Leiden'den *Barbara Flemming*'in, XVII. yüzyılda Osmanlı belgelerinin Avrupa kançılaryalarında tercüme edilmesi faaliyetine ilişkin tebliğleri, ilginç birer katkıydı. *Susan Shilliter* (Cambridge), von Preyner'in İstanbul'daki elçiliği üzerinde öğretici bir diğer katkıda bulundu. Indiana Üniversitesinden *Ronald Jennings*, Kıbrıs arşiv kaynaklarına dayanarak, Akdeniz'deki denizcilik ve korsanlık hakkında geniş bilgiler verdi. Londra Üniversitesinden *Caroline Finkel* ise, 1593-1606 Avusturya savaşlarında Osmanlı ordusunun iaşe ve ibate sistemini inceledi; bu sistemi Avrupa ordularınınkiyle karşılaştırdı ve Orta Avrupa'daki iktisadî etkilerini tartıştı. Aynı gün ikinci bir seksiyonda, sanat tarihçileri toplanıyorlardı. Budapeşte'den *Geza Feher*, XVI. yüzyıl minyatürlerinde Viyana; Ege'den *Gönül Öney*, Osmanlı-Avusturya sefaret hediyeleri; Hacettepe'den *Günsel Renda* da, Osmanlı minyatüründe Avrupalı figürleri üzerine tebliğler sundular.

Sempozyumun üçüncü günü, Krakow Üniversitesinden *Zygmunt Abrahamowiçz*'in Podolia'daki Osmanlı egemenliğine (1672-1699) dair yeni ve etraflı bilgiler veren tebliğinin gıyabında okunmasıyla başladı. New York'tan *Joshua Stein*, Ebubekir Ratib Efendinin Viyana Sefaretnamesi'ndeki (XVIII. yüzyıl) ekonomik görüşlere değindi. Aynı anda başka bir seksiyonda Belgrad'dan *Zirojeviç*, Üsküp'ten *Vanço Boşkov*, Saraybosna'dan Profesör *Suçeska*, Bratislava'dan *Voyçek Kopçan*, Sofya'dan *Sneşka Panova*, Osmanlıların Balkan eyaletleri ve Slovakya hakkında, yayınlanmasını sabırsızlıkla bekleyeceğimiz önemli katkılar içeren tebliğler verdiler. Sempozyumun en

ilginç oturumu buydu ve herkesin bölünmeden izleyebilmesi temenni edilirdi.

CIEPO'nun 1983 Viyana Sempozyumu, alışılmış tür tebliğlerin dışında bazı yeni ve mükemmel incelemelerin ağırlıkta olduğu bir bilimsel toplantı görünümündeydi. Bu bakımdan, çağrılı olanlardan bir kısmının da gelememesi sonucu Türkiye'den katılan üye sayısının çok az olması üzücüydü. Mevcutlardan ikisi, dördüncü ve son gün söz aldılar. Önce, halen Chicago Üniversitesinde bulunan Prof. *Halil İnalcık*, ikinci Viyana kuşatmasının Avrupa'nın siyasî ilişkiler sisteminde yarattığı büyük değişiklik, uzun harbin aşamaları ve Kırım Hanlığı üzerine bir konferans verdi. *Bu satırların yazarı* ise, 1750-1770 arasında Avusturya-Osmanlı ticarî ve konsüler ilişkileri hakkında bir rapor sundu. Ardından, Münih'ten *Klaus Kreiser*, modern Osmanlı tarihçiliğinin başlangıçları, Hammer ve Johannes von Müller üzerinde durdu. Bu tebliğin Gibbons'a ve diğer bazı önemli tarihçilere kadar uzanan yaygın bir kapsamı vardı ve geniş bir kaynakçaya dayanıyordu. Avusturya-Osmanlı ticaretinin XIX. yüzyıldaki durumunu, Viyana'dan *Manfred Sauer* ile Texas'tan *Donald Quataert*, ayrı ayrı irdelediler. Quataert, Şevket Pamuk'un verdiği istatistiklere de dayanarak (kaynak tablo basılı olarak dağıtılmıştı) ve ayrıca kendi bulgularını kullanarak, XIX. yüzyıl ortalarına kadar Osmanlı ithalât ve ihracatının Avusturya ile dengede olduğunu belirtti. Habsburg İmparatorluğu, bu dönemde Osmanlılara işgücü de ihraç etmişti. XIX. yüzyılın ikinci yarısında ise, Avusturya'nın ticaret ve yatırım hacmi azalmaktaydı. Üstelik Avusturya, bu düşüşün yanısıra bazı alanlarda Almanya ile rekabet etmek zorundaydı. Quataert'e göre, bu tablonun bütünü, merkez-çevre (coreperiphery) modelinin bu gibi ilişkileri anlamakta pek yararlı olmayacağını göstermekteydi. Bundan onbeş gün sonra, Indiana Üniversitesinde Prof. *György Ranki*'nin de, XIX. yüzyıl sonu ve XX. yüzyıl başında Orta Avrupa ekonomisi üzerine verdiği bir konferansta, merkez-çevre modelinin geçersizliği üzerinde benzer yöntemlerle durmasını, anlamlı bir raslantı olarak kaydediyoruz.

Indiana Universitesi (Bloomington) Ural-Altaik Etütler Bölümü Macar Tetkikleri Kürsüsü'nün düzenlediği *Habsburg-Osmanlı İlişkileri Sempozyumu*'nun tarihleri, 17-19 Ekim 1983 idi. Macaristan'dan (2 kişi), Avusturya'dan (2 kişi), Türkiye'den (1 kişi) ve Çekoslovakya'dan (1 kişi) gelenlerin yanında, ABD üniversitelerinden katılanlar çoğunluktaydı.

İlk günkü açılış tebliği, XVII. yüzyıl sonunda Osmanlı İmparatorluğunun genel iktisadî durumuna, harbin getirdiği değişikliklere ve Macaristan'ın Osmanlı yönetimindeki son yıllarına ilişkin *benim* kırk dakikalık konuşmamdı. Sonra Prof. *Halil* İnalcık, aşağı yukarı aynı süre içinde, askerî tarih ve diplomatik sistem açısından 1683-1700 savaşlarını anlattı. İnalcık, Viyana felâketinden sonra yüksek rütbelere kâtip sınıfının yük-

seldiğini; andlaşmalara katılan Rami Efendinin (sonraki sadrazam) bunun ilk örneği olduğunu belirtti. Indiana'dan *Gustav Bayerle,* Osmanlı kaynaklarında Avrupa'nın ve Avrupalı'nın nasıl görüldüğü üzerinde durdu. Bu tebliğler hakkında öğleden sonra yapılan tartışma oturumunu, Prof. *Tibor Halasi-Kun* yönetti.

İkinci gün, *Jim Riley*'in XVII. yüzyıl Avusturya maliyesine ilişkin iktisadî tarih tebliği ilginçti. Riley, Avusturya'nın bu dönemde yolsuzluktan çok, malî kaynakların kıtlığı yüzünden problemlerle karşılaştığı düşüncesindeydi. Seminerin bir diğer ilginç tebliği, Budapeşte'den Prof. *Katalin Peters*'ten geldi. Peters, Kollonich adındaki bir piskoposun, Türk istilâsını kaçınılmaz ve hattâ gerekli gören çağdaş kroniğini tanıttı. Peters'e göre, Osmanlı devrinde Macaristan üçe ayrılmış, fakat bu bölümlerin birbiriyle ilgisi kaybolmamıştı. Bu dönemde Protestanlık oranı yüzde 80'e ulaşmış; Avusturya ise 1690'lardan itibaren şiddetli ve cebrî bir Katolikleştirme politikası uygulamıştı. 18 Ekim'in öğleden sonrası, Prof. *Charles Jelavich*'in başkanlığındaki bir tartışma oturumuyla geçti.

Avusturya'nın Macaristan'daki Katolikleştirme ve Almanlaştırma siyasetine, sempozyumun üçüncü gününde de, Louisiana'dan *Karl Raider* değindi ve bu politikanın başarısız, yıpratıcı yanlarına yeni arşiv belgeleriyle ışık tuttu. Bu tebliğin Türkçeye çevrilip basılmasını düşünüyoruz. Aynı gün *Ahmet Evin* (Pennsylvania), daha çok İngiliz kaynaklarının Türkler hakkında yansıttığı imajı anlatan bir sunuş yaptı. SUNY'nin (State University of New York - New York Eyalet Universitesi) Albany kampüsünden *Thomas Barker*, ikinci Viyana kuşatmasının askerî tarihini derledi. Bu konudaki tartışma, öğleden sonra *Günther Rothenberg*'in başkanlığından devam etti.

Avusturyalı, Macar ve Türk tarihçilerini biraraya getiren Indiana sempozyumu, XVII. yüzyıl sonuna ilişkin bilgi ve yorumlarımıza katkılar getiren olumlu bir toplantı oldu.

Bir İlk Yapıt : Türkiye'nin Düzeni

Aralık 1968-Aralık 1983 arasında geçen 15 yıl *Türkiye'nin Düzeni*'ndeki kimi tezleri eskitirken, alanında "ilk" yapıt olmasının siyasal yaşamımızda ona sağladığı üstünlükleri azaltamadı. Açıkça söylenmelidir ki, *Türkiye'nin Düzeni* oldukça geniş bir okur kitlesine ulaşmış, böylece ülkemizde, yine "ilk" kez, bilimsel bir çalışmanın da çok satan bir roman kadar okunabileceğini kanıtlamıştır.

Türkiye'nin Düzeni'ni önemli kılan bir başka yanı ise, Doğan Avcıoğlu'nun bizzat kendisidir. 12 Mart öncesi dönemde "isteyerek veya istemeyerek radikal askerlerin sivil başbakan adayı"[1] haline gelen Doğan Avcıoğlu, 1961 sonrası dönemde aydın hareketine damgasını vurabilen *Yön* dergisinin[2] kurucu

(1) Metin Toker, "Pırıl Pırıl Bir Beyin ve Onun Dramı : Doğan Avcıoğlu"; **Milliyet**, 11 Kasım 1983.

(2) 20 Aralık 1961-30 Haziran 1967 yıllarında yayımlanan bu derginin kurucuları, Cemal Reşit Eyüboğlu, Mümtaz Soysal ve Doğan Avcıoğlu'dur. Sıkıyönetimce kapatıldığı 14 ay dışında aralıksız 6 yıl çıkan bu haftalık dergide, Doğan Avcıoğlu ve Mümtaz Soysal'dan başka, Sadun Aren, Turan Güneş, İdris Küçükömer, Muammer Aksoy, Bahri Savcı, Şevket Süreyya Aydemir, İlhan Selçuk, İlhami Soysal, Çetin Altan, Fethi Naci, Attilâ İlhan, Fazıl Hüsnü Dağlarca, Mihri Belli, Erdoğan Berktay, Aziz Nesin, Ayperi Akalan, Yaşar Kemal, İbrahim Çamlı, Taner Timur, Ahmet Taner Kışlalı, Can Yücel, Mehmed Kemal, Abdi İpekçi, Muzaffer Erdost... gibi dönemin önde gelen aydınları yazıyorlardı.

ve başyazarlarındandı. "Fransız düşüncesine özgü ilkesel bakış açısıyla Anglo-Amerikan dünyasının ampirist geleneğini birleştirmeye çalışan"[3] *Yön* dergisi, Türkiye aydınlarına, siyaset adamlarına, gençlerine yurt ve dünya sorunlarına farklı bir pencereden bakmak olanağı vermişti. Bununla birlikte, "*Yön*'ün savunuculuğunu yaptığı düşünceler Türk aydınını erken bir iktidar sıtması içine soktu"[4] şeklindeki değerlendirme de haklıdır. Nitekim, yine Doğan Avcıoğlu tarafından yayınlanan haftalık *Devrim* gazetesi,[5] Türk aydınının "büyük bir heyecan ve ümitle başladığı 1960 yıllarının serüvenini net bir yenilgiyle kapaması"[6] nın öyküsüdür.

Türkiye'nin Düzeni ise *Yön* ile *Devrim* arasında bir yerdedir (tarihsel olarak da öyle; *Yön* 1967'de kapanmıştı, *Devrim* 1969'da çıktı, *Türkiye'nin Düzeni* 1968'de basıldı). Başka bir anlatımla, Doğan Avcıoğlu 6 yıllık *Yön* deneyimiyle edindiklerini, *Türkiye'nin Düzeni* ile toparlamış; siyasal görüşlerini açık-seçik bir şekilde anlatabildiği *Devrim*'de "iktidara giden yol"u incelemiştir.[7] İleride bu mesele ayrıntılı araştırmalara konu olduğunda da görüleceği gibi, katılalım ya da katılmayalım, 1961-1971 dönemi yaşanırken bir "Avcıoğlu Sentezi" oluşmuştu. Bu sentezi anlatan temel kitap ise, yukarıdaki süreç içinde düşünüldüğünde hiç kuşkusuz *Türkiye'nin Düzeni* olmaktadır.[8]

Kitap yayımlandığında büyük yankılar uyandırmış; gerek yöntemi, gerekse savunduğu görüşler pek çok çevrede tartışılmıştı.[9] O zamanlar sol gruplardan birini temsil eden *Aydınlık* dergisinde "kitaptan herkesin öğreneceği pek çok

(3) Yalçın Küçük, "Cumhuriyet Döneminde Aydınlar ve Dergileri"; **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Fasikül 5, s. 143.

(4) Yalçın Küçük, aynı yer.

(5) 21 Ekim 1969-27 Nisan 1971 yıllarında Doğan Avcıoğlu'nun başyazarlığını yaptığı ve Atatürk'ün "İdare-i maslahatçılar esaslı inkılâp yapamazlar" sözünü şiar edinen bu gazetede, Türkiye'nin ekonomik ve siyasal gündemindeki sorunlara çözüm önerileri oluşturuluyordu.

(6) Yalçın Küçük, aynı yer.

(7) 12 Mart döneminde **Devrim**'in kapatılmasından sonra, emekli korgeneral Cemal Madanoğlu ve arkadaşları ile birlikte bir süre tutuklanan Doğan Avcıoğlu, daha sonra aklanmıştı.

(8) Yazarın diğer kitapları, **31 Mart'ta Yabancı Parmağı** (1969), **Devrim Üzerine** (1971), **Millî Kurtuluş Tarihi** (önce 3 cilt, sonra 4 cilt olarak yayımlandı; 1974-1975), **Türklerin Tarihi** (5 cildi yayımlandı; 1978-1982), **Devrim ve 'Demokrasi' Üzerine** (1980)'dir.

8 (11 Ağustos 1969), s. 8-11; Nurettin Şazi Kösemihal "Türkiyenin Düzeni Üzerine", **İÜEF Sosyoloji Dergisi**, Sayı 21-22 (1969)'dan ayrı bası, 25 sayfa.

(9) **Türkiye'nin Düzeni** ile ilgili o zamanki tartışmalardan birkaçı için bkz: Şahin Alpay, "Türkiye'nin Düzeni Üzerine", **Aydınlık**, Sayı 12 (Ekim 1969), s. 448-477; Ertan Cengiz, "Teorisiz Bir Devrimci", **Emek**, Sayı

şey vardır"[10] deniliyor ve "Türkiye halkının emperyalizmin ve feodal kalıntıların boyunduruğundan kurtuluşu için içtenlikle mücadele veren ve bu mücadelenin devrimciye yüklediği sorumluluğu kavrayan Kemalist devrimcinin, *özellikle*, devrimci bilinç eksikliğinden oportünizme saplanan sözde 'sosyalist'e öğreteceği çok şey vardır" görüşüne yer veriliyordu.

Türkiye'nin Düzeni akademik çevrelerde de tartışılmıştı. Bunlardan biri olan İstanbul Üniversitesi Sosyoloji Profesörlerinden Nurettin Şazi Kösemihal, kitabın yöntemini ve çoğu tezlerini eleştirmesine karşın, büyük bir açık yüreklilikle bir başka önemli noktaya, "üstünlükleri"ne dikkati çekiyirdu. Prof. Kösemihal'e göre bu "üstünlükler" şunlardı[11]: Avcıoğlu kitabında yalnızca kaynakları, belgeleri yanyana, parça parça sıralamayı amaç edinmemiş; tersine, zihninde tasarladığı tezi güçlendirmek için bunları birer araç olarak kullanmıştı. İkincisi, kitap, Selçukluların, Osmanlı ve Cumhuriyet tarihinin 900 yıllık bir döneminin ekonomi görüşüyle açıklanmasına girişilen bir "ilk deneme" idi. Gerçi Cumhuriyet döneminde bu yolda yapılmış bir kaç bireşimli (sentetik) yapıt yok değildi. Ama bunların hiç biri ne kaynak zenginliği, ne bireşim, ne de Selçuklulardan günümüze geniş bir zamanı kapsaması bakımından bu kitapla boy ölçüşemezdi. Avcıoğlu'nun kitabının üçüncü özelliği de, tarihin yorumlanmasında ekonomi olaylarının önemi üzerinde durmasıydı.

Gerçekten bu noktalar o gün için "yeni" şeylerdi.

☆ ☆ ☆

Türkiye'nin Düzeni'nde savunulan temel görüşlere geçerken, öncelikle bir konuyu açıklamak istiyorum: Doğan Avcıoğlu ile 1982 ve 1983 yılları içinde yaptığım görüşmelerde birkaç kez söz *Türkiye'nin Düzeni*'nden açıldığında, "kitabın beşinci bölümünde üç kalkınma yolunun anlatıldığını; aslında, sosyalist ve kapitalist yollardan başka bir üçüncü yolun bulunmadığını; orada sözü edilen 'Milli Devrimci Kalkınma Yolu' adlandırmasının 1971 öncesinin özel koşulları dikkate alınarak

(10) Şahin Alpay, s. 449,

(11) Prof. Kösemihal, Doğan Avcıoğlu'nun yöntemini, son derece karmaşık olayları bir tek nedenle açıkladığı için eleştiriyordu. "Simpliste" ya da "tek yanlı" diyebileceğimiz bu yöntem günümüz sosyolojisinde yerini "karşılıklı bağlılık" yöntemine bırakmıştır, diyor; buna karşın "ekonomi, hukuk, vb. gibi insan bilimleriyle uğraşanlar çoğunlukla bu yönteme [tek yanlı nedensellik kast'ediliyor-HÖ] eğilimlidirler. Bundan ötürü bir ekonomist olan yazarın konusunu böyle bir yöntemle işlemesi doğaldır" görüşünü ileri sürerek, Türk aydınında ender bulunan hoşgörünün örneğini veriyordu.

Ertan Cengiz imzasıyla **Emek**'te çıkan (Sayı 8, 11 Ağustos 1969) "Teorisiz Bir Devrimci" başlıklı yazıya ise, tersi bir örnek olarak bakılabilir.

düşünüldüğünü" vurgulayarak belirtmişti. İlk anda kitabın bütünlüğünü ve savunulan tezlerin sürekliliğini kuşkulu bir duruma sokuyormuş duygusu veren bu açıklamasını bir yere oturtmakta güçlük çekmiştim. Sonradan, gerek kendisinin başka konularla ilgili olarak anlattıklarını dinledikten sonra, gerekse kitabı yeniden okurken gördüm ki, kalkınma yollarını üçten ikiye indirmek, özellikle beşinci bölümde (s. 1100-1224) dile getirilen görüşlerin özünü oluşturan tezleri değiştirmiyor, aksine kuvvetlendiriyor.

Türkiye'nin Düzeni gibi sosyal, siyasal ve ekonomik tarihi konu alan yapıtları bekleyen en büyük tehlike, "zaman"dır. Bilimsel araştırmaların henüz çocukluk dönemini yaşadığı ülkemizde esaslı bir araştırma geleneğinin birikimi bulunmadığından, doğal olarak bu türden yapıtlar "zaman" içinde eskimekte ve önemini yitirebilmektedir.

Bununla beraber, yukarıda sözü edilen beşinci bölümdeki tezlerin daha uzunca bir süre siyasal rejim tartışmalarımızda hareket noktalarından birini oluşturmaya devam edeceğine inandığımı da belirtmek durumundayım.

☆ ☆ ☆

Türkiye'nin Düzeni, zamanın Devlet Bakanı Seyfi Öztürk'ün "Bu düzeni yıkmak, değiştirmek istemek, milletimizin değer hükümlerini, inançlarını, örf ve ananelerini ortadan kaldırmak demektir" şeklindeki değerlendirmesini konu alan bir soru ile başlıyor: "Diyorlar ki, bu düzene dokunulamaz, bu düzen atalarımızdan kalmıştır. (..) Bu düzen, gerçekten, milletimizin değer yargılarını ve geleneklerini yansıtan, atalarımızdan kalma ve korunmaya değer bir düzen midir?" (s. 11). Beklenileceği gibi sorunun yanıtı tarihte aranıyor: Bu düzen, Batı emperyalizminin, Japonya hariç, tüm Avrupa dışı toplumlarda derece farklarıyla yarattığı kökü dışarda bir sömürge ve talan düzenidir (s. 221). Oysa, XVI. yüzyılda bilim ve teknik dahil Batı'dan ilerdeydik (s 11-12), Osmanlı Devleti de Selçuk Devleti gibi daha başından itibaren büyük kentlere dayanıyordu (s. 29-37). Fakat *dış* engellerden dolayı kapitalizme geçemedik (s. 46). Eğer bunu başarabilseydik, "Batılılaşma" kompleksi yerine belki de geride kalan Batılılar için "Doğululaşma" kompleksi başlayacaktı.

Coğrafi keşifleri izleyen denizaşırı seferler ve sömürgecilik ile hızlanan bu süreç, Batı'nın üstünlüğünü sağlamıştı (s. 47). Bu ise, sömürge tipi yeni iş bölümüne yol açıyordu. Türk sanayii hammadde bulamaz duruma gelmişti. Batı üstünlüğünün yarattığı buhranın daha önemli bir sonucu da, merkeziyetçi yapının çökmesi ve onun temel dayanağını oluşturan toprak sisteminin bozulmasıydı (s. 55-56).

Batı etkisiyle çıkan bir bunalımdan, Batı kapitalizminin ön almasına rağmen, çeşitli bocalamalardan sonra kurtulmak ve sınaî kapitalizme geçmek mümkündü (s. 223). Yalnız, bunun vazgeçilmez ön şartı, bağımsız bir kalkınma yolu izleyebilmekti

(s. 81). Ne var ki, daha XVI. yüzyılda Batı baskısıyla tökezleyen Türk toplumu, emperyalist aşamaya doğru yol alan Batı kapitalizmi karşısında bağımsız gelişme olanağı elde edemedi. Ülkenin konumu ve zenginliği Batı kapitalizminin iştahlarını üstüne çekmekteydi. Bunun sonucu, çoktan bozulmuş olan düzen çöktü ve başta saray, egemen sınıflarıyla Avrupa emperyalizmine bağlı yarı-sömürge düzeni doğdu (s. 223).

1838 Ticaret Antlaşması ile Türkiye, ileri Avrupa ekonomisinin açık pazarı haline gelmişti (s. 102). Tanzimat ise, Batı kapitalizmi yararına kurulan bu açık pazar düzeninin gerekli kıldığı idari ve mali reformları getirirken, sömürge ve yarısömürge tüm Avrupa dışı toplumlarda görülen cinsten bir Batılılaşma, bir uydulaşma idi (s. 119).

1878 Berlin Kongresinde, İstanbul'da Osmanlı Maliyesini yönetecek milletlerarası bir mali komisyon kurulmasına karar verilmişti. Devlet bütçesini bu komisyon yapacak ve uygulanmasını denetleyecekti! Bu kararın Babıâli'de yarattığı telâş içinde ehven-i şer sayılan Düyunu Umumiye sistemi, "Muharrem Kararnamesi" ile 1881'de yürürlüğe konmuştu (s. 127). Bu şekilde ortaya çıkan tablonun adı "prekapitalist düzenin miraslarını geniş ölçüde taşıyan tarımın ağır bastığı sömürge tipi kapitalizm"di (s. 174).

Türkiye Cumhuriyetinin kuruluşu ise talihsiz koşullar altında olmuştur (s. 503). Kurtuluş Savaşı, derebeyi, toprak ağası, tüccar ve ulemasıyla Anadolu eşrafına dayanılarak yürütülmüştü. Bir işçi, bir köylü, kısaca bir halk hareketi yoktu. Bu koşullar altında tarımdaki Orta Çağ kalıntılarını bir devrimle temelinden tasfiye edip Türk kalkınmasını sağlam bir temele oturtmak olanaklı değildi. Buna karşın "milliyetçi-devrimci" kadro, dayandığı güçler aleyhine harekete geçmiş, fakat eşraf demirperdesini kıramamıştı. Toplumu adım adım zorlayarak büyük işler başarılmış, ama köyün dolayısıyla Türkiye'nin kaderi değiştirilememişti (s. 504-505).

Cumhuriyetin kuruluşundaki bir başka olumsuzluk, 1929 yılına kadar, dış ticarete, gümrüklere ve dış ödemelere -Lozan Antlaşması gereği- egemen olunamaması idi. Kıt döviz kaynakları, değişmeyen bir ticaret yapısı içinde, bir yandan da varlıklı sınıfların tüketim malları dışalımına gidiyordu (s. 503).

Sonra Dünya Buhranı geldi. Buhran, dışsatım ürünleriyle dışarıya bağlı ilkel bir tarım için tam bir çöküntü yaratmıştı. Bu koşullarda, bir yandan Osmanlı Devletinden kalma borçlar ödenirken ve yaklaşan savaş karşısında ordunun uçak, tank, silah, vb. gereksinimlerini dış ülkelerden satın almak ve savunma harcamalarını arttırmak gerekirken, bir yandan da devlet eliyle sanayileşme çabasına girişilmişti (s. 503-504).

İkinci Dünya Savaşı yılları, Türkiye için daha da ağır koşullar altında bir ölüm-kalım dönemi idi. Büyük bir ordunun ayakta tutulması, ekonomik kaynakları kurutmuştu. Savaş sonrasında ise Türkiye'nin kapitalist gelişmesinde yabancı sermayeli, dış yardımlı bir dönem başlacaktı (s. 504).

Tek parti yönetimindeki Kemalist Devlet, otoriter olmuştu. Bu, kaçınılmaz bir durumdu. Tutucu eşraf desteği ile Kurtuluş Savaşını gerçekleştirdikten sonra, toplum katlarında başka bir desteği olmayan "milliyetçi" kadronun toplumsal devrim isteği, otoriter bir devleti zorunlu kılmıştı. Kâzım Karabekir Paşa ve Fethi Okyar'ın siyasal liberalizmi, devrimciliğe paydos deyip eski düzene dönmekten başka bir sonuç vermezdi (s. 507).

1946'daki çok partili yaşama geçiş, dış nedenler ne olursa olsun, "milliyetçi-devrimci" hareketin tasfiye edemediği, aksine güçlendirdiği bey, ağa ve tefeci ile komprador nitelikteki kapitalist sınıfın, iktidara eskisinden çok daha güçlü bir biçimde yerleşmesi olarak anlaşılmalıdır. Toprak reformunu gerçekleştiremeyen, bağımlı ticari yapıyı değiştiremeyen ve siyasal bağımsızlığı ekonomik bağımsızlıkla sağlam temeller üzerine oturtamayan "milliyetçi-devrimci"lerin kendi politikalarıyla güçlendirdikleri bu tutucu sınıflar, çok partili yaşamla ön plana çıkmışlar ve "milliyetçi-devrimci"leri etkisiz kılmışlardır (s. 520-521). Çok partili yaşamın sınıf açısından anlamı budur. "İnsan hakları ve demokratik hukuk devleti" bayrağı altında gelişen hareketin işçi-köylü kitlelerinden ve hattâ "milliyetçi-devrimci"lerden destek görmesi, hareketin anlamını değiştirmez. "Hürriyet" ve "insan hakları" sloganlarının arkasında gözlenen, aslında derebeyleri, şeyhler, toprak ağaları ve kapitalist çiftçiler ile büyük arazi sahipleri, Anadolu tüccarı ve büyük kent kompradorlarının çıkarlarıdır. Nitekim 1946 hürriyetçilerinin ilk buluşlarından biri "hürriyet düşmanlarına hürriyet yok" olmuştu (s. 521).

Tüm bunlar, "milliyetçi-devrimci"leri hoşnut olmadıkları düzen üzerinde düşünmeye ve yeni bir düzenin özlemini çekmeye itmişti (s. 956). Doğaldır ki, Amerikan modeli kapitalizmin Türkiye'deki çıkmazının ve düzen değişikliği zorunluluğunun ilk farkına varanlar -gençliği, öğretmeni, subayı, memuru, yazar ve serbest meslek sahipleriyle- genellikle orta tabakadan gelen, Kemalizme bağlı "milliyetçi aydınlar olmuştur (s. 955). Namık Kemal'den 27 Mayıs'a kadar süren, mükemmel bir anayasa ile çağdaş uygarlığa ulaşma hayâli artık geride kalmış, anayasaların ardında yatan toplumsal güçlerin farkına varılmıştır. Böylece düzen değişikliğinden yana olan ve karşı olan güçler belirlenmekte idi. Bu görüşler, olayların gelişmesi ve zorlamasıyla "milliyetçi-devrimci"lere egemen olan "yeni" görüşlerdi. Avcıoğlu bu görüşleri "bağımsızlık içinde toplumsal devrim yoluyla çağdaş uygarlığa ulaşma" diye formüle ediyordu (s. 956).

Yalnız, böyle basit olarak anlatılan düzen değişikliği, gerçekte son derece güç bir işti ve çetin engellerin aşılmasını gerekli kılıyordu (s. 957). Eğer, o güç ve çetin engeller aşılabilirse bu kez "Milliyetçi Devrimci Kalkınma Modeli" diye adlandırılan modelin uygulanması başlayacaktı (s. 1172-1173). Bu ise, "kalkınmaya yönelmiş savaş ekonomisi"ni (s. 1176) gün-

deme getiriyordu. Savaş ekonomisi koşullarının başta gelen özelliklerinden biri, şu kadar lira tüketim, şu kadar lira yatırım, milli gelir gibi genel plandaki milli muhasebe rakamlarıyla yetinmeyip, sınırlı demir, çelik, çimento, enerji, döviz, vb. ni belli amaçlar uğruna en akılcı biçimde kullanmaktı. Hızlı kalkınma ddiasındaki bir ülke, sınırlı miktarda ürettiği demir, çelik, kömür, vb.ni bir an önce kalkınmayı sağlayacak alanlarda kullanmak durumundaydı. Bu malzemeler villâ yapımına değil, motör, makina ve kimyasal madde üretimine yönelecekti (s. 1177-1178).

Peki, Türkiye bu yola, yani "Milliyetçi Devrimci Kalkınma Yolu"na girmezse ne olurdu? Doğan Avcıoğlu bu soruyu, *Türkiye'nin Düzeni*'nde olsun, başka yazılarında olsun aynı şekilde yanıtlamıştır: "Rejim tartışması bir tabu sayılmaktadır. Aydınlarımızın büyük çoğunluğu, rejim konusunda düşünmeyi reddetmektedir. Fakat duygusal plandan çıkılıp, bilimsel soğukkanlılıkla gerçeklere eğilindiği zaman, rejimin yaşama şansının zayıf olduğu görülmektedir." (s. 1185)

Sorunlarını çözemeyen rejimler çökmeye mahkûmdular. Nitekim, sol akımların gelişmesi, işçi, köylü ve gençlik hareketlerinin güç ve şiddet kazanması, tutucu çevrelerde otoriter rejim özlemlerini arttırıyordu (s. 1188). Azgelişmiş ülkelerde seçim yolu köklü değişiklikler için hep kapalı idi. Rejimin, köklü reformları gerçekleştirecek ve sosyal adalet içinde hızlı kalkınma açacak güçlerin iktidara gelmesini sağlayabileceği ve böylece liberal demokrasinin yaşabileceği ileri sürülebilirdi. Ne var ki, Türkiye'de şimdiye kadar seçimler, devamlı olarak her türlü reforma karşı çıkan tutucu güçler iktidara getirmişti (s. 1191-1192).

☆ ☆ ☆

Türkiye'nin Düzeni'nin ana tezlerini biraz uzunca da olsa özetlemeye çalıştım. Doğan Avcıoğlu'nun 1960'ların sonlarındaki görüşlerini, 1980'lerin başında da aynen koruduğunu vurgulayıp, son sözü yine ona bırakıyorum: "Gelecek ne gösterir, tam bilinemez.. Fakat gerçeklere dayalı ölçülü bir iyimserliğin başarının ilk koşulu olduğunu akıldan çıkarmamak gerek. Türkiye onurlu varlığını sürdürmek için -son günlerin [Aralık 1979'un son günlerini kastediyor- HÖ.] moda deyişiyle söylersek-başarılı olmaya mecburdur, mahkûmdur."[12]

(12) Doğan Avcıoğlu, **Devrim ve 'Demokrasi' Üzerine** (İstanbul: Tekin Yayınevi, 1980), s. 71.

KAYNAK YAYINLARI

Mahmut Goloğlu DEMOKRASİYE GEÇİŞ	700
G.V. Plehanov TARİHTE BİREYİN ROLÜ	250
Christopher Hill 1640 İNGİLİZ DEVRİMİ	200
David Hume DİN ÜSTÜNE	450
İlber Ortaylı OSMANLI İMPARATORLUĞUNDA ALMAN NÜFUZU	425
Nuri Yıldırım ULUSLARARASI ŞİRKETLER	450
Turan Güneş ARABA DEVRİLMEDEN ÖNCE	250
Halil Berktay CUMHURİYET İDEOLOJİSİ ve FUAT KÖPRÜLÜ	250
Dieter Forte MARTİN LUTHER VE THOMAS MÜNZER YA DA MUHASEBENİN BAŞLANGICI	450
Bertolt Brecht AŞK ŞİİRLERİ (2. Baskı)	300
Halil Berktay KABİLEDEN FEODALİZME	625
Ayşe Kilimci SEVDADIR HER İŞİN BAŞI	250
Glowacki POLONYA ÖLMEDİ DAHA	300
Nimet Arzık TEK AT, TEK MIZRAK (ANILAR-1)	450
Simone de Beauvoir YIKILMIŞ KADIN	450
M. Bedri Gültekin TÜRKÇENİN DÜNÜ ve YARINI	250
Nazlı Eray ORPHEE	300

İstanbul: Babıali Cad. Pak Han. No: 16/401-402 Cağaloğlu
Ankara: Konur Sok. 14/24 Kızılay
Ödemeli İstekler: PK. 239 Kızılay-Ank.

İRVİN CEMİL SCHİCK
ERTUĞRUL AHMET TONAK

Batı Gözlüğüyle Türkiye : Üç Yeni Kitap

The Political and Economic Development of Modern Turkey.
William Hale, New York: St. Martin's Press, 1981. 279 sayfa, dizin, kaynakça, harita.
The Modernization of Turkey from Ataturk to the Present Day.
Walter F. Weiker, New York and London; Holmes & Meier Publishers, Inc., 1981. 303 sayfa, dizin, kaynakça, harita.
Democracy and Development in Turkey.
Clement H. Dodd, Walkington, North Humberside: The Eothen Press, 1979 231 sayfa, dizin, kaynakça, harita.

Orta Doğu ile uğraşan sosyal bilimciler için Türkiye ilginçliğini sürdürüyor. Yayınlanan kitap sayısı bakımından son birkaç yıllık dönem hayli bereketli sayılabilir. Alışılageldiği üzere, bu kitaplarında çoğunluğu "geleneksel" veya "hakim" bakış açısı içinde çalışmalarını sürdüren yazarlar tarafından üretilmekte. Bu yazıda ele alacağımız üç kitabın yazarları daha önceki eserleri dolayısıyla bilinen adlar.[1] Kitaplardan William Hale'-

(1) William Hale'in derlediği **Aspects of Modern Turkey** (London: Sowker, 1976); Walter Weiker'ın **The Turkish Revolution 1960-61** (Washington: Brookings Institution, 1963) ve **Political Tutelage and Democracy in Turkey: the Free Party and its Aftermath** (Leiden: E.J. Brill, 1973): ve nihayet C.H. Dodd'un **Politics and Government in Turkey** (Berkeley: University of California Press, 1969) adlı eserleri anılmaya değer.

inki iktisat, C.H. Dodd'unki siyaset, Walter Weiker'ınki ise aşağı yukarı eş oranda iktisat ve siyaset ağırlıklı.

İKTİSADÎ GELİŞME

Hale, The Political and Economic Development of Modern Turkey'nin (Modern Türkiye'nin Siyasî ve İktisadî Gelişmesi) yazılış amacının "basit ve öncelikle betimleyici" olduğunu belirtiyor: "Türkiye Cumhuriyeti'nin 1923'te kuruluşundan bu yana vaşanan siyasa evriminin ve iktisadî gelişmenin seyrini ana hatlarıyla saptamak." (Giriş) Ayrıca, "siyasî ortam iktisadın biçimlenişinde belirleyici olduğundan," (a.y) Hale amacını, siyasî gelişimi eksen olarak gerçekleştirmeyi seçtiğini açıklıyor. Kuramsal dayanakları verilmediğinden, bu seçişin iktisadî belirleyiciliği eksen kabul eden klâsik köktenci yaklaşıma alternatif olma kaygısından mı, yoksa artık her çalışmanın başında görülmesi alışılagelmiş olan yöntem bölümlerinin sorgulanmamış kalıplardan mı kaynaklandığını kestirmek güç.[2] Ancak, bu kuramsal sorundan bağımsız olarak, kitap aşırı iddialılıktan muzdarip olduğu için, 250 sayfalık bir metinde konuyu tüm boyutlarıyla kapsamak çabası aşırı bir yüzeysellikten başka bir sonuca varamıyor. Okuyucuya vaadettiğini yeterince verememek bir yana, konuya aşina olanlara yeni sayılabilecek herhangi bir bilgi sunduğunu bile öne sürmek güç. Öte yandan, Türkiye'ye ilişkin ön bilgisi olmayan okuyucunun da kitabı bir hayli genel ve ek bilgilere muhtaç nitelikte bulacağına şüphe yoktur.

Örneğin, "Doğal Kaynaklar ve Engeller" ve "Beşerî Kaynaklar ve Nüfus Seyri" başlıklı ilk iki bölümde, ayrılan sayfa sayısı hiç de ele alınan konularla orantılı değil. Dolayısıyla bu bölümlerde geçerlilikleri tartışmalı en kaba genellemelerden ve en yüzeysel eğilim saptamalarından fazlası bulunmuyor. Benzer bir başka örnek de eğitim konusu: üç ayrı bölüme dağılmış biçimde beş sayfada böyle çok yanlı bir konuyu işlemeğe çalışacağına, yazarın daha dar bir çerçeve içinde kalarak daha derin bir çözümlemeye girismesi süphesiz tercih olunurdu. Hele hele, 1960, 1971 ve 1980 askerî müdahalelerinin dört buçuk sayfada "değerlendirilişi" kitabın bir hayli aceleye getirildiği izlemini kaçınılmaz olarak yaratıyor. Bu ve benzer örneklerden anlaşılacağı üzere, kitap bir bütün olarak tatmin edici olmaktan uzaktır.

Hale, kitabında Türkiye'nin kaynaklarının bir dökümünü yaparak başlıyor. Ardından, 1920'li yılların liberalizm tecrübesini, tek partili devletçiliğini, ve Demokrat Parti dönemini

(2) Bu satırları yazanların kişisel izlenimleri, Hale'in, diğer iki yazarla karşılaştırıldığında, köktenci/alternatif yaklaşımlardan göreli olarak haberdar olduğu yolundadır.

ele alarak oldukça genel bir siyasî özet veriyor. Bu bölümlerde de, yer yer, yüzeysellik ciddî çözümlemeye tercih edilmiş. Örneğin 1946'da devlet politikası olarak liberalizme dönüşün açıklanmasında bu dikkati çekiyor: Hale, liberalizme dönüşü "Türkiye'nin batılı mihraklardan yardım almaya ahlakî hakkı olduğunu göstermek kaygısına" ve "yıllardır süregelen baskıcı tek parti yönetimine duyulan içsel hoşnutsuzluğa" bağlıyor. Her ne kadar Cumhuriyet Halk Partisi yönetiminin çözülüşünde bu etmenlerin payı olduysa da, iktisat ağırlıklı bir kitapta liberalizme dönüş sürecinin iktisadî belirleyenlerinden söz etmemek önemli bir eksik olarak ortaya çıkıyor. İktisadî etmenler arasında pekâlâ Türkiye'nin Almanya'ya aşırı bağımlı dış ticaretinin Üçüncü Reich'ın yenilgisiyle çöküşü, paranın değerinin yapay olarak fazla yüksek tutulması sonucu bu çöküşün akabinde uluslararası pazarlara açılınamaması, bu süreci izleyen kıtlıklar ve karaborsa ortamı, yüksek enflasyon oranı, ve de en önemlisi gelişen burjuvazinin oynadığı rol kaydedilebilirdi.

Gerçekten Kemalist yönetimin devletçilik politikası yerli burjuvazinin geliştirilmesi yönünde olmakla birlikte, bu meyanda sağlanan başarının aynı zamanda o dönemde CHP'nin dayandığı "sınıflarüstü" ittifakı da erittiğini unutmamak gerekir. Çağlar Keyder'in de belirttiği gibi söz konusu yıllarda "devletçi politika ve savaş ekonomisi dönemi, artık siyasî yetkenin yakın denetiminden özerkleşmek mücadelesi veren bir *iktisadî* güç yaratmıştı."[3] Bu yeni gücün siyasî eklemlenişi ise Demokrat Parti içinde olmuştur. İsmet İnönü'nün çok partili demokrasiye ve liberalizme yönelişinin, bir dizi içsel siyasî ve iktisadî etmenle brlikte, uluslararası konjonktürün özgül bir anına, yani A.B.D.'nin ikinci dünya savaşı ertesinde yeni hegemonik güç olarak belirişine rastlandığını da ayrıca kaydetmek gerekir.

Metnin ana kısmını teşkil eden üçüncü bölümde, 1960'tan bu yana denenen iktisat politikaları ve iktisadî gelişme ele alınıyor. Üzerinde durulan boyutlar, milli gelir, plânlama, malî politika, sektörel yapı, işçi kesimi ve dış iktisadî ilişkiler. Diğer bölümlere oranla burada ayrıntılara kısmen de olsa özen gösterilmiş. Yine de, yukarıda değinilen eleştiriler bir ölçüde bu bölüm için de geçerli. Örneğin, Dövize Çevrilebilir Mevduat (DÇM) uygulamasına ilişkin olarak Hale, 1973'te "hükûmet müdahale ederek kredi imkânlarını kıstı, ancak iki yıl sonra kredi gereksinimi arttığında tekrar serbest bıraktı. 1978'e gelindiğinde... yöneticiler tekrar [kredi imkânlarını] dondurmak için harekete geçtiler" diyor. (s.242) Söz konusu hükûmetlerin farklı olduğunun belirtilmesine acaba neden lüzum görülmemiş? Bilindiği gibi, DÇM uygulaması 1967'de Adalet Partisi tara-

(3) Çağlar Keyder **"The Political Economy of Turkish Democracy,"** **New Left Review,** 115 (Mayıs-Haziran 1979) s. 18.

fından başlatılmış, sonra CHP'nce 1973'te durdurulmuş, ardından AP'nin başı çektiği koalisyon döneminde 1975'te yeniden denenmiş, ve nihayet CHP tarafından 1978'de sona erdirilmişti. DÇM deneyiminin dış borçlanmayı yaklaşık olarak 2,97 milyar dolar arttırdığı söyleniyordu o tarihlerde.[4] Hale'in de teslim ettiği gibi, "Türk firmalarının Avrupa para pazarlarından kredi sağlama aracı" (a.y) niteliğindeki DÇM uygulamasının geçirdiği evreler, ilişkin siyasî boyutları da gündeme getirmeleri bakımından önemlidir. Dolayısıyla farklı hükûmetlerin bu konudaki farklı tutumlarının belirtilmemesi deneyimin değerlendirilmesini güçleştirmektedir.

Hale'in Türkiye'ye genel yaklaşımını Ortak Pazar ile ilişkilerinin belirlediği görülüyor. Bir Orta Doğu ülkesi olmakla birlikte, Hale'e göre aslında Avrupa'ya yakınlığı ve "varolan sözleşmelere göre bu yüzyıl sona ermeden Ortak Pazar'a üye olacağını" dikkate alındığında ülkenin önemi artmaktadır. Bu noktadan hareket edince, Türkiye gibi üye namzedi bir ülkenin Topluluğa katkısının biçimleri ve optimizasyonu çözülmesi gereken bir sorun haline geliyor. Hale'in de buna talip olduğu anlaşılmaktadır. Böylece kitabın çerçevesini Ortak Pazarcı sorunsal belirlemiş, sözkonusu yaklaşım içinde ise Hale'in geliştirebildiği öneriler öncekilerden farksız bir nitelik arz etmiştir. Reçete, kaçınılmaz olarak statüko'nun korunması, hattâ gerektiğinde güçlendirilmesine dönüktür. Örneğin Hale'e göre "eğer plânlandığı üzere Türkiye 1990'ların sonlarında Ortak Pazar'ın tam üyesi olursa, Topluluğun tarım ihtiyacının önemli bir bölümünü pekâlâ karşılayabilir." (s.187-8) Bir başka deyişle, sanayileşme tartışmaları artık gereksizdir; birtakım üyeler gelişmiş kapitalist ülke mevkiinde olduklarından, Türkiye'ye düşen, "gelişimini" tarım yoluyla gerçekleştirmesi ve bununla yetinmesidir. Fakat iktisadî gelişmelerini tarım malları üzerine kurmuş olan ülkelerin ve bu arada Türkiye'nin geçmişteki deneyimleri hatırlandığında, bu yolun *Türkiye için* en iyi yol olup olmadığı sorusu akla gelebilir. Hale, beklenebileceği üzere bu konuya girmemektedir.

Hale'in Türkiye tarımına ilişkin diğer görüşlerinin de, özellikle siyasî sonuçları bakımından üzerinde durulmalıdır. Örneğin Batı Anadolu'da tarıma kapitalist üretim ilişkilerinin hakim olduğunu belirttikten sonra, toprak reformu girişimlerine değinmekte, bu tür denemelerin ürün hacmini azaltacağını, zira "verimi yüksek modern tarımın büyük ölçekli tarım işletmelerine ve hatırı sayılır sermaye girdisine ihtiyaç gösterdiğini" vurgulamaktadır. (s.185) Durum böylesine teknokratik bir çerçeve içine yerleştirilince, kapitalist gelişmenin alternatif-

(4) Bu sayı, 1978'de ancak 2,288 milyar doları bulan toplam dışsatım geliri ve 983 milyon dolarda yerinde sayan işçi dövizıyle kıyaslandığında durumun vehameti ortaya çıkar. OECD, **Turkey**, (Paris, 1980) s. 51.

lerini düşünmek de, en azından Hale için, pek bir anlam taşımıyor, ve Türkiye'nin, toprak reformu türünden verimi azaltabilecek işlerle uğraşmaması salık veriliyor. (Kaldı ki, Ortak Pazar içinde tarım üreticisi olarak hak ettiği konumu aldıktan sonra, böyle maceralar -tanrı korusun- Avrupa'yı aç dahi bırakabilir...) Önceki toprak reformu girişimlerinin eksik ve yanlışlarının özetlenmesiyle desteklenen bu görüşlerle, zaten siyasî uzanımlar sakıncalı olabilecek tarımsal dönüşüm denemelerini terk etmenin zamanı gelmiş olduğu da bir kez daha telkin ediliyor.

Her şey bir yana, Türkiye'nin Ortak Pazar içindeki konumu da Hale'in belirttiği kadar açık değildir. Yazara göre, "Türkiyenin dış ticaret seyrinin en üstünkörü bir değerlendirilmesi bile, Ortak Pazar ile ilişkilerin müthiş önemini ortaya koyar. Örneğin 1978'de Topluluk ile ticaret, ihracat'ın %48'ine ve ithalâtın %41'ine tekabül etmektedir. Hayatî önemi haiz bu ticarî ilişkilere bağlı olarak önemli askerî ve siyasi etmenler halâtın %41'ine tekabül etmektedir. Hayatî önemi haiz bu ticarî ilişkiler bağlamında eğilimin değiştiğini göstermekte, ağırlığın Orta Doğu ülkelerine kaymakta olduğu görülmektedir. Bu bölge ülkeleri Türkiye'nin en hızlı büyüme gösteren ihracat pazarını teşkil ettiği gibi, 1980'de toplam ihracatın %20.8'ine karşılık, 1981'in ilk yedi ayında %35,9'unu oluşturmuştur. Öte yandan OECD ülkeleri için aynı gösterge 1980'de %56,8 iken 1981'de %49,7'ye Ortak Pazar ülkeleri için ise %42,5'ten %33,1'e düşmüştür.[5] Dış ticaret ilişkilerinde gözlemlenen bölgelerarası ağırlık kayması ülke içi iktisadî yapıyı da şüphesiz etkilemektedir. Sorulması gereken soru, söz konusu değişimin sermayenin yeniden yapılanmasını ne şekilde etkilediği olmakla birlikte, Hale'de buna bir cevap bulmak mümkün değildir.[6]

Kitabın yayımcısı, kapaktaki eserin en güncel olaylara kadar geldiğini, 12 Eylül'e de yer verildiğini bildiriyor. Gerçekten de hem 24 Ocak kararlarına, hem de 12 Eylül'e kısmen de olsa değinilmiş. Öte yandan bir dizi istitastik bilgisi ancak

(5) **Middle East Economic Digest,** 25 Eylül 1981, s. 50, 11 Aralık 1981, s. 64. Bu durumun kısmen konjonktüre bağlı olduğu açıktır: İran - Irak savaşı Türkiye ihracatçıları için bulunmaz bir nimet olduğu gibi, Avrupa ile ilişkilerin değişmesinde siyasî etmenlerin rol oynadığı şüphesizdir. Ancak, Batı Avrupa'daki iktisadî kriz, Topluluk içinde tekstil ürünlerinin gümrüğe tabi tutulması örneğinde somutlandığı üzere, durumun tümüyle geçici olmayacağını düşündürmektedir.

(6) Bu soruna bazı yaklaşımlar için bkz. M. Sönmez, **Türkiye Ekonomisinde Bunalım: 24 Ocak Kararları ve Sonrası** (İstanbul: Belge Yayınları, 1980) ve **Türkiye Ekonomisinde Bunalım: 1980 Sonbaharından 1982'ye** (İstanbul Belge Yayınları, 1982); Sungur Savran, "Sermayenin Yeniden Yapılanması Nedir?" **Cumhuriyet,** (3 Mart 1982) ve "Ekonomide Diyalog." **Cumhuriyet** (24 Ocak 1982).

70'lerin ikinci yarısına kadar gelebildiğinden, çıkarılan sonuçların bazıları ister istemez geçersizleşiyor. Buna bir örnek olarak gerçek ücretlere ilişkin veriler gösterilebilir: Hale'in sayıları ancak 1977'ye kadar gelmekte ve söz konusu yıllarda gözlemlenen sürekli artışlar yazar tarafından vurgulanmaktadır. Oysa bilindiği gibi 1977'ten sonra bu eğilim değişmiş ve gerçek ücretler sürekli düşüş göstermiştir. Dolayısıyla, Hale'in "fiyat artışları ile birlikte, sendikalı işçlerin kazandıkları mukabil ücret artışları fiyatların daha da artmasına yol açmıştır" (s.162) şeklinde görüşü, ücret kontrolunu meşrulaştırmak için o devirde verilen enflasyon "izah"larının yinelenmesinden öte bir anlam taşımıyor. Günümüz Türkiye'sinde, işçi kesiminin "aşırı tüketimi"ni enflasyonun körükleyicisi olarak görmek, 1977 sonrası gerçek ücret düşüşleri dikkate alındığında ampirik ilişkiler düzeyinde bile imkânsızlaşmıştır.

MODERNLEŞME

Walter Weiker'in *The Modernization of Turkey*'si (Türkiye'nin Modernleşmesi) ilk bakışta daha ciddi bir çalışma olduğu izlenimini bırakıyor. Seçkin zümrenin ve kitlelerin modernleşmesinden, toplumsal grup ve güçlere, siyasî partiler ve eğitimden, iktisadî gelişmeye ve devlet örgütlenmesine varan geniş bir konu dizisini kapsayan bu kitap, gerek Türkçe, gerekse İngilizce yayınların büyük bir kısmını gözden geçirmekte. Ancak daha çok ikincil kaynaklara meyil gösterdiğnden, eserin, eldeki olgu ve verilerin modernleşme bakış açısından bir kez daha sergilenmesinin ötesine geçemediğini kaydetmek gerek.

Ne var ki, "modernlik," son tahlilde, belirli bir toplumsal formasyonun, çağdaş batılı ileri kapitalist toplumlara "benzerliği"nin bir ölçüsünden ibaret kaldığından, "modernleşme" de bir toplumun *önceki* yapısından *sonraki* yapısına dönüşümünün çok değişkenli ve çok boyutlu sürecine verilen biraz fazla basit bir ad olmaktan ileri gidemiyor. Kuşkusuz bu sorunsalı herkes eşit derecede açıklayıcı ve faydalı bulmayacaktır.

Modernleşme bakış açısından yapılan tüm çalışmaların, toplumsal evrimi gelenekselden (geri/kötü) moderne (gelişmiş/iyi) giden doğrusal ve kaçınılmaz bir yol olarak yorumlamak gafletine düştüklerini söylemek, şüphesiz haksızlık olurdu. Weiker'da da bu yaklaşımın nisbeten incelmiş bir halini bulmak mümkündür. Ancak bu incelik, yazarın "Türk gelişmesinin güçlü yanlarından biri de yönetilenlerin şimdiye değin aynı anda hem 'modern,' hem 'geleneksel' nitelik arz etmeleri, hem 'durağan,' hem 'devinim içinde' olmalarıdır" (s.78) gibi, fazla anlam taşımayan gözlemlere rağbet etmesini de engelleyememiştir. Her toplumsal oluşum şu ya da bu biçimde bir devinim ya da sürekli yapılanma süreci içinde olduğuna göre, bu tür saptamalardaki hikmeti görmek biraz güç. Öte yandan, bu süreçleri,

farklı boyutları ile ele alarak çözümlemek, özellikle nasıl ve niçin özgül dönüşümlerin belli anlarda vukubulduklarını araştırmak muhakkak daha öğretici olurdu... hele söz konusu dönüşümler, *deus ex machina* olarak modernleşme süreci tarafından önceden belirlenmiş olarak ele alınmazlarsa. Gerçekten de tarih, standartlaştırılmış modernci ve gelenekselci güçler arasında bir mücadeleden ibaret olmasa gerektir.

Kitabın temel zayıflığı, fazlasıyla olgusal olması ve yeterli bir analitik yapı kuramayışıdır. Yazar, sürekli olarak şu ya da bu boyutun Türkiye'nin yakın dönem gelişme/modernleşmesini *nasıl* etkilediği sorusuna cevap ararken, söz konusu olaylar dizisinin *neden* vukubulduğuna, eğer varsa alternatiflerin neler olduğuna, ve en önemlisi nedensellik ilişkilerine eğilmeyi ihmal etmektedir.

Her olguyu Türkiye'nin gelişimi içinde bir yerlere oturtmak kaygısı kitaba öylesine hakimdir ki, yer yer şaşırtıcı zorlamalara bile varılmaktadır. Yapılan genel değerlendirmelerle, geçerlilikleri tartışmalı bir dizi görüşü, ve yer yer abesliğe varan saptamaları ilişkilendirmek, okuyucu için altından kalkılması zor bir durum meydana getiriyor. "İletişim" bölümü, kitapta temel önem taşımamakla birlikte, bu vaziyete iyi bir örnek teşkil edebilir: yazar. "Türk sinemasının bugün için Türkiye'nin gelişimine zararlı mı, yoksa faydalı mı olduğu sorusuna cevap vermek güçtür" (s.176) demektedir. Ancak, Türkiye'nin gelişmesi gibi çok belirleyenli ve karmaşık bir sürecin araştırılmasında böyle bir soruya cevap aramanın bir anlamı olup olmadığı bile açık olmaktan uzaktır. Bir başka yerde de, bu kez müziğin toplumsal gelişme süreci içindeki yeri aranmakta, "toplumsal anlamda" belli bir tür müzik *muhtemelen* eğlendirici işlevinden başka bir niteliği olmamakla birlikte, dolaylı olarak kentli Türk gençliğinin Batı'daki akranları ile özdeşleşmesini sağlıyor *olabilir*. Ayrıca, daha 'parlak' bir hayata özlem de telkin *edebilir*" (s. 178, a.b.ç.) görüşleri sergilenmektedir. Bu denli spekülatif ve genel bir yaklaşımın Türkiye toplumunun daha iyi kavranmasına nasıl hizmet edebileceğini kestirmek kolay değildir. Kültür alanına ilişkin çözümlemelere çok büyük bir gereksinim duyulmakla birlikte, Weiker'ın ele almak istediği sinema, müzik gibi toplumsal/kültürel faaliyetlerin ancak asgarî sosyolojik verilerle değerlendirilebilecekleri de açıktır.

Biçimsel sayılabilecek bir eleştiri de, Weiker'ın özgün görüşlerini genellikle ağır bir dil, alıntı eklektizmi ve atıf fetişizmi içinde seçebilmenin güçlüğü. Kimlikleri belirsiz birtakım "gözlemciler"in ağzından toz pembe bir Türkiye tablosu çizilirken, alternatif yaklaşımlar bir kere daha ihmal edilmekte, eser sonuç olarak sıradan bir el kitabı niteliği kazanmaktadır.

Bilindiği gibi, modernleşme okulunun yakından ilgi duyduğu toplumsal dinamiklerden biri de Üçüncü Dünya ülkelerinde dinin rolüdür. Türkiye'de dinci akımlar, Dodd'un haklı ola-

rak belirttiği üzere "Modern Türkler tarafından Batı etkisine karşı bir korunma ve kişilik arayışı aracı olarak kolay kolay dirıltilemeyecek olan" (s.35) mitik Osmanlı klâsik geleneğinin bizzat kendişini ayaklandırmağa çalışmışlardır — yalnız Batı etkisine değil, eşzamanlı olarak gelişen kapitalizme de karşı korunma aracı olarak. Dinci hareketlerin bir tepki olarak ortaya çıkışları olgusunu batılılaşma sürecine ilişkin olarak ele almakta gerçekten yarar vardır. Somutlamak gerekirse, Batılı güçlere sağlanan kapitülasyonlar ve daha sonra Cumhuriyet döneminin farklı imtiyaz biçimleri, yerel sanayiin yıkılışını hazırlamıştır. Örneğin 1838 Ticaret Antlaşması ile başlayan dönemde bir kaç yıl içinde İstanbul ve Üsküdar'daki dokuma tezgâhlarının sasayısı 2.750'den 25'e düşmüştü.[7] Yerli geleneksel sanayi 1946 dan sonraki dışa açılma politikası ile yalnız ucuz ithal ürünlerinin değil, palazlanmış ve Batı ile işbirliğini kurmuş yerli sermayenin de kurbanı olagelmiştir.[8] O halde Avrupa, dinci akımların gelenekselci sempatizanlarının gözünde, Dodd'un deyimiyle "ya Hıristiyan, ya da Allahsız" (s.15) olmaktan öte, sonlarının da habercisi durumundaydı.

Bu bağlamda Hale'in, dinci akımların iktisadî yaklaşımları bakımından büyük sermayenin siyasî sözcülerinden daha fazla devlet müdahalesinden yana olmalarında bir tutarsızlık görmesi (s.124) kayda değer. Oysa, örgütlenmiş ve örgütlenmemiş sermaye gruplarının varlığı hatırlanacak olursa, dinci görüşün müdahaleci eğiliminde beklenmedik bir durum olmasa gerektir. Sermayenin merkezileşmesi ve yoğunlaşması sürecinin ürünü olarak gelişen ve uluslararası finans desteğini de sağlamış bulunan dev holdinglerle büyük şirketler Türkiye'sinde "küçük girişimci"ye koruma ve devlet müdahalesi olmaksızın hayat hakkı kalmadığı açıktır.

Haliyle, dinci akımların siyasî plânda güçlenmesinde yerleşmiş dinsel bağlılıkların da rolü olmuştur. Bu akımların, nisbeten az gelişmiş bölgelerde siyasî açıdan göreli başarılarında bu öğeyi göz ardı etmemek gerekir. (Weiker, s.138,232,240) Sanayileşmenin ve kapitalist ilişkilerin yaygınlaşması sonucu dinci seçmen tabanının ne yönde etkileneceği tahminlere açıktır. Ancak Weiker'ın sözünü etmediği önemli diğer bir nokta, hızlı gelişen bölgelere dinci görüşün kazandığı hayli yaygın siyasî destektir.[9] Bu bölgelerde dinin, dinamik dönüşümlerin acı-

(7) Ömer Celâl Sarç. "Ottoman Industrial Policy 1840-1914" Charles Issawi (der.), **The Economic History of the Middle East 1800-1914** (Chicago and London: University of Chicago Press, 1966), s. 51.

(8) Geleneksel gazoz sanayiin Coca Cola'nın güçlü rekabetl karşısında çöküşü bunun sadece bir örneğidir. Bkz. Feroz Ahmad, **The Turkish Experiment in Democracy 1950-1975** (Boulder, Colo.: Westview Press, 1977), s. 243.

(9) Binnaz Toprak, **Islam and Political Development in Turkey** (Leiden: E.J. Brill, 1981), s. 97, 108-10.

masız saldırılarına uğrayan geleneksel kesim için bir siyasî araç teşkil ettiği tahmin edilebilir. Bu işleviyle beklenen sonuçları vermediği açık olan dinin, kapitalizmin dönüşüm dinamiğini durdurmak şöyle dursun, kısmen bile etkileyebildiği söylenemez. Dolayısıyla söz konusu çizginin ve siyasî temsilcilerinin giderek güçsüzleştiklerini kestirmek, Dodd'un tabiriyle "akılsız bir belirlenimcilik"ten (s.117) ibaret olmasa gerek: son yılların iktsadî niteliği, dinci akımların kendi iç çelişkileri, sanayi programları ve teknolojiye verilen önemin yaratacağı sonuçlar, ve siyasî tabanlarının uzun dönemde istikrarsızlığı dikkate alınırsa, din bazında gelişen görüşün uzun ömürlü olması şüpheli görülmektedir.

SİYASÎ TARİH

C.H. Dodd, *Democracy and Development in Turkey*'nin, (Türkiye'de Demokrasi ve Gelişme) "Hull Üniversitesi'nde birinci sınıf öğrencilerine verilen dersin genişletilmiş biçimi" olduğunu yazıyor. (Giriş) Kimi bölümleri belki yeterince işlenmemiş olmakla birlikte, kitap, Türkiye'nin geçen yüzyıldan bu yana siyasî seyrini büyük bir idrak kabiliyeti ve derin bir kavrayış gücüyle özetlemektedir ve yazarın nisbeten tutucu bakış açısını benimsemeyen okurlar tarafından bile büyük ilgiyle okunacağına şüphe yoktur. Kısaca bir tarihî döküm ile başlayan yazar, daha sonra Osmanlı mirasını, seçkin zümreleri ve siyasî kültürü, anayasal çerçeveyi, siyasi partileri, ordu, bürokrasi ve baskı gruplarını ele alıyor ve Türkiye demokrasisinin genel bir değerlendirmesi ile kitabı sonuçlandırıyor.

İlginç saptamaların yanısıra, Dodd'da ne yazık ki artık bizim gibi Edward Said sonrası "Doğu'luları"[10] oldukça rahatsız edecek cümlelere de rastlamak mümkün. Örneğin 27 Mayıs'a ilişkin olarak "iş ciddi idi. Türk zihniyeti hafif operete elverişli değildir" (s.10) denilmekte; daha sonra bir başka yerde "muhtemelen Osmanlı kökenli bir başka etmen de, Türklerin yıldızlarının sönmesini sineye çekip feylesofça talih kuşunun tekrar başlarına konmasını bekleme alışkanlıklarıdır." (39)

(10) Burada Edward Said'in, ünlü **Orientalism** (New York: Vintage Books, 1979) kitabında ortaya koyduğu, batılı şarkiyatçıların Doğu'nun sadece bazı yanlarını seçmeli olarak aktararak, toplumlarının bilincinde aslıyla bir ilişkisi olmayan bir "Doğu" imgesi yarattıkları görüşüne atıfta bulunulmaktadır. Bu seçme sürecinde, nevi şahsına münhasır bir "Doğu'lu zihniyeti" varsayılmakta, ve bu zihniyette, meşhur bir şairimizin tabiriyle "Esrar! / Tevekkül! / Kısmet! / Kafes, han, kervan / şadırvan! / Gümüş tepsilerde rakseden sultan!" öğeleri ağır basmaktadır. Batı - Doğu ilişkileriyle ilgilenen her Doğu'lunun mutlaka okuması gereken bu değerli eserin oldukça problemli bir Türkçe çevirisi de yayınlanmıştır. (İstanbul: Pınar Yayınevi, 1981)

buyurulmaktadır. Bir anketin sonuçlarını değerlendirirken de, yazar, "sorulara beklenen cevapları vermenin, bir geleneksel Türk özelliği olduğu sık sık söylenir" (s.150) gözlemini yapmaktadır. Türkleri Türkler'den iyi tanıma iddiası ve vülger bir avam antropolojisiyle bu tür genellemelere gidilmesi, özellikle Dodd'un diğer iki yazara kıyasla Türkiye'nin yakın geçmişine ne kadar vakıf olduğu düşünüldüğünde, gerçekten üzücü olmaktadır.

Son 20 - 30 yıllık dinamik değişimi çözümleyip aktarabilmek için, ne denli özenle ve kapsamlı toplanmış olursa olsunlar, veriler yeterli olmaktan uzaktır. Özellikle son on yıla ilişkin değerlendirmeler yapıldığında, önceki dönemlere ait verilerin kullanılması zorunlu olarak sorun yaratacaktır. Dodd'un, artık geçerliliklerini yitirmiş bazı veriler kullanması bu yüzden yer yer vardığı sonuçları da bugün için geçersiz kılmıştır. Örneğin, oy verme eğilimlerini tesbit etmeğe çalışırken görüşlerini dayandırdığı 1969 soruşturması (s.128) günümüz siyasî tercihlerini anlayabilmek açısından fazla anlam taşımaz. Türkiye'de yaşanan hızlı politikleşmenin, bir dönem için önemli olan etmenleri sonraki dönemler için etkisiz kılabilmesi dikkate alınmadığı için, 1960 sonrasında partilerin belli parti miraslarına sahip çıkmaları, hâlâ geçerli imiş gibi gösterilmiştir. Diğer bir yerde, Alevî'lerin toplu olarak küçük bir partiyi destekledikleri belirtilmekte, (s.129) ancak bu partinin 1977 seçimlerindeki başarısızlığı gözardı edilmektedir. Gecekondu bölgelerindeki oy eğilimlerinin de 1960 sonları ile 1970 başlarında toplanan verilere dayandırılması, söz konusu bögelerde son on yılda görülen nüfus patlaması ve politikleşme dikkate alındığında en azından şüpheli olmaktadır. Bu bağlamda, şehir nüfusunun toplam nüfusa oranının 1970'ten 1980'e %22 arttığı[11] ve gecekondu bölgelerinin çeşitli siyasî gruplarca paylaşıldığı gerçekleri hatırlanırsa, Dodd'un saptadığı eğilimlerin kitabının yayın tarihi 1979'da bile geçersiz olduğu anlaşılır.

Son on yılda temel değişikliklerin gözlemlendiği diğer bir alan da bürokrasidir.. Öteden beri, her hükûmet döneminde partizanca kayırmalar şu ya da bu ölçüde olağanlaştırıldığı halde, 12 Eylül 1980'den önceki son dönemde bunun iyice arttığı, memur kıyımlarının yaygınlaştığı ve devletin bütün kurumlarının koalisyon ortaklarınca paylaşıldığı bilinmektedir.

Weiker, bürokrasinin giderek kamu taleplerine duyarsızlaşmasını iktisadî durumunun sürekli enflasyon karşısında sarsılmasına, alternatif mesleklerin ortaya çıkıp yaygınlaşmasına, ve daha önce mutlak olan prestij ve gücünü çok partili devirde siyasal katılımın eritmesine bağlamaktadır. (s.30-1) Ancak, şüphesiz geçerli olan bu etmenlere, son yıllarda kutuplaşmış

(11) Turkish Industrialists and Businessmen's Association, The Turkish **Economy 1981** (İstanbul: TÜSİAD, 1980), s. 3.

siyasî ortam içinde bürokrasinin giderek artan politizasyonunu da eklemek gerekir: 1970'li yılların sonlarında Türkiye siyasetine hakim olan atomlaşma, bir zamanlar istikrarlı ve "tarafsız" olan devlet aygıtını parçalamış, 1908'den beri hakim durumda olan çağdaş bürokrasiyi alaşağı etmiştir.

Dodd, 1950 sonrası için, "kendisi Türk seçkin kesimi içinde başgösteren yıpratıcı ve parçalayıcı çekişmeyi çözümlemiş olan Kemalist birliktelik yıkılmıştır. Artık Türk toplumuna hiçbir seckin zümre disiplin ve yön vermemektedir" (s.64) yorumunu yapmaktadır. Gerçi bir toplumu ayakta ve birlikte tutup yönlendiren, seçkin zümreler değil, ideolojidir[12] ve Türkiye'nin son yirmi yıldır yaşadığı derin ideolojik kriz de burada ele alınamayacak kadar geniş bir konudur. Ancak Dodd'un gözlemindeki gerçek payı da gözden kaçmamalıdır: geçmişte sınıfsal yapının yeterince gelişip olgunlaşmamış olması, Türkiye üzerine yapılan siyasî çözümlemelerin "yapısal" bir perspektiften yürütülmesini gerektirirken,[13] burjuva siyasetinin egemenliğini sağlayışı artık daha "araççı" bir perspektifi olanaklı kılmıştır. Dolayısıyla, giderek burjuvazi — bürokrasi ilişkisinin incelenmesi önem kazanmıştır. Dodd, bu alanda artan ilişkilerin siyasî istikrarın sağlanmasına yardımcı olacağını belirterek "Atatürkçü düzenin başta gelen ürünü [olan bürokrasinin] mücadelesizce burjuvazinin uşaklığına razı olacağını beklemek yanlış olur" diyor. (s.145-6) Belki öyledir; ancak, özellikle 1980'den önceki son dönemlerde çeşitli hükûmetlerle özel sektör arasındaki kadro alışverişleri bu yorumu sorgulayabilecek nitelikte görünmektedir.

Bu şartlar altında, Dodd'un değerlendirmeye çalıştığı çeşitli bürokrasi "model"lerinin (s.148-50) geçerliliği tartışmalıdır. Hükûmet kadrolarının, parti üyeliklerinden başka hiçbir nitelikleri olmayan, dolayısıyla yalnızca partilerine sadakat duyan, ve her iktidar değişikliğinde sağa sola savrulan kişilerle doldurulduğu bir dönemde, bürokrasiye özerk bir sosyal bütünlük-müşcesine yaklaşıp çözümlemeyi denemek güçleşmiştir. Bürokrasinin çok partili siyasetin ayrı düşünülemez bir unsuru

(12) Bazı okurlar, bu sözlerde Gramsci'den yankılar sezmekte haklıdırlar.

(13) Bu bağlamda, Frederick Frey'in değişik parti seçkinleriyle sosyo-ekonomik kökenleri arasında kayde değer bir bağlantı bulamamış olmasına (nakleden Dodd, s. 68) şaşmamak gerekir. Gerek Kemalist seçkin kadroyu, gerekse sonraları ordu kurumunu bu açıdan değerlendirmek için **politics by proxy** (vekâleten siyaset) kavramı faydalı görünmektedir. Bkz. Feroz Ahmad, "Political Economy of Kemalism." Ali Kazancıgil ve Ergun Özbudun (der.), **Atatürk: Founder of a Modern State** (London: Hirst, 1981).

olarak ele alınması yöntemsel açıdan da artık daha anlamlı olacaktır.[14]

Siyasî partilere ilişkin değerlendirmesinde Dodd aşırı sağ siyasetin "entellektüel derinliği olmamakla birlikte, tipik faşist ya da nasyonal sosyalist tavırlar"da göstermediği sonucuna, "parti doktirinini dine alternatif olarak öne sürmediğini, antî-demokratik, anti-entellektüel, anti-birey, ırkçı, totaliter veya aşırı devletçi olmadığını" savlayarak varıyor. (s.121) Yukarıda ki önermelerden her birinin fazlasıyla tartışmalı olması bir yana, siyasal bilimcilerin söz konusu akıma uygun bir ad aramaları, hele Weiker'ın bunlara 'tutucu" sıfatını uygun görmesi (s.126) oldukça ibret verici. Oysa bu çizgiler hiçbir anlamda ne rağmen, tarımda kullanılan diğer kesim girdi fiyatlarının tutucu olmadıkları gibi, bağımsız ve sağ-köktenci bir programa sahiptiler; solun düşmanlarının zorunlu olarak merkezin dostları diye yorumlanmamaları gerektiğini, Türkiye'nin yakın deneyiminin artık bariz kıldığı umulmalıdır.

(14) Burada şüphesiz devletin "göreli özerkliği"ni yadsımak amacı güdülmemektedir. Ancak bu çok önemli ve değerli kavram da geliştirilmeğe ve berraklaştırılmağa muhtaçtır. Örneğin bu özerkliğin sınırları nelerdir? Devletin kendini yeniden üretmesi için gerekli olan asgarî kaynaklar, acaba belli maddî sınırları zorunlu kılmakta mıdır?

YAZI KURULUNUN NOTU

Yapıt'ta yayımlanması önerilen yazıların, geniş marjlı ve çift aralıklı olarak, özenle yazılmış iki daktilo nüshası Yazı Kuruluna gönderilmelidir. Mümkün olduğu ölçüde, dergimizde benimsenmiş bulunan dipnot sistemi kullanılmalı; yani ana metnin sonuna eklenecek ayrı bir Kaynaklar listesinin yazar soyadı itibariyle alfabetik sıraya göre içereceği kitap veya makalelerin herbiri, dipnotlarda, yazarının soyadı ile yayım tarihinin bileşiminden oluşan bir kod ile anılmalıdır. Öte yandan, dipnotların ve tabloların ayrı yapraklarda verilmesi; başka bir deyişle, daktilo metnin sayfa dipleri veya içlerine yerleştirilmemiş olmaları zorunludur. Yazarlardan, doğum tarihlerini, varsa akademik geçmişlerini ve şimdiye kadarki çalışmalarını içeren kısa bir yaşam öykülerini de makaleleriyle birlikte iletmeleri rica olunur. Dergiye verilen yazıları değerlendirerek yayımlanıp yayımlanmamasına veya yazarından bazı düzeltme, ekleme ya da kısaltmalar istenip istenmemesine karar verecek olan, Yazı Kuruludur. Yapıt'a kabul edilen katkılar için daima telif ücreti ödenecek ve bu makale veya çevirileri daha sonra başka yerlerde yeniden yayımlamak hakkı katkı sahiplerinde kalacak; yayımlanmayan yazılar ise yazarları tarafından posta pulu önceden yollanmak kaydıyla geri alınabilecektir.

DOST KİTABEVİ Merkez: Konur Sk. No:4, Kızılay – ANKARA
Şube: Zafer Çrş. No:13 Y.Şehir – ANKARA

YAYINLARIMIZ

• DİYALEKTİK DÜŞÜNCENİN TARİHİ •
Selâhattin HİLAV (çıkıyor)
• TALAT PAŞA •
Tevfik ÇAVDAR (çıkıyor)
• RASTLANTI VE ZORUNLULUK •
Jacques MONOD
Çev. Vehbi HACIKADİROĞLU
• BRECHT ESTETİĞİ VE SİNEMA •
Mutlu PARKAN
• SATRANÇTA AÇILIŞLAR VE AÇILIŞ TUZAKLARI •
E.SNOSKO – BOROWSKY
Çev. Erol MİNTAŞ
• HÜZNÜN İSYAN OLUR •
Ahmet TELLİ
• TOPLUMSAL TARİH ÇALIŞMALARI •
Çağlar KEYDER
• BİZANS TOPLUMSAL VE SİYASAL DÜŞÜNÜŞÜ •
Ernest BARKER
Çev. Mete TUNÇAY
• ORTAÇAĞ KENTLERİ •
Henri PIRENNE
Çev. Şadan KARADENİZ
• FEODAL TOPLUMDAN YİRMİNCİ YÜZYILA •
Leo HUBERMAN
Çev. Murat BELGE
• PSİKANALİZİN BUNALIMI •
Erich FROMM
Çev. Bedirhan ÜSTÜN – Cengiz GÜLGEÇ
• YAPISALCILIK •
Jean PIAGET
Çev. Füsun AKATLI
• MÜZİK VE YABANCILAŞMA •
Ünsal OSKAY
• ESTETİZE EDİLMİŞ YAŞAM •
Walter BENJAMIN
Çev. Ünsal OSKAY
• PSİKANALİZ AÇISINDAN EDEBİYAT •
FREUD – JUNG – ADLER
Çev. Selâhattin HİLAV
• DENEYSEL TİYATRO – İKİ OYUN •
Bertolt BRECHT
Çev. Kaya ÖZTAŞ
• KARANLIĞIN YÜREĞİ •
Joseph CONRAD
Çev. Sinan FİŞEK
• DÜŞKÜN •
Thomas MANN
Çev. Nasuh BARIN
• TAZİYE •
Murathan MUNGAN